

PIRET LOTMAN

Heinrich Stahli pastoraalne tegevus
Rootsi Läänemere provintsis
17. sajandi esimesel poolel

Usuteaduskonna nõukogu otsusega 18. oktoobril 2010 on Piret Lotmani väite-
kiri „Heinrich Stahli pastoraalne tegevus Rootsi Läänemere provintides 17.
sajandi esimesel poolel” („Heinrich Stahl’s Pastoral Activities in the Swedish
Baltic Provinces in the first half of the 17th Century”) lubatud kaitsmisele TÜ
usuteaduskonna nõukogus *doctor theologiae* kraadi saamiseks.

Juhendajad: prof Riho Altnurme, *dr theol* (Tartu Ülikool)

Eelretsensendid: Kari Tarkiainen, PhD, riigiarhivaar *emeritus* (Soome)
prof Jüri Kivimäe, PhD (Toronto Ülikool)

Oponent: Kari Tarkiainen, PhD, riigiarhivaar *emeritus* (Soome)

Kaitsmine toimub 16. detsembril 2010 kell 16.15 TÜ nõukogu saalis

ISSN 1406–2410

ISBN 978–9949–19–530–5 (trükis)

ISBN 978–9949–19–531–2 (PDF)

Autoriõigus: Piret Lotman, 2010

Tartu Ülikooli Kirjastus

www.tyk.ee

Tellimus nr. 641

SISUKORD

EESSÕNA	7
1. SISSEJUHATUS	8
1.1. Heinrich Stahl Eesti ajalookirjutuses	8
1.2. Uurimuse eesmärk ja meetod	14
1.3. Kasutatud allikad	16
1.4. Töö ülesehitus	20
2. HEINRICH STAHL KIRIKUÕPETAJANA EESTIMAAL 1623–1640..	23
2.1. Rootsi kirikupoliitika Eestimaal 1561–1627	23
2.2. Johannes Rudbeckiuse visitatsioon 1627	33
2.3. Heinrich Stahli haridustee	38
2.3.1 Tallinna triviaalkool	38
2.3.2 Saksamaa ülikoolid	43
2.4. Vaimulikuna Eestimaal	52
2.4.1 Maapastor	52
2.4.2 Toompraost	63
3. HEINRICH STAHL INGERIMAA SUPERINTENDENDINA 1641–1657	70
3.1. Ingerimaa rahvuslik ja usuline koosseis	70
3.2. Konverteerimispoliitika lähtekohad	72
3.3. Vene õigeusu identiteedi iseloomulikud jooned	75
3.3.1. Sakramendid	76
3.3.1.1. Preesterlik pühitus	76
3.3.1.2. Ristimine	78
3.3.1.3. Viimne võidmine	80
3.4. Ingerimaa kirikuorganisatsiooni rajamine	81
3.5. Ingerimaa koolid	84
3.6. Konverteerimispoliitika teise etapi algus	86
3.7. Heinrich Stahli vastuolud Ingerimaa korporatsioonidega	92
3.8. Kirikupoliitika kuninganna Kristiina ajal	97
3.9. Narva toomkiriku valmimine	101
3.10. Eesti ja soome kogudus	102
3.11. Venemaa ideoloogiline mõju	104
3.12. Õigeusklikele suunatud luterlik kirjasõna	106
3.13. Kaotuste aeg: „nihil adjungenti, nihil ornamenti, nihil emolumenti”	109
4. KÜÜNLAVALGEL KIRJUTATUD RAAMATUD	114
4.1. Käsi- ja koduraamat	114
4.2. Heinrich Stahli rootsikeelse katekismuse võimalikke lähtepunkte	126
4.3. Jutlustekogu	133
4.4. Esimene eesti keele õpetus	141

5. KOKKUVÕTE	144
5.1. Kirikuõpetajana Eestimaal	144
5.2 Ingerimaa superintendent	146
5.3 Küünlavalgel kirjutatud raamatud.....	148
KASUTATUD ALLIKAD	151
Arhiiviallikad	151
Trükiallikad.....	151
Kirjandus	154
SUMMARY	168
ELULOOKIRJELDUS.....	176
CURRICULUM VITAE	178

Ma nägin teist inglit keset taevast lendavat; sellel oli igavene evangeelium,
et kuulutada evangeeliumi neile, kes elavad ilmamaal – kõigile paganahõimudele ja
suguharudele ja keeltele ja rahvastele.
(Ilm 14:6)

*Sollen wir den Stahl studieren, um uns für die Bedürfnisse dieser und
der folgenden Zeit zu verständlichen? – Tollheit!*
O. W. Masing J. H. Rosenplänterile 11. 02. 1828

EESSÕNA

1617. aastal tähistati Rostocki ülikoolis suurejooneliselt saja aasta möödumist reformatsioonist. Saksamaa tunnustatud õpetlased esinesid sel puhul loengutega ja pidasid dispuute. Kuulajate hulgas oli ka Tallinna kaupmehepojast esimese aasta *studiosus* Heinrich Stahl. Kui auahneid tulevikunägemusi ja siirast tegutsemiskirge kuulnud kõnede ajal nooruki südames ka ei tärnanud, vaevalt oskas ta unistada läbi sajandite küündivast kuulsusest. Eesti vaimuliku kirjan-duse rajaja Heinrich Stahli ausambale heidavad varju aga kibedad etteheited. Tema sulest pärit raamatud on põlistanud oma aja koos kõigi selle eripäradega. Stahli keel on vanamoodne ja kohmakas, tal endal on kangekaelse, auahne ja hoolimatu inimese maine.

Käesolev kirjatöö ei sea oma eesmärgiks analüüsida või hinnata Stahli eesti kultuuriloo, veel vähem keele seisukohalt, milleks mul puudub ka pädevus. Minu sooviks on vaid heita pilk ühte elulukku, käia läbi teekond koos noore innuka pastoriga kuni tema surmani kibestunud kirikupeana. Teekond, millel oli vaid üks siht – külvata usu seemet rahvaste südameisse. Teisisõnu avada Heinrich Stahli elu ja loomingut kaudu luterliku pastori püüdlusi ja eneseteostusvõimalusi Rootsi Läänemere provintsidest 17. sajandi esimesel poolel.

Olen tänulik oma esimesele juhendajale Tartu Ülikoolis, professor Helmut Piirimäele, samuti professoritele Aleksander Loidile ja Enn Tarvelile võimaluse eest töötada Stockholmis, toonasele Rootsi arhiivinõunikule, filoloogiadoktor Kari Tarkiaisele ning professor Eberhard Winklerile Göttingenis, kõigile oma õpetajatele ja sõpradele Enn Küngile, Lea Kõivule, Aivar Põldveele ja Kristiina Savinile – kes on samuti olnud mu õpetajad – ning oma viimasele juhendajale, Tartu Ülikooli usuteaduskonna professorile Riho Altnurmele.

Tänan toetuse, mõistmise ja abi eest oma oma abikaasat ja lapsi, eriti Rebekkat ja Miiikaeli.

Tallinnas, 2010. aasta kõigi pühakute päeval

I. SISSEJUHATUS

I.1. Heinrich Stahl Eesti ajalookirjutuses

Eesti varauusaegses kultuuriloos kuulub Heinrich Stahlile keskne koht. Stahli kirjalik pärand, eeskätt *Käsi- ja koduraamat*¹ ning esimene eestikeelne publitseeritud jutlustekogu² on meie vaimuliku kirjanduse nurgakivi. Heinrich Stahl ei pääse mööda ükski eesti kultuuri- või kirikuloo ülevaade. Paraku teame tema tegevusest kaugelt enam kui temast endast. Mitmeski kirjatöös on seda lünka püütud täita meelevaldsete oletuste ja emotsionaalsete hinnangutega. Need hinnangud iseloomustavad sageli pigem kirjutaja suhtumist 17. sajandi algupoole ortodoksesse luterlusse ja seda tunnistasse Rootsi riigivõimu kui Stahli, kelle energiline ja viljakas töö toonast kirikupoliitikat kajastas.

17. ja 18. sajand ei olnud kitsid kiidusõnadega Heinrich Stahli aadressil. Adam Olearius märgib ta oma reisikirjas ära kui õpetatud inimese, kelle tegevus vaimuliku kirjanduse tõlkimisel mittedaksa keelde on väga kiiduväärne.³ Christian Kelch tõstab Heinrich Stahli esile kui iseäranis võimekat meest, kes kuulsuse oma kirjatöödega igati ära teeninud on.⁴ Stahli hoolt ja töökust eestikeelse kirjasõna viljelemisel kiidetakse nii *Uue Testamendi*⁵ kui 1732. aastal ilmunud teose *Lühike sissejuhatus eesti keelde* eessõnades. Stahl oli esimene, „kes jää katki murdis”, ja vajakajäämised on siin mõistetavad, tema tegutses oma võimaluste piirides.⁶

Eesti kirjakeele arenedes sattus Stahli keelekasutus kriitikatule alla, mis on ka mõistetav. Eduard Ahrens on tõenäoliselt esimene, kes kandis etteheited Stahli saksapäraselt kirjaviisilt üle tema isikule: „Stahl ei ole eesti keele vastu patustanud mitte niivõrd teadmatusest kui põhimõtte pärast: ta on seda nimme ja kavakindlal viisil jõhkralt kohelnud, moonutanud ja rikkunud. Ta oskas seda väga hästi ja oleks kindlasti olnud ka võimeline seda üsna veatult kirjutama, kui ta vaid oleks tahtnud; aga see tundus talle oma võõruse ja iseära tõttu nii toores

¹ Heinrich Stahl. *Hand und Hauszbuches für die Pfarherren, und Hauszväter Ehestischen Fürstenthums*. Riga-Revall 1632–1638.

² Heinrich Stahl. *Leyen Spiegel*. Revall, 1641–1649.

³ Adam Olearius. *Offt beehrte Beschreibung der newen orientalischen Rejse*. Schleswig, Bey Jacob zur Glocken. Jm Jahr 1647, 91–92.

⁴ Christian Kelch. *Liivimaa ajalugu*. Tlk. Ivar Leimus. Tartu: Eesti Ajalooarhiiv 2004, 412–413.

⁵ *Meie Issanda Jesusse Kristusse Uus Testament Ehk Jummal Ue Säduisse Sanna*. Tallinn: Brendeken 1715. Eessõna, pagineerimata.

⁶ Ibid.; Eberhard Gutsleff. „Eessõna”. – [Anton Thor Helle]. *Lühike sissejuhatus eesti keelde*. 1732. Tlk. Annika Kilgi ja Kristiina Ross. Tallinn: Eesti keele Sihtasutus 2006, A-A36a, siin A27a–A28a.

ja reegliparatu, et ta pidas ebasündsaks riietada püha Jumala Sõna nii matslikusse kuube”.⁷

Heinrich Stahli rolli hindamisel eesti kultuuriloos lähtuti nüüdsest tema panusest eesti kirjakeele kujunemisel. Ühelt poolt tegid filoloogid ära väärtusliku töö Stahli tekstide keelelisel analüüsimisel, teisalt kandus kriitiline suhtumine tema eesti keelde kogu tema loomingule ja tegevusele üldse. Samas kõneleb endastmõistetavus, millega veel kaks sajandit hiljem Stahli nimi eesti keele üle peetavates väitlustes esile kerkis, olgu või arvustatavana, tema kaalukusest.⁸

Theodor Schiemanni haruldane arhiivileid – 17. sajandi algusest pärinevad Tallinna Pühavaimu kiriku eesti koguduse õpetaja Georg Mülleri käsikirjalised jutlused – muutsid eesti kirjakeele ja vaimuliku kirjanduse ajalugu ning löid sootuks uue konteksti Heinrich Stahli kirjatöödele. Mülleri jutlused publitseeritud ja kommenteerinud Villem Reiman leidis, et peaaegu kogu vajalik sõnavara ristiusuõpetuse edasiandmiseks oli juba Georg Mülleri jutlustes, kuid temagi kasutas vaid aastasade jooksul kujunenud mõisteid, millele panid aluse dominikaani mungad.⁹

Stahli jääb aga siitpeale saatma kompilaatori maine ja seda ka rahvusvaheliselt. Teade Schiemanni 1884. aastal tehtud avastusest jõudis juba kaks aastat hiljem Saksa Üldisesse Biograafilisse leksikoni koos järeldusega, et Stahl on võtnud Müllerilt üle kogu mõisteaparatuuri.¹⁰ Tunnustatud soome-ugri keelte uurija väidab veel kaks sajandit hiljem, et Rootsi Riiginõukogus oma rivaali Simon Blankenhageni 1640. aastal ilmunud jutlustekogu hävitamiskorralduse saavutanud Stahl olevat ise üksnes kompileerinud juba olemasolevad käsikirjad ühtseks tervikuks. Tema tegelikuks teeneks olnud vaid selle kirjavara ühtlustamine ning trükkimise läbi üldsusele kättesaadavaks tegemine.¹¹

Heinrich Stahli plagiaatori maine tagapõhja võib aimata ka 19. sajandi teise poole teravais väitlustes autoriõiguse üle. Intellektuaalse omandi seaduslik kaitse tõusis Euroopas päevakorda 1870. aastate lõpul, rahvusvaheliselt tagas kirjandus- ja kunstiteoste autorite õigused 1883. aastal valminud Berni

⁷ Eduard Ahrens. *Johann Hornung, meie eesti kirikukeele looja* (1845; tlk. Kristiina Ross); *Uue ajastu misjonilingvist: Eduard Ahrens 200*. Toim. Kristiina Ross. Tallinn: Eesti keele sihtasutus 2003, 25–74, siin 25.

⁸ *Otto Wilhelm Masingu kirjad Johann Heinrich Rosenplänterile*. 1814–1832. II. 1819–1820. Kirjandusmuuseum 1997, 60, 193, 194.

⁹ *Neununddreissig Estnische Predigten von Georg Müller aus den Jahren 1600–1606* / Mit einem Vorwort von Wilhelm Reiman, Pastor zu Klein St. Johannis; herausgegeben von der Gelehrten Estnischen Gesellschaft bei der Universität Dorpat, 1891; Georg Müller. *Jutluseraamat*. Eessõna Villem Reiman (tlk. Kai Tafenau). Tartu: Ilmamaa 2007, 43–44.

¹⁰ *Allgemeine Deutsche Biographie*. Bd. 23. Leipzig: Duncker & Humblot 1886, 401.

¹¹ Günter Johannes Stipa. *Finnisch-ugrische Sprachforschung von der Renaissance bis zum neopositivismus*. – Suomalais-ugrilaisen seuran toimituksia 206. Helsinki 1990, 128.

kirjandus- ja kunstiteoste kaitse konventsiooni projekt, mida järgnevatel aastail täiendati ja parandati.¹²

Venemaa konventsiooniga ei liitunud,¹³ kuid kirjanikud võitlesid oma käsi-kirjade avaldamise ainuõiguse eest siingi. Küsimuse aktuaalsus väljendub ka uue tahu lisandumises Heinrich Stahli kirjatööde kriitikasse.¹⁴ Villem Reiman arutleb: „Nagu Stahl, nii on ka Rossihnius katekismuse ja pühapäiste kirjatunnistuste tõlked, mis Tallinnamaal valmistatud ja tarvitusel, kogunud ja välja annud. <...> Rossihniuse tõendus, et tema ise Lutheruse katekismuse ja ewangeeliumid ja epistlid ja Kristuse kannatamise loo Tartu-ehk Liivimaa-Eesti keele murdesse tõlkinud, ei tähenda midagi. Sedasama ütleb Stahl ennast Tallinna keeli teinud olevat, ehk see küll tõe vastu käib. 250 aasta eest oli kirjanduse omanduse õigus vankuv. Kes teise mehe raamatu ümber jõudis kirjutada ja trükki anda, see pidas ennast ise juba kirjutajaks ja kuulutas seda valju häälega maailmale.”¹⁵ Reimani panus eesti varase vaimuliku kirjanduse uurimisse on ülimalt väärtuslik. Kuid nii nagu olid kõnealuste tekstide loojad – Müller, Rossihnius ja Stahl – oma aja keele ja arusaamade kütkes, iseloomustab tsiteeritud mõttekäik rohkem oma kirjutamisega kui kirjutaja isikut.

Eesti kirikuajaloolased on samuti kirjeldanud Heinrich Stahli eelkõige vaimuliku kirjanduse väljaandjana.¹⁶ Kirikulugu on suhtunud Stahli küll kirjandusloost märgatavalt leebemalt: „Stahl on Jumala sõnast kauni osa meie keelde tõlkinud ja meile arusaadavaks teinud, aga keel ja kirjaviis, milles see sündis, oli vaevaline ja väeti, koor ja kuju, mille all vana igavest elusõna pakuti, ei olnud sile ega meeldinud ühtigi. Sõnade poolest ei ole Stahli raamatud sugugi mitte vaesed, aga sõnu keelehooneks kokku liita, seks puudub temal täiesti osavus, meie keele elust ja olust ei tea ta aimatagi. <...> Seepärast võtame hõrna käega Stahli pääst aupärja, nagu oleks tema meie kirikukeele looja ja meie esimese kirjaviisi ülesvõtja, võtame aga ka ära okaskrooni, nagu oleks tema meie kirikukeele ära raisanud ja meie kirja viisi vigaseks ajanud. Tänuga

¹² *Actes de la Conférence internationale pour la protection des droits d'auteur réunie à Berne du 8 au 19 septembre 1884*. Berne, 1884.

¹³ Venemaa sõlmis mõne riigiga eraldi lepinguid, Saksamaaga näiteks alles 1913. aastal. Vt. Wenzel Goldbaum. *Übereinkunft zwischen Deutschland und Rußland zum Schutze von Werken der Literatur und Kunst*. Berlin: Vahlen, 1913, 7; 63–72.

¹⁴ K. Leetberg. „On Stahl plagiaator?” – Eesti Postimehe Teaduste eralisa. 1904. nr. 15, 27–28.

¹⁵ Joachim Rossihnius. *Südestnische Uebersetzung des Lutherischen Katechismus, der Sonntags-Evangelien und -Episteln und der Leidengeschichte Jesu nebst einem Anhang in das Südestnische übersetzter Kirchenlieder und Stücke der Agende mit einer Einleitung von Wilhelm Reiman*. Jurjew (Dorpat): Gelehrten Estnischen Gesellschaft, 1898, Sissejuhatus, XI.

¹⁶ Martin Lipp. *Heinrich Stahl. – Tähtsad mehed*. Kuues anne. Toim. M. J. Eisen. Tartu: Schnakenburg 1884, 40–83; *Kodumaa kiriku ja hariduse lugu. 1. raamat, Kato-liku kiriku ajast Rootsi aja lõpuni*. Tartu: Laakmann 1897, 212–217; Olaf Sild. *Eesti kirikulugu vanimast ajast olevikuni*. Tartu: Akadeemiline Kooperatiiv 1938, 170–172; Johan Köpp. *Kirik ja rahvas: sugemeid eesti rahva vaimse palge kujunemise teelt*. Lund: Eesti Vaimulik Raamat 1959, 154.

mälestame teda aga kui oma trükitud kirjanduse isa ja Eesti Piibli tõlke põhjendajat. Tänuaga tuletame meelde seda õnnistust ja valgustamist, mis tema kirjadest meie rahva hingesse on hoomanud. Puudus ka püüdjäl jõud, me austame siiski ta tahtmist.”¹⁷

Georg Mülleri jutluste käsikirja leidmine võttis Stahlilt küll eesti kirjakeele looja au, kuid ei teinud temast veel meie kultuuriloo negatiivset kangelast.¹⁸ Kaudsema, kuid veelgi tugevama mõjuga Stahli mainele oli religioosse paradigma asendumine rahvuslikuga. Rahvusliku identiteedi väljakujunemise eeltingimus, kirjakeel, arenes enamikel läänekristliku kultuuriruumi rahvastel välja Piibli tõlkimise käigus. Veel enam, rahvuse algne mudel pärinebki Piiblist, Piibli kristlus on aluseks nii kultuurilisele kui poliitilisele maailmale, milles rahvuse mõiste ja rahvusriik üldse tekkisid.¹⁹ Eesti rahvus kujunes saksa kultuuriruumis ja võttis omaks mitmed saksa rahvusekäsituse erijooned. Etnotsentriline ja kultuuriline enesemääratlemine pole endastmõistetav ega ainuvõimalik, prantslased defineerisid end näiteks hoopis territooriumi kaudu.²⁰ Kuid just ühtse territoriaalriigi puudumine kuni 1870. aastani teravdas sakslaste minevikutunnetust, usuga ühendatud Saksamaa võimalustesse ja vajadustesse kaasnes usk igavesse rahvusesse.²¹ 20. sajandi künnisel oli Saksa natsionalism muutunud juba tõeliseks religiooniks.²²

Eesti ühiskond arenes baltisakslaste eeskujul, baltisaksa haritlastega koostöös rahvusliku ärkamisaja algusajal ja hiljem neile teravalt vastandudes.²³ Rahvusliku ärkamisaja õhustikus muutus eestlase eneseteadvuse jaoks vaimne vabanemine kõigest saksapärasest samavõrd oluliseks kui poliitiline vabanemine Venemaa alt. Paradoksaalsel moel võtsime aga just sakslastelt üle rahvuse käsitamise religioosses paradigmas. Kirjasõnal oli siin keskne osa. Eestlastel, nagu paljudel Euroopa väikerahvastel, arenes modernse lugemiskultuuri mõjul

¹⁷ *Weikene Kiriku lugu: Eesti koolidelle* / [J. H. Kurtz'i järgi A. F. Raudkepp]. Tartu: Schnakenburg 1883, 85–90.

¹⁸ Leo Meyer. „Ueber die Predigten Georg Müller's”. – *Sitzungsberichte der Gelehrten Estnischen Gesellschaft in Dorpat*. 1891, 1–23.

¹⁹ Adrian Hastings. „The Construction of Nationhood: ethnicity, religion and nationalism”. – *The Wiles lectures*. 1996. Cambridge: University Press 1997, 4.

²⁰ Ibid, 1.

²¹ Kevin Cramer. „Religious conflict in History” – *Religion und Nation. Nation und Religion*. Hrsg. Michael Geyer und Hartmut Lehmann, Bausteine zu einer Europäischen Religionsgeschichte im Zeitalter der Säkularisierung. Bd. 3. Göttingen: Wallstein Verlag 2004, 35–48.

²² Vt. nt. Michael Geyer. „Eine unbewältigte Geschichte” – *Religion und Nation. Nation und Religion*. Hrsg. Michael Geyer und Hartmut Lehmann, Bausteine zu einer Europäischen Religionsgeschichte im Zeitalter der Säkularisierung. Bd. 3. Göttingen: Wallstein Verlag, 2004, 11–34.

²³ Ea Jansen. *Eestlane muutuv asjas: seisusühiskonnast kodanikuühiskonda*. Tartu: Eesti Ajalooarhiiv 2007, 389–391.

19. sajandi teisel poolel emakeelne kirjandus, raamatust kujunes identiteedi sümbol.²⁴

Heinrich Stahli tähtsus kasvas selles seoses veelgi, ühelt poolt seisis ta meie rahvusliku identiteedi hälli juures, teisalt oli aga võimatu talle andestada saksa päritolu. Ammugi mitte meie kauni emakeele koledat moonutamist. Stahli kirjanduspärandi halvustamine Georg Mülleri jutluste taustal kandus ka ise- seisva Eesti Vabariigi kirjanduslugudesse väitena, et „...selles sisalduvad jut- lused on palju puudulikumad ja üksluisemad, elamusevaesemad ja kuivemad ning keelelt nõrgemad (saksaapärased ja kuivemad) kui Mülleri omad.”²⁵ Friedebert Tuglase hinnangul: „Sisuliselt on Stahl kuivem kui Müller, ta keel on konarlik ja barbaarne”.²⁶

II maailmasõja järel lisas okupeeritud Eestis Stahli isikule tumedaid toone nõukogulik religioonivaenulikkus, kuid negatiivne suhtumine temasse püsis ka sealpool raudset eesriiet: „Kaasaegsed ülistasid Stahli Mooseseks ja Eliaseks. Axel Oxenstjerna ülistas ja eelistas teda ning tema keealaseid teeneid kiideti mõõdutundetult. Tegelikult osutas ta aga eesti kirjakeelele karuteene. Ta kirju- tas oma tööd saksa grammatika järgi eesti keelt moonutades, olles veendunud, et talupojad ei ole võimelised õiget keelt rääkima, see tuli valada vormidesse ja reeglitesse, millega ainult õpetatud mees toime võis tulla. Stahli kaasaegsed Eestimaal ei näinud selles keeles mingeid vigu, üksnes suuri eeliseid.”²⁷

„On arusaadav, et Stahl läheneb eesti keelele sakslase seisukohal, püüdes saksa päritoluga pastoreile teha võimalikult kergeks eesti keele õppimist. <...> Kuigi Stahl väidab, et ta oma grammatika koostamisel on hoolikalt jälginud talupoegade keelt, on Stahli keel ikkagi pigem saksa keel eesti sõnadega kui eesti keel. Ja mida vähem Stahli grammatikas esitatud seisukohad sobisid eesti keele struktuuriga, seda meeldivamad olid need muulaspastoreile, kes Stahli grammatikast leidsid eest tuttava keeleõpetuse, mille raamidesse tarvitses ainult eesti sõnu asetada, et eesti keelt „õigesti” osata. Nii muutuski Stahl oma kaas- aegsete saksa pastoreite lemmikuks, keda ülistati ja võrreldi maailmakuulsustega, nagu seda on Plautus, Caesar, Luther jt. Ja kui keegi neist pastoreist märkaski, et rahvas kõneleb teisiti, kui Stahl oma raamatuis õpetab, siis oli süüdi rumal rahvas, kes ei osanud grammatikapäraselt kõnelda ja „falschiste” rääkis.”²⁸

Selle, mis Heinrich Stahli kunagisest heast mainest veel jäänud oli, pör- mustas Herbert Salu. Salu arendas Gustaf Oskar Fredrik Westlingi oletuse, et Tallinna Pühavaimu kiriku eesti koguduse pastori Simon Blankenhageni

²⁴ Steven Roger Fischer. *A History of Reading*. (Globalities.) London: Reaktion Books 2003, 277–295.

²⁵ Eesti kirjanduslugu I. Toim. H. Jänes. Tartu: Eesti Kirjastuse Kooperatiiv 1937, 12.

²⁶ Friedebert Tuglas. Lühike Eesti kirjanduslugu. Tartu: Eesti Kirjanduse Selts 1936.

²⁷ August Westrén-Doll. „Die schwedische Zeit in Estland und Livland.” – *Baltische Kirchengeschichte: Beiträge zur Geschichte der Missionierung und der Reformierung, der evangelisch-lutherischen Landeskirchen und des Volkskirchentums in den balti- schen Landen*. Hrsg. von Reinhard Wittram. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht 1956, 87–109, siin 107.

²⁸ Arnold Kask. *Eesti kirjakeele ajaloost I*. Tartu: Tartu Riiklik Ülikool 1970.

Postilla Esthonica hävitamise algatas Eestimaa piiskop Jhering Stahli huvides,²⁹ rünnakuks Stahli isiku vastu.³⁰ Herbert Salu, kes paneb Eduard Ahrensile pahaks rahvusromantiliste stampide vermimist eesti kultuuriloo käsitlustesse,³¹ läheb ise sama teed, luues pelgalt oletuste varal Heinrich Stahlist alatuse võrdkuj: „Kohe leidis mõni osav ja ettevõtlik ametivend, kes end libeda keele ja heade sidemete varal oli toimetanud kõrgele ametikohale ja kes otsemaid leidis, et niisuguse teose võiks temagi publitseerida. Mõne aasta jooksul võib ta maakeele ära õppida ja samasuguse käsikirja koostada, siis ilmub tema jutluste kogu, ja see oleks parem kui praegune naabri oma. Oma kõrge positsiooni, osavate kõnede ja parema majandusliku seisu tõttu suutis ta sellise argumendatsiooniaga kuninga ees uskumist leida. Temale avanes riigikassa vajalike summade saamiseks, jäädi ta lubatud teost ootama. Ametivenna juba trükitud väärtuslik teos aga keelustati ja hävitati.”³² Blankenhageni jutlustekogu väärtust on paraku raske tõestada: „Blankenhageni tundmatu tiitliga raamatust pole teadaolevalt säilinud ainsatki eksemplari, mõnedes allikates on tiitlina märgitud *Postilla Esthonica*. Nähtavasti polnud Blankenhagenil mõjuvõimsaid eestkostjaid, ja kuna Stahli oli kavatsus samalaadset teost koostada, laskis ta oma võistleja väljaande konfiskeerida ning hävitada.”³³ Salu hinnangul langenud eesti kirjakeel Stahli raamatuis varasemaist madalamale tasemele, pigem toonud need trükised kahju kui kasu. Simon Blankenhageni kadunud jutlustekogu kohta on teateid vaid selle trükkimise ja keelamise fakti kohta. Nii keelamise põhjused ja tagamaad kui raamatu sisuline ja keeleline tase on vaid oletuste aine. Herbert Salu arvamus, et Blankenhageni kindlasti õnnestunuma jutlustekogu keelamise taga olid Heinrich Stahli huvid³⁴ on leidnud autoriteetseid toetajaid.³⁵ Paraku pole andmeid ei selle väite tõestamiseks ega kummutamiseks. Kuid need hinnangud on saanud Eesti kirjandustraditsiooni endastmõistetavaks osaks.

Heinrich Stahli halvustamise traditsioon ei ole küll kammitseenud enam 21. sajandi uurijaid. Nii kirjeldab teoloog Toomas Paul Stahli töid erapooletult.³⁶ Keeleteadlane Kristiina Ross ei eelista enam Mülleri keelt Stahli omale, vaid

²⁹ Gustaf Fredrik Oskar Westling, *Meddelanden om den kyrkliga kulten i Estland under det svenska väldets tid: kyrkohistorisk studie*. Sundsvall 1896, 18–19.

³⁰ Herbert Salu, „Förbjuden estnisk litteratur under svensktiden.” – *Svio-Estonica*. X (Ny följd). Lund, 1951, 167–203, siin 170–174.

³¹ Herbert Salu, „Monument tundmatule.” – *Tuul üle mere ja muid lühiaurimusi eesti kirjandusest*. – *Acta Academiae Socialis*. B. Vol. 2. Tampere: Yhteiskunnallinen korkeakoulu 1965, 90–117. Selle tähelepaneku eest võlgnen tänu Aivar Põldveele.

³² Herbert Salu, *Eesti vanem kirjandus 2*. Maarjamaa taskuraamat 3. Rooma: Maarjamaa, 1973, 8.

³³ *Ibid.*, 32.

³⁴ Salu, *Förbjuden estnisk litteratur*, 170–174.

³⁵ Uku Masing, „Saksa vaimulike ja aadli vahekorra Eestis XVII sajandil.” – *Eesti vanema kirjakeele lood*. Tartu: Ilmamaa, 1999, 24–39, siin 28–30.

³⁶ Toomas Paul, *Eesti piiblitõlke ajalugu: esimestest katsetest kuni 1999. aastani*. Tallinn: Emakeele Selts 1999, 245–247.

leiab nad tänapäeva keeleloogikast lähtudes ühtmoodi vigased olevat.³⁷ Saksa kirjandusteadlane Martin Klöker on vaadelnud Stahli tegevust lähtudes tema püüdlusest kaasata Eestimaa aadel maaelanikkonna kristianiseerimisse, tema käsitus sisaldab uudset ainet ja mõjub objektiivsena.³⁸

I.2. Uurimuse eesmärk ja meetod

Heinrich Stahli tegevust on võimalik analüüsida erinevatest vaatepunktidest. Tänapäeva seisukohalt oli Stahlil oluline osa eestlaste kirjakeele kujundamisel ja seega identiteedi loomisel, samuti ühiskonna sotsiaalse distsipliini tugevdamisel ja kristliku Euroopa väärtushinnangute juurutamisel. Ristiusustamine polnud ei kirjakeele ega usuteadmiste levitamise küsimus. Usk tõelisesse jumalasse pidi tagama igavese elu, aga muutma ka inimeste maailmatunnetust ja suhteid ligimestega. Käsüõpetuse järgimine polnud eestlastele endastmõistetav veel Rootsi aja lõpulgi. Sajandi lõpukümnendil kirjutas Christian Kelch: „Mis muid barbaarseid jooni sel rahval veel küljes on, ei ole vaja siia juurde lisada, kuna pole kahtlust, et lühikese ajaga suudetakse see ja kõik muu kõrvaldada, kui ainult tõsiselt ja õigest otsast peale hakatakse, iseäranis aga kõigepealt saavutatakse, et nad oskaksid vahet teha aul ja häbil.”³⁹

Rootsi aja vaimulike usuharidustöö viljade hindamine pikemas perspektiivis eeldab aga nende omaaegse tegevuse tundmist. Heinrich Stahli lühitutvustuse leiame küll igast kiriku- ja kirjandusloost, mõnd tema elutahku on käsitletud artiklis, kuid monograafia tema kohta puudub tänini. Käesoleva töö eesmärgiks on vaadelda Heinrich Stahli katehhiseerimistegevust ja kirjatöid omas ajas, ühelt poolt Rootsi kirikupoliitika ja teiselt poolt ortodoksse luterluse ideede kontekstis – seega ajaloolisest vaatepunktist.

Georg Rauch on nimetanud Heinrich Stahli fanaatiliseks protestantiseerijaks,⁴⁰ mis on ka antud uurimuse lähtekoht. Hierarhilises varauusaegses Rootsi ühiskonnas ei saa veel kõnelda üksikisiku identiteedist, inimene samastas end ennekõike kollektiiviga, kuhu ta kuulus. Kollektiivi liidab ühtseks mingi tava, kirjutatud või kirjutamata seaduse järgimine,⁴¹ samuti tunnetuslikud kate-

³⁷ Kristiina Ross. „Kas eesti kirjakeel võinuks kujuneda teistsuguseks.” – *Mis on see ise: tekst, tagapõhi, isikupära*. Toim. Öne Kepp ja Maie Kalda. Tallinn: Eesti Teaduste Akadeemia, Underi ja Tuglase Kirjanduskeskus 1999, 9–30.

³⁸ Martin Klöker. *Literarisches Leben in Reval in den ersten Hälfte des 17. Jahrhunderts (1600–1657): Institutionen der Gelehrsamkeit und Dichten bei Gelegenheit*. 1. Darstellung. Tübingen: Niemeyer 2005, 172–185.

³⁹ Christian Kelch. *Liivimaa ajalugu*. Tlk. Ivar Leimus. Tartu: Eesti Ajalooarhiiv 2004, 25.

⁴⁰ Georg von Rauch. *Protestantisch-ostkirchliche Begegnung im Baltischen Grenzraum zur Schwedenzeit*. *Archiv für Reformationsgeschichte*. 43/1952, 197.

⁴¹ Marko Hakanen. „Klienttjärjestelmäroolit identiteetin muokkaajina 1600-luvun Ruotsin valtakunnassa.” – *Aika ja identiteetti: katsauksia yksilön ja yhteisön väliseen*

gooriad, nagu häbi ja au, võõraviha või pühadus. Vaimulikuseisusele esitatavad nõudmised, talle omane maailmakäsitus ja elukorraldus, eetilised ja intellektuaalsed tõekspidamised ortodoksse luterluse kõrgajal on taust, mida tuleb silmas pidada Heinrich Stahli elu ja töö erapooletul käsitlemisel. Epiteedi fanaatiline võiks asendada teise sõnaga – pühendunud. Stahli pühendumus vaimulikukutsumusele oli tema kõrgelennulise eneseteostuse eeldus, kuid ühtlasi lugematute pingete ja arusaamatuste allikas. Järeleandmatuna ristiisu põhimõtete juurutamisel, sattus ta sageli konfliktidesse, kus ei pörkunud niivõrd isiklikud huvid kui erinevad kollektiivsed – konfessionaalsed, korporatiivsed või keelised – identiteedid. Stahli energiline tegutsemine tõi mitmelgi puhul esile Rootsi kirikuprogrammi kätketud vastuolud. Heinrich Stahli pastoraalse tegevuse paremaks mõistmiseks on antud kirjatöös püütud avada selle tausta – Eestimaa luterliku kiriku arenguhooni ja Ingerimaa õigeusklike konverteerimise põhiprobleeme. Heinrich Stahli lapsepõlve ja õpinguaja kohta otsesed allikad puuduvad, kuid läbitud õppekavad ja õppejõudude iseloomustused võimaldavad visandada tema vaimse kujunemise teed.

Stahl eesti kirjakeele loojana kitsamas tähenduses jääb vaatluse alt välja nii siinkirjutaja filoloogialase võhiklikkuse tõttu kui ka seepärast, et taoline ambitsioon puudus Stahlil endal. Heinrich Stahli isikuomadusi ei ole samuti säilinud allikate põhjal võimalik tõepäraselt iseloomustada. Meie kirjanduskaanonis leiduvad hinnangud Stahlile on paraku kontekstist välja rebitud laused, mis iseloomustavad rohkem 17. sajandi algupoole kirjakultuuri retoorikat kui Stahli isikut. Olgu või näiteks paljutsiteeritud lause Ingerimaa kindralkubernerilt Carl Mörnerilt, et Stahl on rohkem kirikuid uppi löönud, kui üles ehitanud.⁴² Viiburi piiskop Petrus Bjuggi iseloomustas Mörner veelgi värvikamalt,⁴³ kuid see ei ole mõjutanud kirikulugudes antud hinnangut Bjuggile.⁴⁴ Samamoodi on negatiivseid hinnanguid superintendent Stahlile nopitud välja Ingerimaa aadlike ja Narva kodanike kaebekirjadest, jättes tähelepanuta nende kirjade tagapõhja.

Eesmärgipüstitus määrab ära selle saavutamiseks ainuvõimaliku ajaloolis-kriitilise meetodi ja kasutatud allikad.

suhteeseen keskiajalta 2000-luvulle. Toim. L. K. Moilanen ja S. Sulkunen. – Historiallinen arkisto; 123. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura 2006, 99.

⁴² Carl Öhlander. *Om den svenska kyrkoreformationen uti Ingermanland: ett bidrag till svenska Kyrkans historia åren 1617–1704*. Upsala 1900, 116.

⁴³ SRA Livonica: II 171. Carl Mörner 13.06. 1650.

⁴⁴ *Svenskt biografiskt lexikon*. Bd. 4 (Stockholm, 1924), 509–515; Pentti Laasonen. *Novgorodin imu. Miksi ortodoksit muuttivat Venäjälle Käkisalmen läänistä 1600-luvulla?* – Historiallisia tutkimuksia; 222. Helsinki 2005, 72–73.

1.3. Kasutatud allikad

Läänemere provintsid – Eesti-, Liivi- ja Ingerimaa – läksid Rootsi võimu alla erineval ajal ja erinevatel tingimustel, üksteisest erinesid need piirkonnad ka keeleliselt ja usuliselt. Eestimaa aadel liitus Rootsi kuningriigiga 1561. aastal vabatahtlikult, tagades enda privileegide säilimise. Sõjast ja haigustest laastatud maa põliselanike elu oli majanduslikult ränk ning vaimselt troostitu. Kato-liikluse ajast pärit kristluse elemendid olid läbi põimunud paganausu tavadega, luterlusest ei teadnud maarahvas peaaegu midagi. 1617. aastal Rootsi võimu alla läinud Ingerimaa, nagu ka Liivimaa 1629. aastal, olid vallutatud alad. Kahe viimase provintsi aadlike ja linnakodanike suhe Rootsi riigivõimuga erines privileegide puudumise tõttu eestimaalaste omast, kuid oli samavõrd keeruline ja konfliktne. Kohaliku talurahva allasurutud ja õigusteta olukord oli teist-sugune, kui Riiginõukogus seisusena esindatud Rootsi talupojal. Liivimaal oli tänu jesuiitide veerandsaja pikkusele aktiivsusele katoliku kiriku mõju värskem ja tugevam kui Eestimaal. Hoopis keeruline usuline ja etniline olukord oli Vene võimu alla kuulunud Ingerimaal. Heinrich Stahl tegutses võrdselt pika aja – seitseteist aastat – Eestimaal ja Ingerimaal, seetõttu on nende kahe provintsi kiriku elu vaadeldud antud uurimuses lähemalt. Kui ajaliselt on Stahli vaimu-likutöö kummaski provintsis võrdne, siis sisult on Ingerimaa periood kaalukam. Ühelt poolt seetõttu, et Stahl pidi siin toime tulema võõras keelekeskkonnas ja kaelamurdva ülesandega – konverteerima vene õigeuskliku piirkonna elanikud luterlusse, teisalt olid tema ametialased volitused superintendendina suuremad.

Heinrich Stahli elu ja tegevust on kõige põhjalikumalt käsitletud kahes, paraku publitseerimata väitekirjas. Jakob Hurda 1864. aasta jõulude ajal valmi-nud⁴⁵ kandidaaditöö on neid uurimustöid, mille väärtust aeg ei ole kahanda-nud.⁴⁶ Hurda uurimus on keskendunud küll Heinrich Stahli eesti keeles ilmunud raamatuile, kuid analüüsib nende vaimulikku sisu, mitte keelelist vormi. Eest-laste usuteadmistele aluse rajanud Stahli tunnustab ta kui ausameelset ja väsi-matut luteri kiriku ehitajat, kes eeskujuga ja õpetuse varal rahvast kasvas, nagu seda vähesed siin Eestimaal suutnud on. Kogudusele olnud ta ustav jutlustaja ja hinge-karjane, ametivendadele hea nõuandja, mõlemaile õpetaja ja teenäitaja hämarail aegadel. Eduard Ahrensiga polemiseerides kaitseb Hurt Stahli eesti keele kasutust, tuues argumendina vaimuliku tsensuuri heakskiidu tema töö-dele.⁴⁷ Kahjuks on see käsikiri jäänud varju Hurda rikkaliku panuse kõrval eesti rahvakultuuri uuringutesse ning ei ole saanud lähtepunktiks edasistele käsitlus-tele. Nii ei ole Hurda väitekirja isegi mainitud Rudolf Põldmäe 1988. aastal ilmunud monograafias „Noor Jakob Hurt”. Põgusalt on Hurda kandidaaditööd kirjeldanud Mart Laar, kelle arvates otsustas autori teemavaliku võimalus käsitleda siin ka Eesti ajalugu ning kirjanduse ja keeleteaduse arengut. Tartu

⁴⁵ Aleksander Mohrfeldt. *Jakob Hurda elu ja töö*. Tartu: Ilmamaa 2007, 54–55.

⁴⁶ Jakob Hurt. *Mag. Heinrich Stahl: Ein Beitrag zur Kenntniss estländischen Kirchengeschichte des 17. Jahrhunderts*. – EKM, f. 45, m. 14: 3.

⁴⁷ Ibid, 329–330.

Ülikooli usuteaduskond hindas uurimust kõrgelt ning Jakob Hurdale omistati selle põhjal teoloogiakandidaadi kraad.⁴⁸

Erinevalt Jakob Hurdast on Leino Pahtma magistritöö⁴⁹ pööratud Heinrich Stahli elukäigul, mida ta on täiendanud uute arhiivandmetega Tallinna Linnaarhiivist, Eesti Ajalooarhiivist ja Rootsi Riigiarhiivist. Pahtma uurimus on heale allikalisele baasile tuginev Heinrich Stahli tegevuse ja kirjatööde kirjeldus, kokkuvõtte Heinrich Stahli kohta kirjutatust. Stahli eluloo seisukohalt on Pahtma magistritöö peaaegu ammendav, mõne detaili lisamine tema biograafiasse ei muuda üldpilti kuigivõrd. Magistritöö põhjal on Pahtma avaldanud kaks artiklit.⁵⁰ Kuid just Pahtma hinnang „Heinrich Stahl oli tüüpiline 17. sajandi kiriklane” oli üks käesoleva doktoritöö inspireerijaid. Ühe elukäigu kirjeldamine selle sihti ja mõtet adumata, uuritava isiku eluhoiakuid ja maailmapilti kaasamata kõneleb sellest ülekohtuselt vähe. 17. sajand oli religioosne sajand ja iseäranis kirikuõpetaja tegevuse käsitlemisel ei saa seda eirata. Stahli elutöö mõistmiseks tuleb avada selle tähendus, asetada see nii ajalisse kui ruumilisse konteksti.

Rootsi suurvõimu aegset kirikupoliitikat Läänemere provintsidest on üksikasjalikult käsitlenud siiani vaid Rootsi ajaloolased. Esimesed Eesti kirikuelu kirjeldused on pärit 19. sajandist ja 20. sajandi esimestest kümnenditest ajaloolase ja teoloogiadoktori Gustav Oskar Fredrik Westlingi sulest.⁵¹ Westlingi uurimused põhinevad rikkalikul arhiivimaterjalil, lisaks Rootsi Riigiarhiivile õnnestus tal töötada Tallinna konsistooriumi arhiivis, linnaarhiivis ja rüütelkonna arhiivis.⁵²

⁴⁸ Mart Laar. *Raamat Jakob Hurdast*. Tartu: Ilmamaa 1995, 46–47.

⁴⁹ Leino Pahtma. *Heinrich Stahl 17. sajandi 1. poole Eesti- ja Ingerimaa kiriku- ja kirjandusloos*. Magistritöö. Juhendaja prof. Jüri Kivimäe. Tartu 1998.

⁵⁰ Leino Pahtma. „Heinrich Stahli käsi- ja koduraamatust”. – *Rootsi suurriigist vene impeeriumisse: artiklid* – Eesti ajalooarhiivi toimetised; 3 (10). Toim. Leino Pahtma, Helina Tamman. Tartu: Eesti Ajalooarhiiv 1998, 57–83; „Täpsustusi ja täiendusi Heinrich Stahli noorus- ja õpinguaastasse.” – *Kultuuriloolised ekskursid*. – Eesti ajalooarhiivi toimetised; 6 (13). Toim. Enn Küng jt. Tartu: Eesti Ajalooarhiiv 2000, 5–20.

⁵¹ Gustaf Oskar Fredrik Westling. *Förfärdelsen till den estniska öfversättningen af Nya Testamentet 1715: kyrkohistoriskt studie*. Sundsvall 1892; *Kyrkolagar och kyrkolagsarbeten i Estland under det svenska väldets tid: kyrkohistoriskt studie*. Sundsvall 1894; *Meddelanden om den kyrkliga kulten i Estland under det svenska väldets tid: kyrkohistoriskt studie*. Sundsvall 1896; *Meddelanden om kyrkoförfattningen i Estland under det svenska väldets tid: kyrkohistoriskt studie*. Sundsvall 1896; *Meddelanden om luthersk ortodoxi, synkretism och pietism i Estland under det svenska väldets tid*. Årstrück: Kyrklig Tidskrift, 1899. *Meddelanden om folkundervisning i Estland* 1896; *Om det religiösa och sedliga tillståndet i Estland 1561–1710*, 1897; *Bidrag till Livlands Kyrkohistoria 1621–1656; Bidrag till Livlands kyrkohistoria 1656–1710*. Stockholm 1901

⁵² Arno Rafael Cederberg. „Dr. Gustaf Oskar Fredrik Westling.” – *Sitzungsberichte der Gelehrten Estnischen Gesellschaft*. 1926. Dorpat 1927, 152–157.

Liivimaa kirikuelu Rootsi võimu perioodil on kirjeldanud Ernst Lundström oma 1914. aastal ilmunud raamatus.⁵³ Ragnar Liljedahlil samal ajavahemikul Liivimaa valitsemist käsitlev põhjalik uurimus hõlmab ka kirikukorralduse, sisaldades tähelepanekuid Eesti- ja Liivimaa kirikuelu kohta.⁵⁴ Peamiselt Rootsi Riigiarhiivi allikail põhinevad Alvin Isbergi monograafiad Rootsi suurvõimu aegsest kirikupoliitikast Läänemere provintsidest on möödapääsmatuks alusmaterjaliks igale selle valdkonnaga tegelejale.⁵⁵ Eestimaa kirikukorraldust, samuti ususalivust varauusaegsel Eestimaal on uurinud Andres Andresen.⁵⁶

Esimesed põhjalikud uurimused Ingerimaa kirikuelust on kirjutanud Carl Öhlander 19. sajandi lõpuaastail.⁵⁷ Täpset teavet selle provintsi kooli- ja kirikuelu kohta, sh vaimulike ja kooliõpetajate matrikli, sisaldab Kyösti Väänäneni *Herdaminne för Ingermanland*.⁵⁸ Kari Tarkiaise uurimused Ingerimaa õiguskliku elanikkonna identiteediprobleemist ning Rootsi valitsuse jõupingutustest venekeelse luterliku kirjasõna üllitamisel tuginevad rikkalikule arhiivainesele.⁵⁹ Tähelepanuvääriv on eesti ajaloolase Jaak Naberil litsentsiaaditöö riigivõimu ja kohalike korporatsioonide suhtest Narvas Rootsi suurvõimu ajal. Naber pole üksnes lisanud varasematele käsitlustele uusi andmeid Eesti ja Rootsi arhiividest, vaid lahanud teemat täiesti uuest vaatepunktist.⁶⁰

⁵³ Ernst Hjalmar Johannes Lundström. *Bidrag till Livlands Kyrkohistoria under den svenska tidens första skede*. Uppsala; Sockholm: Almqvist & Wiksell 1914.

⁵⁴ Ragnar Liljedahl. *Svensk förvaltning i Livland 1613–1634*. Uppsala: Almqvist & Wiksell 1933.

⁵⁵ Alvin Isberg. *Livlands kyrkostyrelse 1622–1695: reformsträvanden, åsiktsbrytningar och kompetensvister i teori och praxis*. – *Studia historico-ecclesiastica Upsaliensia*; 12. Acta Universitatis Upsaliensis. Uppsala 1968; *Kyrkoförvaltningsproblem i Estland 1561–1700*. – *Studia historico-ecclesiastica Upsaliensia*. 16. Acta Universitatis Upsaliensis. Uppsala 1970; *Svensk segregations- och konversionspolitik i Ingermanland 1617–1704*. – *Studia historico-ecclesiastica Upsaliensia*; 23. Acta Universitatis Upsaliensis. Uppsala, 1973; *Ösels kyrkoförvaltning 1645–1710: kompetensvister och meningsmotsättningar rörande funktionssättet*. – *Studia historico-ecclesiastica Upsaliensia*; 24. Acta Universitatis Upsaliensis. Uppsala 1974.

⁵⁶ Andres Andresen. *Eestimaa kirikukorraldus 1710–1832*. – Tartu Ülikooli doktori- töid. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus 2008.

⁵⁷ Carl Öhlander. *Bidrag till kännedom om Ingermanlands historia och förvaltning*, I, 1617–1645. Uppsala 1898; *Om den svenska kyrkoreformationen uti Ingermanland: ett bidrag till svenska kyrkan historia åren 1617–1704*. Uppsala 1900.

⁵⁸ Kyösti Väänänen. *Herdaminne för Ingermanland*. I. Helsingfors 1987.

⁵⁹ Kari Tarkiaisen *Venäjäntulkit ja slavistikan harrastus Ruotsin valtakunnassa 1595–1661*. – *Historiallinen Arkisto*; 64. Helsinki 1969; „Den svenska synen på den grekisk-ortodoxa religionen i början av 1600-talet”. – *Kyrkohistorisk årsskrift* 1971, Uppsala, 106–142; Den tidiga kyrkliga slavistiken i Sverige.” – *Kyrkohistorisk årsskrift* 1974, 71–95; *Se vanha vainooja: käsitykset itäisestä naapurista Iivana Julmasta Pietari Suureen*. – *Historiallisia tutkimuksia*; 132. Helsinki: Suomen Historiallinen Seura 1986.

⁶⁰ Jaak Naber. *Statlig svenskhetspolitik och tysk lokalvälde I stormaktstidens Estland*. Uppsala 1995.

Heinrich Stahli Eestimaa eluperioodi kohta leidub andmeid ka Eesti Ajalooarhiivis, eeskätt Eestimaa Evangeeliumi Luteriusu Konsistooriumi fondis,⁶¹ samuti Eestimaa Kindralkubneri⁶² ja Eestimaa rüütelkonna fondis⁶³ ning Tallinna Linnaarhiivi Tallinna Magistraadi fondis.⁶⁴ Tunduvalt paremini on allikmaterjalidega kaetud Stahli tegevus superintendendina Ingerimaal. Käesolevas töös on kasutatud nii Narva Magistraadi,⁶⁵ Ingerimaa ja kindralkubneri⁶⁶ kui Ingerimaa rüütelkonna⁶⁷ ja Liivimaa rootsiaegse kindralkubneri fondi⁶⁸ Eesti Ajalooarhiivis, samuti Livonica II, Muscovitica ja Axel Oxenstierna kirjavahetuse materjale Rootsi Riigiarhiivis.⁶⁹

Heinrich Stahli kirjavahetus, samuti tema tegevust puudutavad kirjad on ametialased, päris isiklikke kirju temalt säilinud ei ole. Kuid ka ametlikku laadi kirjadesse tuleb suhtuda teatava kriitikaga. 17. sajandil oli kirjavahetusel oluline koht kommunikatsioonis, nii Rootsi 1561. kui 1611. aasta koolimäärustiku kohaselt õpetati kirja kirjutamist Cicero eeskujul. Kirja ülesehitusel, nagu sõnumi suuliselgi edastamisel, kehtisid retoorikareeglid, ning kirjadel olid kindlad žanrid. Nii on Stahli kirjad valitsusele valdavalt *epistolae communicatoriae* – nõu küsivad või siis *epistolae narratoriae* – uudiseid teatavad, Axel Oxenstiernale aga enamasti *epistolae petitoriae* – palvekirjad ja *gratiarum actiones* – tänukirjad. Stahli tegevust kirikupeana iseloomustavad Ingerimaa kindralkubneride aruanded, aga ka aadlike ja Narva magistraadi *epistolae qverulae* – kaebekirjad. Kahe ametniku omavahelise kirjavahetuse stiil oli teistsugune kui kodanike pöördumisel võimuesindaja poole.⁷⁰

Kaebekirjad olid koostatud klassikalise väitluskunsti reeglite põhjal, erinevad käsiraamatud pakkusid rikkalikult eeskujusid oponendi võimalikult halvas valguses kujutamiseks.⁷¹ Seega tuleb neile läheneda kontekstist lähtuvalt ja mitte alahinnata kirja kirjutaja retoorikaoskusi.

Heinrich Stahli sulest pärit raamatud ei ole üksnes uurimisaines, vaid ka teabeallikas tema eluloo ja suhtlusringkonna, samuti Eestimaa usuelu kohta. *Käsi- ja koduraamatu* varastest kirjeldustest põhjalikem on Johann Heinrich Rosenplānteri käsikirjaline ülevaade, milles jälgitakse raamatu täiendatud

⁶¹ EAA, f. 1187. Eestimaa Evangeeliumi Luteriusu Konsistoorium.

⁶² EAA, f. 1. Eestimaa kindralkubner.

⁶³ EAA, f. 854. Eestimaa rüütelkond.

⁶⁴ TLA, f. 230. Tallinna magistraat.

⁶⁵ EAA, f. 1646 Narva magistraat.

⁶⁶ EAA, f. 632 Ingerimaa ja Käkisalme kindralkubner.

⁶⁷ EAA, f. 1656 Ingerimaa rüütelkond.

⁶⁸ EAA, f. 278 Liivimaa rootsiaegne kindralkubner.

⁶⁹ SRA, Livonica II, Muscovitica, Axel Oxenstiernas brevväxling.

⁷⁰ Stina Hansson. *Svensk brevskrivning: teori och tillämpning*. – Skrifter utgivna av Litteraturvetenskapliga institutionen vid Göteborgs universitet; 18. Göteborg 1988, 13–41.

⁷¹ Georg Braungart. „Zur Rhetorik der Polemik in der Frühen Neuzeit”. – *Feindbilder: die Darstellung des Gegners in der politischen Publizistik des Mittelalters und der Neuzeit*. Köln: Weimar. Wien: Böhlau 1992, 1–21.

kordustrükkide saatust kuni 18. sajandi lõpuni.⁷² Stahli jutlustekogu analüüsil on oluline koht Jakob Hurda juba mainitud väitekirjas. Tema koostatud esimene eesti keele grammatika pakub uusi lähenemismurki isegi tänapäeva keeleajaloolastele.⁷³ Heinrich Stahli eestikeelsete kirjatööde varju jäänud rootsikeelse katekismuse⁷⁴ üksikasjalik kirjeldus pärineb Gustav Suitsult.⁷⁵

Stahli stuudiumiajast pärit disputatsioonide analüüs jääb käesolevast tööst välja, küll olen kasutanud Ingerimaa problemaatikaga haakuvalt 1643. aasta kirikukogul peetud disputatsiooni „Kas moskvalased on kristlased?“⁷⁶

I.4. Töö ülesehitus

Uurimus koosneb kolmest osast. Neist esimeses vaadeldakse Heinrich Stahli vaimse kujunemise aastaid ja tegevust kirikuõpetajana Eestimaal. Maapastorina vaimulikukarjääri alustanud noorest teoloogiamagistrist sai mõne aasta pärast praost, seejärel Tallinna toompraost. Neljakümnendate eluaastate algul jõudis ta Ingerimaa superintendendina oma ametiredeli haripunkti. Ühelt poolt oli Stahli kujunemisel määravaks tema õpinguaastate vaimne kliima, eeskätt Rostocki ülikooli tunnustatud teoloogide mõttemaailm, teisalt seadis tema tegevusele sihid, aga samas raamid Rootsi kirikupoliitika Läänemere provintsis. Heinrich Stahli töökus ja püüdlikkus tõstsid ta esile selle kirikupoliitika innuka elluviijana. Kuivõrd olid aga tagasilöögid ja nurjumised selles töös Stahli enda, kuivõrd Rootsi kirikupoliitika vead, on üks küsimusi, millele selles uurimuses on püütud vastust leida.

Sissejuhatavalt on püütud luua pilt Eestimaa kirikuelu arengust Rootsi vallutuse ajast alates. Sel perioodil välja kujunenud võimusuhted ja pingeallikad jäid püsima järgmise sajandi viimase kümnendini ning aitavad mõista karisid Heinrich Stahli misjonitegevuse teel. Mõnevõrra pikemalt peatutakse Västeråsi piiskopi Johannes Rudbeckiuse visitatsioonikomisjoni töö, mis andis tõuke nii Eestimaa kirikuelu kui Heinrich Stahli vaimulikukarjääri edenemiseks.

Stahli õpingute kohta on teada vaid kõige üldisemaid andmeid, veidi pidepunkte leiab tema säilinud disputatsioonidest. Seetõttu on siin kirjeldatud enne- kõike tema stuudiumiaja koolikorraldust ja võimalikke õppejõude, eesmärgiga tabada Stahli vaimseid mõjutajaid ja tema hilisemate kirjatööde lätteid.

⁷² KM ÕES, M: 315 Johann Heinrich Rosenplänter: Critische Uebersicht der Estnischen Literatur, von ihren ersten Ursprung bis zum Jahre 1843, 6–47.

⁷³ Vt nt Külli Habicht. *Eesti vanema kirjakeele leksikaalsest ja morfosüntaktilisest arengust ning Heinrich Stahli keele eripärast selle taustal*. Dissertationes Philologiae Estonicae Universitatis Tartuensis 10. Tartu 2001, 40.

⁷⁴ Författaren Miöl Föer the Narviske / Ingermanlandske / och Allentackiske Kyrkior upsat aff M. Henrico Staheln/ Superintendente dersammastädes. Revall/ Tryckt aff Heinrich Westphal/ Åhr 1644.

⁷⁵ Gustav Suits „Henrik Stahels svenskspråkiga katekes”. – Svio-Estonica 10 (ny följd 1). Lund 1951, 154–168.

⁷⁶ De quaestione an Moscovitae Christiani..., Narva 1643.

Ka Heinrich Stahli tegevuse kohta Järva-Madise pastorina ning Järva- ja Virumaa praostina ei ole säilinud kuigi palju allikmaterjale. Kõige enam kajastavad need aastad Stahlil sel perioodil valminud kirjatöodes – *Käsi ja koduraamatus* ning *Sissejuhatuses eesti keelde*.⁷⁷

Veidi kõnekamad on säilinud dokumendid Stahlil Tallinna perioodi kohta, mida tagantjärele võib pidada tema elu kõrgperioodiks. Paljude kirjatööde tunnustatud autorina ja Eestimaa vastse piiskopi Joachim Jheringi parema käena piiskopkonna kirikuorganisatsiooni ülesehitamisel on ta suutnud end teostada sel ajal nii tegevvaimulikkuna kui täita administratiivseid ülesandeid ning kirjutada oma jutlustekogu esimene osa.

Teises, Ingerimaa kirikuelu käsitlevas peatükis visandatakse põgusalt Soome kirikuelu arenguhooni, kuna keelelise läheduse tõttu eelistasid Rootsi võimud kutsuda nii Eesti- kui Ingerimaale soomlastest maapastoreid, eeskätt aga seetõttu, et kuni Ingerimaa superintendatuuri loomiseni kuulus see ala Viiburi piiskopkonna koosseisu.

Ingerimaal puutus Stahl kokku kahe probleemidekompleksiga. Superintendendi vastuolud Narva saksa kodanikega ja kohaliku aadliga lähtuvad juba Eestimaalt tuttavaist allikaist. Veelgi komplitseeritumad olid aga tema suhted kohaliku vene õigeuskliku elanikkonnaga, kelle konverteerimine luterlusse oli Heinrich Stahlil selle tööperioodi põhiülesanne. Vene õigeusklike luterlusse pööramise raskus ei seisnenud niivõrd õige kirikupoliitika valikus või luteri kirikupea isikuomadustes, kuivõrd kahe konfessiooni erinevas liturgias ja sakramendikäsituses. Needki küsimused on selles peatükis vaatluse all.

Käesoleva kirjatöö kolmandas peatükis, alapealkirjaga „Küünlavalgel kirjutatud raamatud” vaadeldakse Heinrich Stahlil sulest pärit trükiseid. Erinevates žanrites ja keeltes kirjutatud töid ühendab nende didaktiline suunitlus ning adressaat – luterliku kultuuriruumi ääreala põliselanik, kelle emakeel ei ole saksa ega rootsi keel ning teadmised usust on kas hõredad või olematud. Kaalukaimad Stahlil kirjatööd on tema saksa- ja eesti paralleeltekstidega raamatud, mille krooniks on jutlustekogu *Leyen Spiegel* – ilmikute peegel. Eesti kirjandustraditsioonis on Stahlil peetud kompilaatoriks, mitte algupärandite autoriks. See pejoratiivne hinnang jätab kõrvale tõsiasjad, et katekismused ja jutlustekogud on juba oma loomult kompilatiivne žanr ning et protestantlik misjon oli Stahlil tegevusajal alles lapsekingades.⁷⁸ Stahl on mõistagi kasutanud kaasaegset Saksamaa luterlikku vaimulikku kirjandust ja tõenäoliselt ka Rootsi suurte piiskoppide teoseid. Kuid need raamatud olid kirjutatud teistsugusel eesmärgil ja teisele auditooriumile. Vahetuid eeskujusid, millelt maha kirjutada tekste Eesti- või Ingerimaa põliselanike usuliseks harimiseks, tal ei olnud. Mil määral tema katekismused oma otsest eesmärki täitsid, on raske hinnata, kuid kahtlemata toimis ta eestlaste sotsialiseerimisel ja väärtushinnangute kujundamisel.

⁷⁷ Heinrich Stahl. *Anführung zu der Esthnischen Sprach*. Revall 1637.

⁷⁸ *Realencyklopädie für protestantische Theologie und Kirche*. 3. Aufl. Bd. 13. Begründet von J. J. Herzog. Hrsg. von Albert Hauck. Leipzig 1903, 3.

Need lihtsad tekstid on kirjutatud lihtsale inimesele ega peegelda Stahli enda teoloogilisi vaateid.

Palju kõnekam on sellest aspektist Stahli jutlustekogu *Leyen Spiegel*, mida tuleb vaadelda kaasaegse jutluskirjanduse kontekstis ja mitte ainult seetõttu, et autor oli paratamatult oma aja tõdede ja kaanonite kütkes. Sellegi raamatu adreseediks olid kohalikud vaimulikud, samuti majaisandad, kes pidid kirjaoskamatu talupojani või teenijarahvani viima kristluse sõnumi. Kuid mitte ainult. Jutlustekogu kompositsioon ja rikkalik kujunditevalik näivad eeldavat selle suunatust luterlikule haritlaskonnale, siin peegelduvad Stahli ortodokssed luterlikud vaated kõige selgemini. Postilla pealkiri *Leyen Spiegel* ei ole valitud juhuslikult: 17. sajandi vaimulikud on pühakirja käsitanud tõe allikana, millest inimesele peegeldub tema hing. Peegli kujund piiblitekstidel põhineva raamatu kohta väljendab kontsentreeritult Heinrich Stahli arusaama Jumala, jumalasõna ja maise maailma vahekorra.

2. HEINRICH STAHL KIRIKUÕPETAJANA EESTIMAAL 1623–1640

2.1. Rootsi kirikupoliitika Eestimaal 1561–1627

Ajaks, mil luterlik reformatsioon saavutas võidu praeguse Eesti alal, oli vana, kiriklikel suhetel põhinev ühiskonnakord muutunud sisututeks vormideks.⁷⁹ Reformatsiooni käekäigu Vana-Liivimaal määrasid suuresti sakslastest elanike isiklikud sidemed emamaaga: Saksamaalt pärit vaimulikud tõid Liivimaale nii humanistlikud kui luterlikud ideed. Juba 1520. aasta augustis palus Riia linna-sekretär Johannes Lohmüller Lutherilt sõnumit evangeelse liikumise toetamiseks Liivimaal. Lutheri aastail 1523–1540 läkitatud kaheksas tervituskirjas mainitakse Riia kõrval Tartut ja Tallinna.⁸⁰ Kõigis kolmes linnas otsustati 1533. aastal võtta evangeelse liturgia aluseks Königsbergi, Hamburgi ja Lübecki eeskujul koostatud ning 1530. aastal Rostockis trükitud Riia ja Liivimaa jumalateenistuskord. Samal perioodil kujunes neis linnades välja ka Saksamaale iseloomulik linnamagistraadile alluv kirikuvalitsus.⁸¹

Maa-aadlikud võtsid luterluse omaks eri piirkondades erineval ajal, kuid sajandi neljakümnendaiks-viiekümnendaiks aastaiks oli läbimurre toimunud. Kohalikul kirikuvalitsusel lasus vastutus ka mittesaksa elanike hingedhoolduse eest, mis kätkes endas aga sotsiaalset probleemi.⁸²

Troostitu pilt Eestimaa põliselanike reformatsioonijärgest igapäevaelust⁸³ tugineb kaasaegsete vahetuile muljetele. Balthasar Russow kirjeldab kõigist seisustest liivimaalaste kõlbelist allakäiku mitmel värvikal leheküljel.⁸⁴ Christian Kelch iseloomustab eestlasi järgmiste sõnadega: „Peale selle on nad loba-

⁷⁹ Berndt Federley. *Kunglig Majestät, Svenska Kronan och Fürstendömet Estland 1592–1600. Commentationes humanarum litterarum*. 14, 1. Helsingfors: Societatis Scientiarum Fennica 1946, 7.

⁸⁰ Ralph Ruthenberg. „Die Beziehungen Luthers und der anderen Wittenberger Reformatoren zu Livland.” – *Baltische Kirchengeschichte: Beiträge zur Geschichte der Missionierung und der Reformation, der evangelisch-lutherischen Landeskirchen und des Volkskirchentums in den baltischen Landen*. Hrsg. von Reinhard Wittram. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht 1956, 56–76, siin 58–59.

⁸¹ Reinhard Wittram. „Die Reformation in Livland.” – *Baltische Kirchengeschichte: Beiträge zur Geschichte der Missionierung und der Reformation, der evangelisch-lutherischen Landeskirchen und des Volkskirchentums in den baltischen Landen*. Hrsg. von Reinhard Wittram. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht 1956, 35–56, siin 42–46.

⁸² Ibid, 45–47.

⁸³ Gustav Oskar Fredrik Westling. *Om det religiösa och sedliga tillståndet i Estland 1561–1710*. S. 1. 1899.

⁸⁴ Balthasar Russow. *Liivimaa kroonika*. Tlk. Dagmar ja Hermann Stock. Tallinn: Hotger 1993, 77–94.

mokad, võltsid, ropusuised, upsakad, valelikud ja pahasoovlikud ka kõigi oma tööde juures (iseäranis, mida nad teistele peavad tegema) aeglased ja laisad)”.⁸⁵ Adam Olearius räägib eestlastest kui rahvast, kus nõidumisõpetusi põlvest põlve edasi antakse.⁸⁶

Paganluseajast säilinud uskumused olid segunenud katoliiklikega. Balthasar Russow kirjeldab pühakutepäeva patuseid rituaale, sealhulgas küünaldega protsessioone Pirita kloostri varemete juurde püha Vituse päeval.⁸⁷ On omaette probleem, millisest ajast pärineb mingi kihistus eestlase maailmapildis uusaja hakul.⁸⁸

Pahed juurdunudki reformatsioonieelses ajas, mis inimese usulise harimise hooletusse jätnud, küll aga harjutanud neid maagiliste tegevustega. Lisaks olid tuntavad piirkondlikud erinevused, aastakümneid jesuiitide mõjuväljas olnud Lõuna-Eesti elanikud suhtusid luteri vaimulikesse sageli vaenulikult. Villem Reiman on 1613. aasta visitatsiooniaruannete põhjal järeldanud, et erinevalt linnadest oli kogu maa sama hästi kui katoliiklik, pool sajandit ei olnud piisav katoliku preestrite neljasaja-aastase tegevuse kummutamiseks.⁸⁹ Reinhard Wittrami arvates oli kohaliku talurahva evangeliseerimine ühele või kahele põlvkonnale ülejõukäiv ülesanne. Puudus oli nii kirikuõpetajatest kui rahva-keelsest vaimulikust kirjavarast – polnud Piiblit ega katekismust, eestikeelset liturgiat ega kirikulaule.⁹⁰

Pole kaugeltki selge, mil määral olid eestlased omaks võtnud ristiusu, mil määral uskusid riituste üleloomulikku toimesse. Jesuiitide meetodite hulka kuulus teatavasti põliselanike emakeele kiire omandamine ning kohalike tavade rakendamine katoliku usu juurutamisel. Kuid ka jesuiidid on oma aruannetes rõhutanud eestlaste peaaegu uskumatut pimedust ning toonud näiteid nende naeruväärsetest ebausukommetest.⁹¹ Paavsti legaati Antonio Possevino oli huvitatud eestlaste näitamisest võimalikult soodsas valguses, kuid tema kirjeldusest kumab läbi nende usk katoliiklike talituste maagiasse.⁹² Temagi tõdeb: „Aga see rahvas, keda hüütakse eestlasteks <...> oli tõelise usu seemneid meeles pidades ometi ära unustanud Issanda palve, Inglise tervituse, usupeatükid, kümme käsku ja kirikupühade pühitsemise korra.”⁹³

Reformatsiooni ajal tekkinud võimusuhted ja kirikuelu väline korraldus jäid püsima ka siis, kui praegune Eesti ala hakkas Rootsi vallutuse läbi ühtsele

⁸⁵ Christian Kelch. *Liivimaa ajalugu*. Tlk. Ivar Leimus. Tartu : Eesti Ajalooarhiiv 2004, lk. 24–25.

⁸⁶ Olearius, 90.

⁸⁷ Russow, 87–88.

⁸⁸ Vt. Paul, 118–125.

⁸⁹ Rossihnius, XXIX.

⁹⁰ Wittram, 53.

⁹¹ Vello Helk. *Jesuiidid Tartus 1583–1625: vastureformatsiooni eelpost Põhja-Euroopas*. Tartu: Ilmamaa 2003, 202–204.

⁹² Antonio Possevino. *Kiri Mantova hertsoginnale*. Tlk. Vello Salo. Tartu: Johannes Esto Ühing, 1994, 16–25.

⁹³ Ibid., 12.

keskvõimule alluma. Tallinnas kuulus kõrgeim kirikuvõim vaimulikest ja ilmalikest koosnevale konsistooriumile, mille presidendiks oli linna bürgermeister ja asepresidendiks superintendent. Linnakonsistooriumi viimane apellatsiooniantants oli magistraat. Sisulisi muudatusi üleminek Rootsi kuningriigi koosseisu Tallinnas kaasa ei toonud, episkopaalõigus lubas linnal tõrjuda keskvõimu kirikuasjadesse sekkumise katsed.⁹⁴ Läbirääkimiste tulemusel ratifitseeriti 1561. aasta 2. augustil Tallinna linna, Harju- ja Virumaa rüütelkonna privileegid, mille kohaselt oli Tallinna superintendendil õigus visiteerida nii linna- kui maa-kogudusi, määrata ametisse kirikuõpetajaid ja vajadusel neid tagandada. Kuningas eeldas, et superintendenti määrab ametisse tema, aadel seevastu luges privileegidest välja oma otsustusvabaduse aktsepteerimise kirikuküsimustes.⁹⁵ Privileegide tõlgendamisest johtunud erimeelsused tõid pingeid kirikuellu kuni 17. sajandi lõpuni.

Rootsi riigivõimu taotlus unifitseerida provintside kirikuellu pörkus ajaloolistest põhjustest tulenevale vastuseisule. Suhted ühiskonna erinevate sotsiaalsete kihtide vahel olid Eestimaal teistsugused kui Rootsis. Rootsi aadel oli riigivõimust sõltuvam kui Eestimaa aadel, ühelgi Rootsi linnal polnud Tallinnaga võrreldavat vabadust ega mõjuvõimu. Eesti talupojad olid erinevalt Rootsi ja Soome talupoegadest kaotanud oma vabaduse. Rootsi riigivõimu üheks eesmärgiks vastvallutatud provintsidest oli taoliste erinevuste kahandamine, hõlmates ühtlasi hoolitsust talupoegade eest. Eestimaa korporatsioonid seevastu ootasid küll Rootsi riigivõimult kaitset välisvaenlase eest, kuid provintside siseasjades oli nende sooviks kujunenud olukorra säilitamine.⁹⁶

Kirikuorganisatsiooni rajamise eesmärgiks oli evangeelse usu viimine kõigi kohalike elanikeni. Eestlaste puhul tähendas see kõigepealt nende usulist harimist, millest mõisaomanikud üldjuhul huvitatud ei olnud, talupoeg oli väärtuslik eelkõige tööjõuna. Kohaliku elanikkonna harimine ja neis luterlike väärtushinnangute kujundamine tähendas ühtaegu nende integreerimist ühiskonda. Tegelikult kujunes Rootsi Läänemere provintsidest omamoodi misjoniala ja vaimulike põhiülesandeks sai põliselanike katehhiseerimine. Säilinud materjalid ei võimalda hinnata eestlaste usulist tunnet varauusajal, saab vaid jälgida muutusi sakramenditalituste omaksvõtmises ja kümne käsu järgimises, ka usuteadmiste kasvus. Usk ei lähtunudki ortodoksses luterlikus teoloogias niipalju vahest religioossest kogemusest kui teadmise ehk õpetuse läbi selginud tõest. Luterliku eetika aluseks olevad dekalooigist pärit kümme käsku legaliseeriti riigi seadusandluses ja kirikudistsipliinis.⁹⁷ Käsuõpetuse võtsid eestlased omaks aegamisi ja vaevaliselt. Kohtumaterjalide ja visitatsiooniprotokollide järgi otsustades oli luterlike moraalinorme eiramine tavaline veel 17. sajandi keskel.

⁹⁴ Andresen, 65–66.

⁹⁵ Alvin Isberg, *Kyrkoförvaltningsproblem...*, 19.

⁹⁶ Federley, *Kunglig Majestät*, 7–8.

⁹⁷ Bernard Vogler. Das Luthertum. – *Die Geschichte des Christentums*. Hrsg. von Marc Venard. Bd 9, Das Zeitalter der Vernunft (1620/1630–1750) Freiburg [u.a.] 1998, 411–420, siin 411–413.

Rootsi valitsusaja alguskümnendid Eestimaa kirikuellu kuigi palju muutusi ei toonud. Esimene võimude poolt ametisse nimetatud linnasuperintendent, Oleviste kiriku õpetaja Johannes Robertus von Geldern, kes 1565. aastal nime-tati *ordinariuseks*, sai muuhulgas ülesandeks maakirikute visiteerimise.⁹⁸ Tema visitatsioonidest kirjalikke jälgi ei ole, võimalik, et sõja ja ebakindla poliitilise olukorra tõttu piirdusidki need Tallinna ja selle lähiümbrisega.⁹⁹ Eestimaa esi-meseks luterlikuks piiskopiks määrati Turu piiskopina kuninga ebasoosingusse langenud Petrus Follingius, kes aga suri enne Eestimaale jõudmist 1565. aastal.¹⁰⁰ Eestimaa kaootilisse kirikuellu ühtsuse loomine jäi pelgalt eba-määraseks kavatsuseks, pole tõendeid sellegi kohta, et Erik XIV oleks vaidlus-tanud aadli patronaadiõiguse.¹⁰¹

Ka Rootsi enda konfessionaalne areng polnud sel ajal veel selgeid piirjooni võtnud. Reformatsioon kulges Rootsis aegamööda, katoliiklike traditsioonide rüpes. 1529. aasta kirikukogu otsuse kohaselt tuli jumalasõna puhtalt ja selgelt jutlustada ning koolides õpetada, kuid olla ettevaatlik kirikutseremooniade muutmisel. Pühakutepäevad ning Neitsi Maarja austamine säilisid nii Soomes kui Rootsis.¹⁰² 1571. aastal kehtima hakanud Laurentius Petri koostatud Rootsi esimene evangeelne kirikuseadus sisaldas rohkem keskaegse tseremoonia ele-mente ja pühakutepäevi kui luterlikul pinnal tavaks. Päeva vaimset rütmi korrastama ning elu ajalikkust jäid meenutama tunnipalved.¹⁰³ Säilisid ka keskaegsed rüüd ja mitmed altarid. Luterlikke usutunnistuskirju kirikuseadus ei tunnistanud ning võrdsustas Lutheri ja Melanchthoni seisukohad. Piiskopid säilitasid oma mõjuvõimu, kuid valiti ilmalike ja vaimulike poolt; kogudused said õiguse valida endale ise kirikuõpetajad. Laurentius Petri kirikuseadus oli mõjutatud 1568. aasta sügisel võimule tulnud Johan III reformikatoliiklikest arusaamadest. Humanistliku haridusega kuningale olid küll lähedased Philipp Melanchthoni vaated, kuid tema soliidset teadmised kirikuisade töödest, esteetiline maitse ja katoliiklasest abikaasa kallutasid tema sümpaatia katoliik-luse suunas. 1575. aastal vastu võetud uus kirikumäärus *Nova ordinantia* sisaldas palveid vanadest liturgiatest ja piduliku sakramenditalituse, ka pihti käsitati selles sakramendina. Johan III reorganiseeris toomkapiitli ja seadis sisse

⁹⁸ Riho Saard. *Eesti kirikute esivaimulikkond 1165–2006*. Tallinn: Argo 2006, 31.

⁹⁹ Olaf Schild. *Kirikuvisitatsioonid eestlaste maal vanemast ajast olevikuni*. Tartu 1937; Alexander von Richter. *Geschichte der dem russischen Kaiserthum einverlebten deutschen Ostseeprovinzen bis zur Zeit ihrer Vereinigung mit demselben*. Theil 2, I. *Geschichte Liv-und Ehistlands während 1562–1629*. Riga: Kymmell 1858, 154.

¹⁰⁰ Hugo Richard Paucker. *Ehistlands Geistlichkeit in geordnete Zeit- und Reihenfolge*. Reval 1849, 7; Jukka Paarma. *Hiipakuntahallinto Suomessa 1554–1604*. – Suomen kirkkohistoriallisen seuran toimituksia; 116. Helsinki: Suomen kirkkohistoriallinen seura 1980, 40–48.

¹⁰¹ Isberg, *Kyrkoförvaltningsproblem*, 21.

¹⁰² Poul Georg Lindhardt. *Kirchengeschichte Skandnaviens*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht 1983, 31.

¹⁰³ Nicholas Hope. *German and Scandinavian Protestantism 1700–1918*. Oxford: Clarendon Press 1995, 8.

piiskopi ordineerimise keskaegse rituaali järgi. 1576. aastal andis kuningas välja nn *Punase raamatu*, milles sisalduv Rootsi kiriku liturgia pidi olema kesktee Rooma eelarvamuste ja luterliku profaansuse vahel. Rõhuasetus oli selles pigem missa visuaalsel kui audiaalsel aspektil. Kuni jutluse järgi 1571. aasta kiriku-seadust, armulaualiturgia oli aga üles ehitatud keskaegse missa alusel ja rõhutas ohvritalitust, sisuliselt oli see roomakatoliikliku liturgia reformitud variant. Johan III tulevikuvisionis pidi kujunevast Suur-Rootsi riigist saama kristliku Euroopa taasühendaja. Paraku lõhestasid kuninga reformid Rootsi enda kiriku, neid ei võetud omaks ei hertsog Karlile kuuluvas Kesk-Rootsis ega Upplandis. Ka Roomale osutusid Johan III tingimused kirikute taasühinemiseks vastu-võetamatuteks: rootsikeelne jumalateenistus, armulauaveini andmine ilmalikele ja vaimulike abielu säilitamine.¹⁰⁴

Eestimaa piiskopiks määras Johan III 13. augustil 1569 Johannes Robertus von Gelderni, kelle senine tegevus oli ilmselt tulemuslikum, kui säilinud napid andmed kajastavad. Jüri Kivimäe uurimuse kohaselt on Geldern välja andnud koguni eestikeelse katekismuse.¹⁰⁵ Vaevalt oleks Johan III ilma veenva põhjusega määranud 1569. aastal „Tallinna, Saaremaa, Läänemaa ja kõigi teiste Rootsi Liivimaa valduste” piiskopiks Erik XIV „reministsentsi”.¹⁰⁶ Gelderni surma järel 1572. aastal jäi sõjasündmuste keerisesse sattunud Eestimaa piiskopitool kümneks aastaks tühjaks. Riho Saard pakub analoogia põhjal vakantse Turu piiskopikohaga selle põhjusena välja Johan III soovi määrata ametisse üksnes Roomas ordineeritud piiskopid.¹⁰⁷ Saardi oletus on kooskõlas Kari Tarkiaise uurimusega, millest selgub, et kuningas määras 1583. aastal ametisse talle sobiva meelsusega uued piiskopid alles seejärel, kui oli veendunud, et paavst ei kinnita luterlikke piiskoppe ühelgi tingimusel.¹⁰⁸

Teiste seas pühitseti Uppsalas 1583. aasta 8. septembril Eestimaa piiskopiks kuninga usaldusalune ja uue liturgia pooldaja Christian Agricola. Vastne piiskop andis kirjaliku töötuse järgida Eestimaal *Punase raamatu* liturgiat ja olla ustav kuningale.¹⁰⁹ Soome usupuhastaja Mikael Agricola poja ja Turu kooli endise rektori sümpaatia Johan III teoloogiliste vaadete vastu ei ole üllatav. Ka Turu piiskop Ericus Erii järgis oma evangeelsetest veendumustest hoolimata Johan III liturgiat ning pidi hiljem selle eest Uppsala kirikukogul andestust paluma. On huvitav, et nende reformide käigus säilitas soome kirik järjepidevuse ja rahvuslikud jooned, mille ta lõplikult kaotas alles luterliku ortodoksia ajal. Selle põhjustas ühelt poolt lähenemine Saksa kirikule ja teoloogiale, teisalt aga

¹⁰⁴ Lindhardt, 33–35.

¹⁰⁵ Jüri Kivimäe. „Teateid senitundmatu eestikeelse katekismuse kohta Liivi sõja algul.” – Keel ja Kirjandus. 1993, 7, 388–397.

¹⁰⁶ Ibid., 392; Paucker, 8.

¹⁰⁷ Saard, 31; Paarma, 71.

¹⁰⁸ Kari Tarkiaisen. „Christian Agricola ja Ruotsin kirkkopoliitikka Vironmaalla 1583–1586.” – *Suomen Kirkkohistoriallisen Seuran Vuosikirja*. Helsinki: Suomen Kirkkohistoriallisen Seura 2007, 44–72, siin 52.

¹⁰⁹ Saard, 32.

hakati piiskoppideks nimetama Rootsis sündinud vaimulikke, kellest enamik oli õppinud Saksamaa luterlikes ülikoolides.¹¹⁰

Agricola Eestimaale saabumisega 1584. aasta suvel algas kirikuorganisatsiooni tegelik rajamine. Suurimaks takistuseks vastse piiskopi püüdlustele oli kohaliku aadli vastuseis, kes toetus Johan III 9. augustil 1570 kinnitatud privileegidele, olgugi et need ei sisaldanud midagi kirikuvalitsemise kohta.¹¹¹ Sellegipoolest kajastus aadli tugev omavalitsuslik positsioon kirikuasjades. Nii nägid eeskirjad ette näiteks mõisnike osalemist visitatsioonikomisjonis.¹¹²

Protestantlike visitatsioonide esimesi katsetusi tehti Lutheri kodumaal Saksimaal alates 1520. aastate keskpaigast. Visitaatorite peaülesandeks oli kontrollida evangeelse õpetuse ja elukommete järgimist koolides ja kogudustes. 1528. aastast pärineb Lutheri ning Bugenhageni parandustega Melanchthoni koostatud kaheksateistkümmet artiklit sisaldav visitatsioonikorraldus. See sakramendiküsimusi, käsuõpetust, õigeid palveid ja kirikuelu praktilist korraldust käsitlev visitatsioonikord oli sisuliselt evangeelse õpetuse, kiriku- ja koolikorralduse, ent ka järgnevate visitatsioonikorralduste alus. Evangeelsete visitatsioonide läbi viimine Liivimaal oli kõne all linnade nõupidamisel 1533. aasta Volmari maapäeval, kuid reaalseid tulemusi sellel ei olnud. Esimene reformatsioonijärgne säilinud visitatsioonikord Eestimaal kirikuelu kontrollimiseks on 1586. aasta 6. jaanuaril Christian Agricolale antud instruksioon kirikureformi ja üldvisitatsiooni kohta,¹¹³ mille järgi olid visiteerijaiks lisaks vaimulikele kaks aadlikku. Kirikuõpetajat ja kogudust küsitleti üksteise juuresolekuta. Mitu küsimust puudutas ristimist, matmist ja abiellumist, kõne all olid ka vaimulikud harjutused ja palvepäevad. Kirikukorralduse aspektist oli tähtis patronaadiõiguse küsimus. Instruktiooni järgi ei olnud kirikuõpetaja ametisse määramine ega tagandamine kirikupatrooni pädevuses. Ainuõigus selleks oli piiskopil, kellele pastorikandidaat tuli esitada. Kuid nagu nähtub Agricola palvest kuningale toetada teda võitluses rüütelkonna omavoli vastu, ei olnud piiskopi autoriteet maal kuigi suur.¹¹⁴ Agricola suri juba sama aasta 19. veebruaril, kuid tõenäoliselt jõudis ta mõne visitatsiooni läbi viia.¹¹⁵

Agricolalt on säilinud karjasekiri ja Rootsi kirikuseaduse eeskujul koostatud, kuid Eestimaal oludele kohandatud kirikukord, millega taotleti ühtsust nii kirikuvalitsemises, liturgias kui ametikohustustes.¹¹⁶ Pöördumises nelja Eesti maakonna poole kutsus Agricola neid üles alluma Taevasele Majesteedile ja Rootsi

¹¹⁰ Lehtonen, *The Church*, 21–22.

¹¹¹ Isberg, *Kyrkoförvaltningningsproblem*, 21.

¹¹² Ibid., 42.

¹¹³ Sild, *Kirikuvisitatsioonid*, 53–55.

¹¹⁴ Westling, „Estlands kyrka 1571–1644”, 187.

¹¹⁵ Sild, *Kirikuvisitatsioonid*, 63–64.

¹¹⁶ August Westrén-Doll. *Die schwedische Zeit in Estland und Livland. – Baltische Kirchengeschichte: Beiträge zur Geschichte der Missionierung und der Reformation, der evangelisch-lutherischen Landeskirchen und des Volkskirchentums in den baltischen Landen.* Hrsg. von Reinhard Wittram. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht 1956, 87–109, siin 88.

kuningale ning nõudis aadlikelt kirikute taastamist. Kogudusevaimulike vabade kohtade täitmiseks tulnuks sobivad kandidaadid esitleda piiskopile või Tallinna praostile, näidates ühtaegu ette ka ametitunnistuse.¹¹⁷ Kuidas piiskopil õnnestus uue jumalateenistuskorra sisseviimine, kas ta seda katsetaski, kuivõrd üldse teoloogilised diskussioonid Eestimaale ulatusid, ei ole teada. Oht sattuda Venemaa võimu alla oli sedavõrd suur, et kaasaegne luterlik vaimulik kõneleb Johan III kui maa päästjast vaid ülivõrretes.¹¹⁸

1586. aasta mais sai volituse visitatsioonide pidamiseks Pommerist pärit, 1582. aastast Tallinna toompraosti ametit pidav David Dubberch. Instruksioonis kaks aastat hiljem Eestimaale asehalduriks määratud Gustav Banérile, kelle kohustuste hulka kuulus ka järelevalve kirikute, koolide ja haiglate üle, sisaldus kirikuõpetajale esmakordselt eesti keele oskamise nõue. Asehalduri kutsel peeti 1589. aasta algul Tallinnas kõigile provintsi pastoritele kohustuslik kirikukogu, kus nad pidid esitama oma ametiõigust tõendavad paberid ning vanduma truudust kuningale. Ustavusvanne kuningale tõi kaasa aga umbusalduse aadlike poolt ning ettevaatlik visitaator kirikukogul ei osalenud.¹¹⁹ Piiskopiks David Dubberchi tema volitustele vaatamata ei määratudki. Visitaatorina jätkas ta oma tegevust isegi siis, kui muutusid Rootsi sisepoliitiline olukord ja kiriku ametlik seisukoht.

Johan III surma järel 1592. aastal tuli võimule tema poeg Sigismund, Poola kuningas, kes paavsti legaadi Malaspina abiga pidi Rootsis läbi viima vastureformatsiooni. Evangeelse õpetuse päästmiseks kogunes seetõttu 1593. aastal rohkem kui 300 vaimulikku Uppsalasse kirikukogule. Kirikukogu otsusel loobuti *Punastest raamatust*, mis olevat värav paavstlikku eksiõpetusse. Töötati jääda puhta evangeelse jumalasõna juurde, tunnistati kolme vanakiriku sümbolit ja 1571. aasta kirikuseadust. Lisaks katoliiklastele mõisteti hukka zwingliaanid, kalvinistid, uuestiristijad ja „teised ketserid”. Aastaid kestnud võimuvõitlus Johan III poja, Poola kuninga Sigismundi ja Södermanlandi hertsog Karli vahel oli päädinud viimase võiduga, kuid sellel oli oma hind. Riigipäev seadis hertsog Karli trooniõiguse sõltuvusse Uppsala kirikukogu otsuste tunnustamisest, mis tähendas piiskopivõimu tugevnenemist. Maksim „kelle maa, selle usk” ei kehtinud enam Rootsis, vaid vastupidi. Religioosne ühtsus oli saabuva Rootsi suurusaja üks tähtsamaid eeldusi.¹²⁰

Eestimaal religiooniväitlused teravalt päevakorras ei olnud. Uppsala kirikukogu otsused olid siin tegelikult rakendunud, sest Augsburgi usutunnistus sisaldas juba korporatsioonide privileegides ja Johan III reformikatoliiklikud vaated olid jäänud toetuspinnaseta.¹²¹ Religiooniküsimustes, nagu poliitikaski, püüdsid

¹¹⁷ Rudolf Winkler. *Der estländische Landkirchenvisitator David Dubberch und seine Zeit (1584–1603)*. Reval 1909, 4–5.

¹¹⁸ Russow, 337–338.

¹¹⁹ Isberg, *Kyrkoförvaltningen*, 37.

¹²⁰ Lindhardt, 36.

¹²¹ Federley, *Kunglig Majestät*, 99.

oma huve kaitsvad korporatsioonid leida kompromissi kuninga ja Södermanlandi hertsogi hoiakute vahel.¹²²

David Dubberch tegutses visitaatorina väsimatult kuni surmani 1603. aastal.¹²³ Tema arvatavasti 1595. aastast pärineva visitatsioonikorra kavandi eeskujuks on olnud Saksimaa visitatsioonikorraldus.¹²⁴ Tallinna üle, kus 1595. aastast tegutses superintendendina Saksamaalt kutsutud Gerhardus Sagittarius, Dubberchil võimu ei olnud ning nagu Agricola ei saanud temagi usaldada oma autoriteeti, vaid pidi apelleerima asehalduri omale. Aadli ja Dubberchi suhted ning kirikureform olid kõne all Järva- ja Harjumaa piiril Voose külas Kose kihelkonnas 1595. aasta 25. ja 26. augustil peetud maapäeval.¹²⁵ Dubberch lootis küll kaasata kirikuküsimuste lahendamisse aadlikke, kuid ei tahtnud neile loovutada kontrolli kirikuasjade üle.¹²⁶ Eestimaa rüütelkonna avaliku huvi taga-põhjaks kirikuelu korraldamise vastu on tõenäoliselt Rootsi ja Venemaa vahel sõlmitud rahuleping ning muutused Rootsi sisepoliitikas. Maapäeval lubas rüütelkond, et ei takista talupoegade kirikus käimist, kuid konkreetsemaid tulemusi Eestimaa kirikuelu parandamisel need läbirääkimised ei andnud.¹²⁷

Visiteerimist alustas Dubberch Läänemaa kirikuist ning jõudis viimase kümne aasta jooksul ka mitmesse Viru- ja Järvamaa kihelkonda. Visitatsioon, millest olid kohustatud osa võtma kõik koguduseliikmed, algas põlvitades laulnud lauluga „*Nun bitten wir den Heilige Geist*”. Järgnevas lühikeses jutluses selgitas koguduse pastor visitatsiooni eesmärgi ja käiku. Erinevalt Rootsis 1595. aastal läbi viidud piiskop Angermannuse visitatsioonist, mille keskmes olid kõlblusküsimused,¹²⁸ pöörati siin palju tähelepanu välise kirikuvalitsuse tööka-dele, nagu patronaadi- ja lääniõigus, läänihärra, kiriku asutamine, inventar, tulud, pitsat, dokumendid, pastoraat, matrikkel jms. Visitatsiooni kandvaim osa oli põhjalik katekismuseksam eesti kogudusele. Pastori ametisobivuse kontrollil jälgiti ka tema eesti keele oskust. Mõisnikelt nõuti talupoegade tööst vabastamist laupäevase vespri ajaks. Katoliku aja lähedusele viitavad visiteerimiskorras sisaldunud katoliiklike pühapaikade hävitamise nõue ning patu-kustutuskirjade müümise keeld.¹²⁹

Dubberchi sihikindlast tööst aidata jalule Eestimaa kirikuelu annavad tunnis-tust tema kirjad Rootsi riigiametnikele ja kuningale. Tema sisse seatud kiriku-matrikleist on üks säilinud algupärandina ja mõned koopiatena, visitatsiooni-

¹²² Isberg, *Kyrkoförvaltningsproblem*, 42.

¹²³ Westling, „Einige Mitteilungen über die Bischöfe und Superintendenten in Estland 1561–1710”, 140–143.

¹²⁴ Sild, *Kirikuvisitaatsioonid*, 62–63.

¹²⁵ Winkler, 35–36.

¹²⁶ Berndt Federley. *Konung, ståthållare och korporationer: studier i Estlands förvaltning 1581–1600*. – *Commentationes humanarum litterarum*; 30, 1. Helsinki 1962, 117–119.

¹²⁷ Isberg, *Kyrkoförvaltningsproblem*, 42–43.

¹²⁸ Ibid., 43.

¹²⁹ Winkler, 12–14.

materjalid ja juhtnöörid on olnud abiks järgnevatele visiteerijatele.¹³⁰ Päris edu-
tu Dubberchi tegevus seega maa kirikuelu korraldamisel ei olnud, kuigi suhetes
aadliga oli jätkuvaks tüliõunaks patronaadiõigus kirikute üle, mis andvat patroo-
nile pädevuse kõigis kirikuelu küsimustes, kaasa arvatud pastorite ametisse
määramine.¹³¹

Södermanlandi hertsogi, tulevase Karl IX katse ühtlustada Eestimaa kiriku-
seadused Rootsisis toimivatega jäi erimeelsuste tõttu korporatsioonidega läbi-
rääkimiste tasandile.¹³² Muuhulgas ei leidnud aadli toetust hertsogi 1600. aasta
sügisel tehtud ettepanek asutada eesti talulastele kool.¹³³

Kirikureformi nõrgimaks lüliks oli aga haritud ja laitmatute elukommetega
vaimulike puudus. Vakantseid õpetajakohti püüdis valitsus täita soomlastest ja
rootslastest pastoritega, kes aga ei osanud eesti keelt oma saksa ametivendadest
paremini ning kellesse viimased suhtusid üleolekuga. Kohalikel vaimuliku-
kutsumuse järgijail polnud võimalusi välismaa ülikoolides õppida ning vähesed,
kel see õnnestus, taotlesid ametit linnakoguduste juures.¹³⁴

Alanud Poola-Rootsi sõda muutis Eestimaa uuesti sõjatandriks, sellega
kaasnenud katk ja näljahäda viisid maa kaosesse. Sõja eel kohutasid Liivimaad
hirmsad ended. 1594. aastal kerkinud keset selget päeva Tallinna kohale hiigel-
suur mõõk. 1595. aasta ülestõusmispüha hommikupalvuse ajal märganud David
Dubberch ja tema väike tütar tiheda oksastikuga puud maast kerkivat. Puu tõus-
nud üles koos juurtega, kuid murdunud siis pooleks ja kadunud. Ühe nägemuse
järgi paistnud Tallinnast kagu suunas suur kaunis mõisa moodi hoone, mille
katus oli täis rootsi tüüpi korstnaid ja üle kõige lehvinud tohutu lipp. Läänes
laiunud aga kuni Haapsaluni kalastajaid täis meri. Samal aastal oli merevesi
olnud kogu päeva veripunane. Aasta hiljem nägid paljud inimesed taevas lehti
täis puud, kuid siis pudenenud lehed ja paljast puuvõra katnud veripunane lipp.
Ka oli keset päeva nähtud teravatipulise torniga akendeta kirikut, mille ülaosas
oli tuulest pungil puri. Kirik neeldus pilvitusse taevasse, kuid ilmus poole tunni
pärast uuesti, ilma purjeta ja laskeaukudega tornis. Kiriku kõrval oli võllapuu.¹³⁵
Hirmuõhkkonda süvendas kasvav kuritegevus. Meeleheitel inimesed ei hooli-
nud enam sakramentidest ja matsid oma surnuid, kuidas juhtus, elati koos
kiriklikult laulatamata. Haigused ja nälg olid laastanud oma elatusallikad kaota-
nud vaimulikkonna, ebausukommetega põimunud katoliiklike rituaalide täitmi-
sest ei otsinud abi enam üksnes lihtrahvas, vaid ka aadlikud ja linna-
kodanikud.¹³⁶

¹³⁰ Sild, *Kirikuvisitatsioonid*, 66–67.

¹³¹ Westrén-Doll, 88.

¹³² Isberg, *Kyrkoförvaltningsproblem*, 50–52.

¹³³ Federley, *Kunglig Majestät*, 291.

¹³⁴ Winkler, 15.

¹³⁵ Terhi Pursiainen. *Sigfridus Aronus Forsius: Pohjoismaisen renessanssin astronomi ja luonnonfilosofi*. – Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran toimituksia; 674. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura 1997, 76–77.

¹³⁶ Otto Liiv. *Suur näljaaeg Eestis 1695–1697*. Tallinn-Tartu: Loodus 1938, 57–63. Kirjeldus pädeb samavõrd ka sajandialguse näljahäda kohta, vt. samas, 100–101.

1602. aasta sügisel oli Liivimaa paiguti inimtühi, mitme miili ulatuses ei olnud võimalik kohata ühtegi elavat hinge. Vanemad sõid oma lapsi ja lapsed vanemaid. Eestimaal ei olnud asi parem. Kuberner Andreas Lennardson kurtis kuningale, et häda ja viletsus maal ja linnas on nii suured, et tema keel ei paindu sellest kõnelema ega sulg kirjutama. Jõukad ja mainekad linnakodanikudki kerjasid linnavärvate juures, kus ka oma elupäevad lõpetasid.¹³⁷

Rootsi kirikuvõimu kohaliku esindaja David Dubberchi järglaseks, 1604. aastal superintendendiks määratud Nicolaus Gaza elukäigu ja ametisse nimetamise kohta lahknevad eri autorite andmed, üksmeelne ollakse vaid selles, et oma ametiülesandeid ta ei täitnud.¹³⁸ Kuid tõenäoliselt olidki need ebamäärasead, millele viitab juba ametinimetus *ordinarius*. Kuningas Karl IX oli samal aastal välja andnud Heidelbergi katekismusel põhineva katekismuse ning kaks aastat varem kirikukäsiraamatu, mis oli kompromiss reformeeritud ja luterliku kirikukäsituse vahel. Kuningas ei piirdunud liturgiliste reformidega, vaid soovis samas teha lõpu Rootsi piiskoppide iseseisvusele. 1604. aastal kaotas ta toomkapiitli selle keskajast säilinud vormis. Johan III ajal Rooma poole vaadanud Rootsi kirik kaldus nüüd teise äärmusse ja lähenes kalvinismile. Uppsala kirikukogu otsustele tuginevate vaimulike vastuseis Karl IX reformiplaanidele saavutas kõrgpunkti 1607. aasta kroonimisriigipäeval ja kestis kuni kuninga surmani 1611. aastal.¹³⁹

Mõistetakse, et nii ebastabiilses olukorras ei saanud Nicolaus Gaza selgeid käitumisjuhiseid. Gazal puudus ülevaade Eestimaa kirikuelust ning ta kaotas sellegi ebakindla võimu, mis Rootsi kiriku esindajal siinmail oli olnud. Visitatsioone Gaza kuni Rudbeckiuse visitatsioonini läbi ei viinud, maapastoreid ordineeris 1610. aastast alates Tallinna linnakonsistorium.¹⁴⁰

Eestimaal vaimulikud sõltusid 17. sajandi esimestel kümnenditel täiesti kirikupatroonist, igal kihikonnal oli oma jumalateenistuskord, rahva usulise harimise jätsid eesti keelt mitte oskavad vaimulikud unarusse. Kuid rohkem kui kunagi varem vajas inimene lootust ja lohutust jumalasõnast.¹⁴¹

¹³⁷ Winkler, 50.

¹³⁸ Westling, „Einige Mitteilungen über die Bischöfe und Superintendenten in Estland 1561–1710“, 140–143; Riho Saard. *Eesti kirikute esivaimulikkond*, 32. Per Wieselgreni arvates oli Gaza küll kirikujuhina nõrk, kuid haritud ja hea kirjandusliku stiiliga. Vt. Per Wieselgren. „Superintendenten Gazas sändebrev till Martin Beer.“ – *Särtryck av Svio-Estonica 1939*. Tartu 1940.

¹³⁹ Sven Kjöllnerström. *Kyrkolagsproblemet i Sverige 1571–1682*. – Samlingar och studier till svenska kyrkans historia; 11. Utg. av Hilding Pleijel. Stockholm: Svenska kyrkansdiakonistyrelses bokförlag. 1944, 57–70.

¹⁴⁰ Isberg, *Kyrkoförvaltningsproblem*, 54.

¹⁴¹ Hope, 3–6.

2.2. Johannes Rudbeckiuse visitatsioon 1627

Karl IX surma järel muutus rootsi kiriku olukord täielikult. Dogmaatilised ja liturgilised vastuolud jäeti Gustav II Adolfi valitsusajal kõrvale, esiplaanile tõusid kirikukorralduslikud ja -õiguslikud küsimused.¹⁴² Sajandi esimesel kümnendil tugevnes aadli jõukuse kasvuga nende kirikuellu sekkumise soov. 1612. aasta privileegid kinnitasid aadlike patronaadiõiguse, millega kogudus kaotas võimaluse mõjutada pastorivalimisi ja toomkapiitel pädevuse vaimulike tegevuse kontrollimisel. Ent vaimulikuseisus oli valitsusele oluline ühiskonna sotsiaalse toimimise aspektist, kelle kanda oli nii rahvahariduslik funktsioon kui elanike administratiivne kontroll. Kommunikatsioon lihtrahva ja riigivõimu vahel toimis pastori vahendusel, kes viis koguduseni võimude korraldusi, samas teavitas oma aruannetes ja kaebekirjades kuningakoda lihtrahva olukorrast.¹⁴³

Vaimulikkonna privileegide nõudmise aluseks sai Gustav II Adolfi 1611. aastal antud kroonimistootus, milles ta lubas tagada kõigist seisustest rootslaste vabadused ja privileegid. Vaimulike nõudmiste hulka kuulus kirikuseaduse parandamine ja toimimise tagamine, samuti kirikuvalitsuse loomine vaimuliku konsistooriumi näol. Uus kirikukäsiraamat avaldati juba 1614. aastal.¹⁴⁴

Kuninga ja piiskoppide läbirääkimistel üldkonsistooriumi asutamise küsimuses 1623. aastal Strängnäs toodi eraldi punktina välja mure Eesti- ja Ingerimaa puuduliku kirikukorralduse pärast. Nii Eestimaa kirikute aineiline olukord kui kogudustele vaimulike leidmine olid kohalike mõisnike hooleks, kes pidid järgima asehalduri korraldusi, kuid alati ei pruukinud seda teha.¹⁴⁵ 1624. aastal on Eestimaa kuberner Per Banér tõstnud kirjas kuningale teravalt esile kooli- ja kirikuolu puudusi.¹⁴⁶ Eestimaal Rootsi mudeli järgi kavandatud ümberkorralduste vägivaldne sisseviimine neil aastail ei osutunud võimalikuks.¹⁴⁷ Esimese reaalse abinõuna olukorra parandamiseks töötas valitsus 1626. aastal välja Läänemere provintside reformiprogrammi, mille eesmärgiks oli ühtse kirikuorganisatsiooni ja õigussüsteemi loomine. Järgmisel aastal otsustati saata kohalike oludega lähemalt tutvuma ning seisuslike institutsioonidega läbi rääkima visitatsioonikomisjon mõne piiskopi juhtimisel.¹⁴⁸

Rootsi piiskopid olid arvamusel, et üldkonsistooriumi asutamine ei parandaks olukorda Eesti- või Ingerimaal, küsimus tulnuks nende arvates lahendada erakorraliste visitatsioonidega ning tublide piiskoppide ja praostide läkitamisega

¹⁴² Kjöllersström, 70.

¹⁴³ Ingun Montgomery. *Enhetskyrkans tid. – Sveriges kyrkohistoria*. 4. Stockholm: Verbum 2002, 89–91.

¹⁴⁴ Kjöllersström, 74–76.

¹⁴⁵ Isberg, *Kyrkoförvaltningen*, 54.

¹⁴⁶ Richard Koolmeister. „Upsala peapiiskopkond ja Eesti kirik.” – *Issanda kiriku tööpõllul*. Uppsala 1962, 47–111, siin 93–94.

¹⁴⁷ Ragnar Liljedahl. *Svensk förvaltning i Livland 1617–1634*. Uppsala: Almqvist & Wiksell 1933, 71.

¹⁴⁸ Ibid., 68.

neisse provintsidesse. Eestimaa visiteerimiskomisjoni juhiks määrati segakonsistooriumi veendunud vastane, Västeråsi piiskop Johannes Rudbeckius.¹⁴⁹

Rudbeckius, tõenäoliselt suurim ortodoksse luterluse aegne jutlustaja Rootsis, tegutses ajal, mil vastasseis reformatsiooni ja vastureformatsiooni vahel oli haripunktis. Tõde sai olla ainult üks ja see tuli kehtestada jõuliselt. Jõulisus kandus religioonist üle teistesegi valdkondadesse – haridusse, riigijuhtimisse, sotsiaalsetesse suhetesse.¹⁵⁰ Võimukate piiskoppide aktiivne tegevus mõjutas kõiki ühiskonnakihte. Vaevalt on olnud Rootsi riigi ajaloos aega, mil jumalaskõnna on olnud nii valitsev ja ülev, nii põhjanev Rootsi vaimulike (vähemalt nende parimate esindajate) vaadete ja tegude jaoks kui aastatel 1590–1640.¹⁵¹ Johannes Rudbeckiuse teoloogilised vaated pärinesid luterlikult Saksamaalt, õpinguaastad sajandialguse Wittenbergi ja Jena ülikoolides koolitasid temast aristotelliku loogika järgija.¹⁵² Kuid teoreetilisest teoloogiast ja akadeemilisest karjäärist rohkem kõitis professoriametit pidanud Rudbeckiust rahvakasvatus, reaalne töö ühiskonna kõlbemelisel kujundamisel.¹⁵³

Rootsi Läänemere provintse – Eesti-, Liivi- ja Ingerimaad – visiteerima ei valitud Rudbeckiust ilmselt ainuüksi silmapaistvate rahvakasvatustlike saavutuste eest oma piiskopkonnas,¹⁵⁴ vaid ka kohalike olude tundmise tõttu. Gustav II usalduse võitis Rudbeckius seitsme õukonnnavaimulikuna töötatud aasta jooksul, kuhu mahtusid ka sõja-aastad Liivimaal. 1614. aastal väitles Rudbeckius kuninga ülesandel Ivangorodis vene-õigeusu vaimulikega.¹⁵⁵

1627. aasta aprillis valminud instruksiooni kohaselt pidid visiteerijad andma ülevaate maa kiriklikust olukorrast. Läbirääkimistel kohaliku aadliga olid tähtsal kohal majandusküsimused – nii kirikute ja vaimulike ülalpidamiseks vajaliku kümnise sisseseadmine kui raha leidmine koolide jaoks, kusjuures silmas peeti võimalikku akadeemia või Tallinna gümnaasiumi asutamist. Provintsidest kogetu põhjal pidi visitatsioonikomisjon kavandama esialgse kirikukorra. Visitatsioon oma eesmärgi põhjalikele ettevalmistustele vaatamata ei täitnud. Piiskopi delegatsiooni kuulusid kaks Västeråsi gümnaasiumi õpetajat – teoloogialektor magister Andreas Eriki Dalecarlus ja kreeka keele lektor magister Gabriel Holsteinus, notar, sekretär ning vene ja eesti tõlgina hilisem riigiantikvaar Martin Aschaneus. Komisjoniga olid seotud ka Erik Andersson Trana ja tema sekretär Paul Spandkow, kel oli juba pikaaegne kogemus Läänemere provintside poliitikaga.¹⁵⁶ Põhilised konfliktiallikad olid Tallinna linna eristaatuse soov ning aadli patronaadiõigus ja kirikukümnis. 16. juulil Tallinna

¹⁴⁹ Koolmeister, 91–92.

¹⁵⁰ Gustaf Lindberg, *Johannes Rudbeckius som predikant*. Stockholm: Svenska Kyrkans Diakonistyrelsens Bokförlag 1927, 5–9.

¹⁵¹ Rudolf B. Hall, „Den kyrkliga uppfostran i Joh. Rudbeckii stift”. – *Kyrkohistorisk Årsskrift*, 1919, 66–235, siin 122.

¹⁵² Montgomery, 94.

¹⁵³ Hall, „Den kyrkliga”, 115.

¹⁵⁴ Ibid., 174.

¹⁵⁵ Isberg, *Svensk segregations och konversionspolitik*, 20.

¹⁵⁶ Liljedahl, 193.

saabunud visiteerijad lahkusid täpselt kolm kuud hiljem, lahendamata ühtegi olulist küsimust ning jõudmata Liivi- ja Ingerimaale.¹⁵⁷

Visitatsiooni ebaõnnestumise põhjuseks on üsna üksmeelselt peetud Västeråsi piiskopi jäika loomust ja vähest diplomaatilist võimekust.¹⁵⁸ Kõnealused tüliküsimused juurdusid siiski ajalooliselt kujunenud oludes, vaevalt suutnuks kuitahes osav läbirääkija lahendada konflikte Rootsi riigivõimule vastuvõetavalt. Samuti ei pruugi antud juhul olla hinnang Rudbeckiusele kuigi objektiivne. Seda on mõjutanud neid diskussioone erapoolikust vaatenurgast kirjeldav baltisaksa ajalootraditsioon,¹⁵⁹ samuti on piiskopi järgnevate aastate vastuolud pragmaatilise riigikantsleri Axel Oxenstiernaga aidanud luua talle Rootsi ajalookäsituses kangekaelse inimese mainet.¹⁶⁰ Gustav II Adolphi surma järel kujunes Rudbeckiusest Rootsi sisepositsiooni juht, kes pani kahtluse alla nii asevalitsuse legitiimsuse kui sõja jätkamise vajaduse Saksamaal.¹⁶¹

Visitatsioonikomisjoni töö kulges kolmes liinis: peeti läbirääkimisi rüütelkonna ja Tallinna linnavõimuga ning uuriti põhjalikult Eestimaa kirikute olukorda ja vaimulike tegevust.¹⁶² Rüütelkonna ja piiskopi erimeelsuste põhjuseks polnud üksnes patronaadiõigus ja kirikukümnis. Eestimaa aadlike suhtumine talurahvasse oli Rudbeckiusele võõras ja vastuvõtmatu. Rikkalike piiblitsetaatega pikitud kirjas väitis ta, et Eestimaa õnnetus olukorras on süüdi põhjatu moraalne langus ja härraste seadusetu ning julm valitsemine, talupoegi koheldakse halvemini kui koeri. Isandad ei tohi sundida talupoegi pühapäeval tööd tegema ning peavad hoolt kandma, et teenijad saaksid kuulda jumalasõna ka argipäeviti. Rudbeckiuse ettepanekul tulnuks talupojad vabaks anda, et nad võiksid töötada endale meelepärases mõisas. Ka ei tohiks keelata talupoegi oma lapsi kooli saatmast, kus neist kasvatataks kiriku- ja riigiteenijad. Tema arust polnud eestlased loomult halvemad teistest rahvastest: kreeklastest, ladinlastest, rootslastest, sakslastest või poolakaist. Oma vana taktikat järgides eitas rüütelkond kõiki süüdistusi, väites, et hoopis piiskop on rikkunud tema privileege. Talupoegade pärisorjus olevat põhjustatud nende salakavalast ja halvast loo-

¹⁵⁷ Fredrik Westling. Biskop Johannes Rudbecks visitation i Estland 1627. Hernösand 1890, 3–6.

¹⁵⁸ Ibid., 4; Henrika Scheffer. *Johannes Rudbeckius: en kämpagestalt från Sveriges storhetstid*. Stockholm: Norstedt 1914, 115–116.

¹⁵⁹ Titus Christiani. „Bischof Dr. Johannes Rudbeckius und die erste estländische Provinzialsynode I–II”. – *Baltische Monatsschrift*; 34. 1887/1888, 549–587; 637–668.

¹⁶⁰ Gunnar Wetterberg, *Kanslern Axel Oxenstierna i sin tid* 1,2. Stockholm: Atlantis 2002, 707–71; Gunnar Wetterberg. „Johannes Rudbeckius: den lutheranske prästen”. – *Levande 1600-tal*. Stockholm: Atlantis 2003, 51–73; Rudolf B. Halli arvates on mõjutanud hilisemat suhtumist Rudbeckiusesse Oxenstierna valitsuse osalt ülekohtune käitumine tema suhtes. Vt. Hall. „Den kyrkliga”, 125–127.

¹⁶¹ Vt. nt. Peter Ericsson. „Det Välsignade konunga regementet: Johannes Rudbeckius och makten”. – *Gud, konung och undersåtar: politisk predikan i Sverige under tidigmoderna tid*. Red. Peter Ericsson.- *Opuscula historica Upsaliensia*; 35. Stockholm 2007, 63–140, siin 76.

¹⁶² Liljedahl, 194; Isberg, 59.

muusest ning lastel, kel selleks võimed, ei takistatavat haridust saada. Kokkulepet ei saavutatud. Rudbeckiuse hüvastijätusõnad Eestimaa aadlikele kõlasid prohvet Jeremija raamatust: *Curavimus Babylonum et non sanata est; derelinquamus igitur eam et eamus unusquisque in terram suam.*¹⁶³

Kõige tulemuslikum oli Västeråsi piiskopi töö Eestimaa kirikuelu elavdamisel. 6. augustil Tallinna toomkirikus alanud kirikukogule olid kutsutud kõik pastorid, kaplanid ja aadlike koduõpetajad. Vaimulikud pidid kaasa võtma aruanded ja tõendid oma vokatsiooni, laimatute elukommete, ametissepühitsemise ja sakramendijagamise, samuti kirikuinventari ning maade kohta. Igast kihelkonnast tuli kaasa võtta ka neli talupoega.¹⁶⁴ Kohale saabus enamik maa-pastoreid, kuid mõisnike tehtud takistuste tõttu vaid vähesed talupojad. Kuna piiskopile antud instruksioon eiras linnakonsistooriumi ja superintendenti, jättis ka Rudbeckius nad tähelepanuta. Paljud linna pastorid ignoreerisid omakorda piiskopi kutset kirikukogule, mis pingestas suhteid veelgi.¹⁶⁵

Eestimaa oludega kurssi viimiseks oli Rudbeckius eelnevalt tutvunud David Dubberchi visitatsioonide materjalidega, samuti 1627. aasta veebruaris Nicolaus Gaza kogutud andmetega kolmeteistkümne Läänemaa kiriku kohta. Eesti maa-kiriku olukord oli enam kui troostitu: kirikuhooned olid lagunened, kirikuõpetajad elasid väga vaeselt ja viletsates oludes. Jõhkra, harimatu ja sügavalt moraalitu talurahva religioossed kujutelmad moodustasid segu paganlusest ja katoliiklusest. Erandiks olid siin vaid rootsi talupojad. Eesti talupojad, kes ei saanud aru vaimulike jutust, ei osanud enamasti isegi Meie Isa palvet. Mõisaomanikud olid oma alamate hingehariduse vastu täiesti ükskõiksed, pigem takistasid vaimulikke talurahvast kirikudistsipliinile allutamast ning asutasid kõrtse kirikute lähedale. Aadlikud olid põhjusega tagandanud pädevaid õpetajaid, kuid võtnud sageli kodupastoreiks vääritud mehi. Saksamaalt või Soomest pärit vaimulike tase oli äärmiselt ebaühtlane, paljude haridus piirdus Tallinna või Viiburi toomkooliga. Väga suureks puuduseks oli kirikuõpetajate halb eesti keele oskus, kuid seejuures polnud neil seda kuskilt õppida – puudusid nii eesti keele grammatika kui üldse eestikeelne raamat.¹⁶⁶

Luterliku kirikuõpetaja olulisim ametioskus – jutlustamine – pandi proovile kirikukogul. Kolm nädalat väldanud sinodil jutlustasid kõik Eestimaa kirikuõpetajad, suurel palvapäeval 17. augustil sai kuulata piiskopi enda esinemist. Piiskop eksamineeris pastorite teadmisi ja uuris nende elukombeid. Nii tagandati Keila pastor joomise ja kõlvatuse, Haljala pastor mitmenaisepidamise pärast.¹⁶⁷ Tähtsusetu polnud ka kirikuõpetaja väljanägemine – pikajuukselised pastorid põeti sunniviisil. Kirikukogult puudunud vaimulikud tagandati seniks,

¹⁶³ Liljedahl, 201–204.

¹⁶⁴ Westling, *Biskop Johannes Rudbecks*, 6–7.

¹⁶⁵ Liljedahl, 199–200.

¹⁶⁶ Westling, *Biskop Johannes Rudbecks*, 6–10.

¹⁶⁷ Ibid., 7–8; 11–12.

kuni nad on esitanud Tallinnas vajalikud dokumendid ja pidanud proovijutluse.¹⁶⁸

Kirikukogu ülesandeks polnud ainult kohalike vaimulike inspekteerimine, vaid ka nende haridustaseme tõstmine. Sinodaaldispuutidel võis kuulata koguni visitatsioonikomisjoni liikmete kreekakeelset väitlust.¹⁶⁹ Seega oli Rudbeckiuse juhitud sinod omamoodi nädiskirikukogu, eeskujuks kõigile järgnevatele. Piiskopi kava kohaselt pidanuks need edaspidi toimuma igal aastal 17.–20. veebruarini. Ennelõuna oli ette nähtud jutlusteks ja usuartikleid käsitlevateks ladinakeelseteks kõnedeks, pärastlõuna erinevate küsimuste lahendamiseks praostide ja superintendendi juhatusel. Eestikeelse proovijutluse pidamine oli kohustuslik.¹⁷⁰

Kirikukogu pidulikul lõpetamisel 26. augustil kirjutasid kõik pastorid alla sinodaalotsusele. Piiskop oli olukorra täielik peremees, keegi ei sõandanud talle vastu vaielda, tema tahe sai määravaks kõigis asjus. Abinõud kirikuelu parandamiseks olid nüüd tarvitusele võetud.¹⁷¹

Komisjon otsustas, et Eestimaal leidub kaunis haritud ja häid vaimulikke, kuid on ka täiesti sobimatuid ja neid, kes kohalikku keelt ei valda ega pea midagi kirikudistsipliinist. Kõige enam tunneb Eestimaa kirik puudust ühtsest juhtimisest ja kirikuseadusest. Superintendent Gazale pole kunagi antud kirjalikke volitusi. Kuid keegi ei tohi eksamineerida, ordineerida, ametisse panna või tagandada maakirikuis preestreid, kui tal ei ole selleks kuninga volitust.¹⁷² Ka on lubanud visitatsioonikomisjon Rootsi riigi poolset toetust eestikeelse vaimuliku kirjanduse üllitamiseks.¹⁷³

Eestimaa vaimulikkude konsistooriumi Rudbeckiusel luua ei õnnestunud, kuid nagu Olaf Sild on täheldanud, asutas ta toomkapiitli.¹⁷⁴ Nimelt jaotas Rudbeckius Eestimaa kuueks praostkonnaks: Ida- ja Lääne-Harjumaa, Virumaa, Järvamaa, Hiiumaa ja Läänemaa praostkonnaks. Kord aastas pidi iga praostkonna kirikupea oma hoolealuseid visiteerima, kuni konsistooriumi asutamiseni aga tulema kaks korda aastas – veebruaris ja juunis – Tallinna toomkirikusse, et koos superintendendiga eksamineerida ja ordineerida kirikuõpetajaid.¹⁷⁵ Superintendendi kohus oli kord aastas visiteerida vähemalt üht praostkonda, nii et viie või kuue aastaga oleks ta läbi käinud terve piiskopkonna.¹⁷⁶

Järvamaa praostiks ordineeriti senine Peetri ja Madise koguduse õpetaja Heinrich Stahl.

¹⁶⁸ Isberg. *Kyrkoförvaltningsproblem*, 67.

¹⁶⁹ Ibid., 68.

¹⁷⁰ Westling. „Biskop Johannes Rudbecks”, 13; Isberg, *Kyrkoförvaltningsproblem*, 71.

¹⁷¹ Ibid., 14.

¹⁷² Isberg, *Kyrkoförvaltningsproblem*, 71.

¹⁷³ Liivi Aarma. „Ring ümber Eesti varasema trükisõna”. – *Raamatukogu*, 1995, 2, 6–8, siin 7.

¹⁷⁴ Olaf Sild. „Kas Tallinna doomkirik on kirikuloolises arenemiskäigus olnud piiskopikirikuks?” – *Usuteadusline ajakiri*. 1926. Lisavihik 1, 3–40, siin 7.

¹⁷⁵ Isberg, *Kyrkoförvaltningsproblem*, 71.

¹⁷⁶ Westling. „Biskop Johannes Rudbecks”, 13–14.

2.3. Heinrich Stahli haridustee

2.3.1. Tallinna triviaalkool

Heinrich Stahli lapsepõlv jääb aimduste aineks, tema sünniaastagi on pelgalt arvatav. Täpselt on teada üksnes, et ta sündis Tallinnas Suurgildi kaupmehe Heinrich Stahli ja tema abikaasa Margaretha (sündinud zur Mühlen) esiklapsena,¹⁷⁷ seega Tallinna mõistes heas perekonnas, kuid halval ja ebakindlal ajal. Teatmeteostes on pakutud Stahli sünniaastaks 1600?, Leino Pahtma arutluste kohaselt võis see olla ka 1598, kuid mitte varem,¹⁷⁸ kõige tõenäolisem tundub olevat Martin Klökeri pakutud 1599.¹⁷⁹ Varaseim kindel daatum Heinrich Stahli eluloos on tema immatrikuleerumine Rostocki ülikooli 1617. aasta juunikuus.¹⁸⁰

Käsi- ja koduraamatu eessõnas väidab Stahl eelneva haridustee kohta, et vundamendi oma teadmiste rajas ta Tallinna koolides.¹⁸¹ Vundamendi tugevus on ainult kiituseks Tallinna koolmeisterile, kuid selle väite järgi pidi neid koole vähemalt kaks olema. Lisaks triviaalkoolile, kus Stahl samuti kindlasti õppis, tegutses Tallinnas veel toomkool. Kunagine koolihoone hävinud 1581. aasta tulekahjus,¹⁸² kuid kool töötas tõenäoliselt edasi. Aastail 1591–1595 on Toompeal töötanud õpetajana ja jutlustajana Sigfrid Aronius Forsius.¹⁸³ Teadaolevalt töötas toomkoolis õpetaja veel 1599. aasta novembrist järgmise aasta juulikuuni, ent siis andmed kooli tegevuse kohta katkevad.¹⁸⁴ Võib oletada, et ajavahemikul 1600–1613, Heinrich Stahli eeldatavil õpiaastail, seal õppetööd ei

¹⁷⁷ Liivi Aarma. „Heinrich Stahl – esimene suurem Eesti kirjamees”. – Horisont 1990, 10, 23–25; Põhja-Eesti kogudused ja vaimulikkond 1525–1885. 2. raamat, *Põhja-Eesti vaimulike lühielulood 1525–1885*. Tallinn 2007, 255; Vt. lähemalt Heinz von zur Mühlen. *Reval vom sechzehnten bis zum achtzehnten Jahrhundert*. – Quellen und Studien zur baltischen Geschichte; 6. Köln: Böhlau 1985, 85.

¹⁷⁸ Pahtma, *Heinrich Stahl 17. sajandi...*, 15.

¹⁷⁹ Martin Klöker. *Stahl, Heinrich. Pfarrer. Superintendent*. – <http://www.ostdeutsche-biographie.de/stahhe07.htm>, 20.05.2010.

¹⁸⁰ *Die Matrikel der Universität Rostock III*. Ost. 1611–Mich. 1694. Rostock 1895, 26.

¹⁸¹ Stahl, *Hand- und Hausbuches III*. [Pagineerimata.]

¹⁸² Paul Blossfeld. *Geschichte der Domschule zu Reval 1906–1922*. Reval und Leipzig 1923, 4.

¹⁸³ Pursiainen, 27.

¹⁸⁴ Fredrik Westling. „Mõned lisandused Tallinna doomkooli ajaloole” – Ajalooline Ajakiri 1923, 2, 1–11; 55–66; 99–104, siin 64. Kooli 550. aastapäevale pühendatud väljaandest *Beiträge zur Geschichte der ehstländischen Ritter- und Domschule* (Reval 1969, 25) pärit ekslik väide, nagu oleks kooli esimene nimeliselt teadaolev rektor Neumarkis sündinud Joachim Benkendorff 1595. aastast on jõudnud ka hilisematesse käsitlustesse. Vt. Erik Thomson. *Geschichte der Revaler Domschule zu Reval 1319–1939*. – Ostdeutsche Beiträge aus dem Göttinger Arbeitskreis; 45. Würzburg: Holzner 1969, 26.

toimunud.¹⁸⁵ Rudbeckiuse visitatsiooni ajal toomkool tegutses, kuid aineliselt viletsas seisus ning õpilasedki olid vaesemast kihist.¹⁸⁶ Teise kooli küsimus jääb seega lahtiseks.

Melanchthoni protestantliku koolikava järgi valmistasid tulevasi tudengeid ette ladinakoolid, mille üks klass jagunes kolmeks „majaks”. Esimeses õpiti ladina keelt lugema ja kirjutama, teises selle grammatikat ja lihtsamaid tekste, kolmandas juba keerukamaid autoreid, keda oma kirjatöodes ja värssides jäljendati. Kogu õpiaja vältel pöörati palju tähelepanu evangeelsete usutõdede omandamisele. Arvukama õpilaskonnaga koolides oli klasse rohkem ning õpetati ka retoorikat, dialektikat, aritmeetikat, geomeetriat ja kosmoloogiat. Humanistlikud mõjud ja ambitsioonid tõid õppekavasse kreeka ja heebrea keele.¹⁸⁷

Kolmeklassilise Tallinna linnakooli¹⁸⁸ õppekava hakati ümber kujundama 1597. aastal, samal ajal, kui seal asus õpetajana tööle filosoofiamagister ja teoloogiadoktor Heinrich Vestring.¹⁸⁹ Kolm aastat hiljem, mil Vestringist sai rektor, reformiti põhjalikult kogu õppetöö. Koolireformi meetodilised alused olid selgelt piiritletud, oluline koht oli järjepidevusel. Kooli senine ebaedu johtus Vestringi arvates kiiresti vahetunud rektoritest, kel kõigil oli oma õpetamismeetod. Nüüdsest pidi triviaalkooli õppekava edukalt läbinud 18–20-aastane nooruk olema küps ülikoolistuudiumiks, kuid õpilaste teadmiste ja keelteoskusega varustamine polnud kooli ainuke, isegi mitte põhiline eesmärk. Vanemate käe kõrval kooli tulnud poisikesest pidi nende aastatega kasvama heade kommetega, jumalakartlik ja teisi austav ühiskonnaliige. Lisaks pidi kool rajama kindla aluse Tallinna kodanike ja kaupmeeste poegade usuteadmistele.¹⁹⁰

Heinrich Stahli kasvukeskkonnast võib seega saada kaunis tõelähedase ettekujutuse Tallinna triviaalkooli 1600. aasta kevadest pärineva kodukorra põhjal, mis reglementeeris õpilase elu ka väljaspool koolimaja. Õppetöö algas suvehommikul kell kuus, talvel kell seitse, peale pausi jätkusid tunnid pärastlõunal. Õpilastelt nõuti hoolitsetud välimust ning viisakat ja distsiplineeritud käitumist. Uusi õpilasi võttis vastu rektor isiklikult, kontrollides enne kooli sisse kirjutamist nende teadmisi. Vanemate varanduslik või sotsiaalne seisund siin tähendust ei omanud, püüdlikule ja teadmishimulisele lapsele olid kooli ukSED avatud. Õpilase arengut jälgis rektor edaspidigi, eksamineeris teda iga kuue nädala tagant ja avaldas järgnevas sõbralikus vestluses arvamust tema saavutuste kohta. Avalikud eksamid kõigi õpetajate ees toimusid kaks korda aastas – igal kevadel ja sügisel. Koolipäev algas ülistuslauluga Jumalale, millele

¹⁸⁵ *Eesti kooli ajalugu 1. köide. 13. sajandist 1860. aastateni*. Toim. E. Laul. Tallinn: Valgus 1989, 95. Seda väidet ei pea usutavaks Aarma, vt Aarma, „Heinrich Stahl”, lk. 23.

¹⁸⁶ Blossfeld, 5.

¹⁸⁷ Wilhelm Erbt. *Die deutsche Erziehung*. Frankfurt am Main: Diesterweg 1920, 61–62.

¹⁸⁸ Theodor Schiemann. „Materialien zur Geschichte des Schulwesens in Reval”. – *Beiträge zur Kunde Ehst-, Liv- und Kurlands*; Bd. 4. Reval 1894, 1–64, siin 1–5.

¹⁸⁹ Aarma, *Põhja-Eesti vaimulike...*, 274–275; Paucker, 363.

¹⁹⁰ Schiemann, 6–9.

järgnes katekismuse ja palvete lugemine vaheldumisi ladina ja saksa keeles. Viisakalt ja vaikselt käitus õpilane ka koduteel, tervitades lugupidavalt vastutulevaid auväärseid linnakodanikke. Kodus kordas ta õppetükke ja lahendas ülesandeid. Õpilane ei olnud kergemeelne ei oma rõivastuses, sõnades ega tegudes; keelatud olid lumepallide loopimine ja õnnemängud raha peale, aga ka kaasõpilastest veel enam õpetajatest inetult rääkimine. Vihahooge ja halbu kalduvusi pidi õpilane talitseda suutma. Tervist ei tohtinud mõtlematult ohtu seada suvel külmas vees supeldes. Sama vähe kui koolist, tohtis ta puududa kirikust, kus eriti hoolega tuli kuulata jutlust. Armulaul käisid õpilased koos oma õpetajaga neli korda aastas: mihklipäeval, jõulude ja ülestõusmispühade ajal ning jaanipäeval. Õpetajaametisse kinnitas raad üksnes konkordiavormelilt järgiva laimatute elukommetega haritud inimese, kelle prooviloengu oli rektor eelnevalt heaks kiitnud. Õpilastesse tuli suhtuda isaliku armastusega ning lapse loomust tundma õppides teda selle järgi kohelda. Karistamisel oli soovitatav eelistada sõnu ihunuhtlusele. Nagu õpilane, pidi ka õpetaja väljaspool kooli eeskujulikult käituma – riietuma vaimuliku, mitte kodaniku kombel, vältima halbu seltskondi ja joogikohti ning lugupeetud inimeste külalislahkust mitte kuritarvitama.¹⁹¹

Reformitud õppekava kohaselt algas lapse koolitee eelklassis, *infimas*, kus ta õppis saksa keeles lugema ja kirjutama ning arvutama. Õppetöö pidi olema mänguline, lapsele rõõmu ja rahuldust pakkuv ning võistlusmomenti sisaldav, auahnus ergutagu õpilasi paremaid tulemusi saavutama.¹⁹² Lihtsamalt keerulisele liikudes omandati õppimise käigus evangeelsed usutõed. Lugema õpiti Martin Lutheri katekismuse põhjal ning kui lugemine selge, loeti seda koos tõlgendustega, edasi juba psalme ja olulisemaid tähendamissõnu. Uuest Testamendist, nagu Mattheus Iudexi (Richteri)¹⁹³ ja Johann Wigandi kristlikust õpetusest saadud algteadmisi süvendati järgnevatel aastatel. Sissejuhatuseks klassikalisse kirjandusse õpiti Martin Lutheri tõlgitud Aisopose valme.¹⁹⁴

Ladina keelt, triviaalkooli tähtsaimat ainet hakati õppima järgmises, neljandas klassis ehk *quartas*. Sellest klassist pääsesid edasi üksnes need, kel oli selge lugemine, kirjutamine, deklimeerimine, konjugeerimine ja kompareerimine. Esimeseks ladinakeelseks tekstiks oli *Pater Noster*, mida uuendusena ei õpitud lugema enam tähthaaval, vaid silpide kaupa. Peamiseks õpikuks oli Aelius Donatuse ladina keele grammatika, mille kõrval kasutati teisi raamatuid. Mälu

¹⁹¹ „Schulrecht der Koninglichen Stadt Reuall in Lieflland gestellet und publiciert 10. apr. 1600”. TLA, f. 230, n. 1. Aa 114, 114–117. Vt. ka Schiemann, 25–38; *Eesti kooli ajalugu*, 98–99.

¹⁹² Võib oletada, et Vestring on siin lähtunud Rotterdami Erasmuse välja töötatud lapsesõbraliku kooli printsiipidest. Vrd Ehrenhard Skiera. *Frühe Schulkritik und Idee einer menschenfreundlichen Schule*. – Reformpädagogik und Schulreform in Europa; 1. Historisch-systematische Grundlagen: Grundlagen, Geschichte, Aktualität. Baltmannsweiler: Schneider 1996, 2–22, siin 11–12.

¹⁹³ Mattheus Iudex (Richter). *Das kleine Corpus Doctrinae, oder die Haupt-Stücke Christlicher Lehre*. s.l. 1595.

¹⁹⁴ Schiemann, 10–11.

ei treenitud ainuüksi ladina keele grammatika varal, vaid õpiti pähe ka tähtsaimaid luterlikke tekste. Aastaga omandas hoolas õpilane katekismuse ja Wigandi ning Iudexi kristliku õpetuse peatükid ja ning võis asuda Athanasiose, Nikaia ja Augustinuse usutunnistust või Augsburgi usutunnistuse 21 artiklit õppima.¹⁹⁵

Kolmandas klassis ehk *tertias* keskenduti Donatuse grammatikale, mille kuus või seitse korda pähe õppimine ei pidanud heale õpilasele raskusi valmistama. Sõnavara omandamiseks oli tarvilusel *Nomenclator puerilis*.¹⁹⁶ Deklineerimise, konjugeerimise ja kompareerimise harjutamiseta ei tohtinud selles klassis mööduda ainsatki päeva ega tundi. Sõnastiku ümber kirjutamine ja pähe õppimine jäi koduseks tööks. Kui sõnade pööramine ja käänamine enam raskusi ei valmistanud, asuti süntaksi juurde. Tekstide õppimiseks kasutati põhiliselt Maturinus Corderiuse *Colloquia*¹⁹⁷ esimest raamatut, eriti Cato eetilisi maksime.¹⁹⁸ Uut teksti selgitas algul õpetaja, seejärel kirjutasid õpilased selle endale raamatust ümber. Järgnes teksti retsiteerimine, kusjuures eriti jälgiti õigeid rõhke. Kui õpilased olid näidanud, et nad süntaksist aru saavad, anti neile saksakeelne tekst, mille nad osalt koolis, osalt kodus ladina keelde tõlksid. Juba tuttavaid tekste – Martin Lutheri katekismust ning Wigandi ja Iudexi raamatuid – õpiti nüüd ladina keeles. Selge, täpse ja vaba väljendusoskuse kujundamiseks esitasid õpilased hommikupalvuste ajal kogu koolipere ees kordamööda peatüki Martin Lutheri katekismusest koos tõlgendustega.¹⁹⁹

Järgmises klassis, *secundas* süvendati ladina keele oskust David Chytraeuse grammatika järgi, kuni keel oli täiesti selge. Teine klass jaotati õpilaste edasijõudmise alusel A ja B rühmaks. Esimesele anti raskemad ülesanded ning nende hulgast valiti *custos* – õpetaja abiline. Õpetaja pidi hoolt kandma, et üheskoos dekloneerimine, konjugeerimine ja kompareerimine lustliku mänguna kulgeks, kus igaüks järjest sõna saab ja kaaslased vigu märkavad. Selline õppemeetod eeldas, et poisse paneb pingutama kiitusejanu või vastupidi, hirm end häbistada. Rohkesti aega pühendati teises klassis stiiliharjutustele. Õpikutena kasutati Maturinus Corderiuse raamatu teist osa, Joachim Camerariuse ja Johannes Sturmuse kogutud ladina autoreid ja Michael Neandri eetikaraamatut. Kuid keeleoskus ei olnud eesmärk, vaid vahend. Tekste ei tulnud üksnes osata, vaid ka õigesti mõista. Raamatuisse kätetud elutarkus pidi olema noortele juhiseks nende edasises elus, nende ametile või seisusele vaatamata. Heast õpilasest kasvab väärikas kodanik.

Neljal tunnil nädalas valmistas kantor poisse ette kirikukooris laulmiseks, kusjuures taas püüti vältida üksluisust. Esmaspäeval ja teisipäeval selgitas õpetaja pool tundi teooriaküsimusi, teine pool tundi harjutati laulmist. Neljapäeval

¹⁹⁵ Ibid., 11–13.

¹⁹⁶ *Compendium grammaticae latinae Philippi Melancthonis pro incipientibus & donatistis: item, Nomenclator puerilis sed nouus et rhythmicolatinogermanicus*. Lipsiae: Steinman 1583.

¹⁹⁷ *Colloquia Scholastica Matvrini Corderii: Commodiori nunc ordine quinq[ue] libris Composita & quibusdam aliis ... exornata*. Hanau: Antonius 1601.

¹⁹⁸ TLA, f. 230, Aa 114. Schulordnung darinn begriffen: Ordnungen des Revaler Rats.

¹⁹⁹ Schiemann, 14–15, Schulordnung, 104–105.

ja reedel õpiti kummalgi päeval pool tundi figuraalmuusikat²⁰⁰ ja pool tundi koraalimuusikat.²⁰¹

Usin õpilane omandas kahe aastaga teise klassi õppekava. Tõendanud avalikul eksamil oma ladina keele valdamist nii kõnes kui kirjas, sai temast esimese klassi – *prima* – õpilane. Põhitähelepanu pöörati selles klassis kolme loogikadistsipliini: grammatika, dialektika ja retoorika omandamisele. Peamisteks kasutatud autoriteks olid Cicero, Terentius, Ovidius ja Vergilius. Teksti tõlkimisele saksa keelde eelnes selle põhjalik struktuuriline ja retooriline analüüs. Grammatikateadmiste kontrollimise järel püüdis õpilane teksti üksikuid fraase ja lõike jälgendada, kuni suutis avalikult ette kanda nii õpitava kõne kui selle enda koostatud imitatsiooni. Luule puhul analüüsiti värsitehnikat. Teadmiste omandamise eesmärk oli nende rakendamisoskus. Kahe- kuni kolmeaastase studiumi järel pidi õpilane suutma end ladina keeles suuliselt ja kirjalikult loogiliselt, argumenteeritult ja kaunilt väljendada.²⁰²

Algteadmised kreeka keele grammatikast said õpilased Johannes Metzleri õpikust.²⁰³ Lugema õpiti Evangeeliumite ja Pauluse kirjade, Isokratese kõnede ja Plutarchose²⁰⁴ varal. Kõnelemise ja kirjutamise harjutamiseks lisandusid sellised autorid nagu Johannes Posselius, Pythagoras, Phokylides, Homeros ja Hesiodos. Nagu ladina-, nii ka kreekakeelsete tööde lugemise peasisuks oli autorite kõlbeliste hoiakute mõistmine ja omaksvõtt, nende sulandamine oma luterlikku maailmapilti. Luterlikke usutõdesid kinnistati lisaks juba algklassides õpitud raamatuile David Chytraeuse katekismuse tundma õppimisega.²⁰⁵

Idealis oli nooruk nüüd tudengistaatuseks valmis, otsekui haljas puu, millelt võis tulevikus teadmiste ja oskuste häid vilju oodata, olgu siis ilmalikus või vaimulikus ametis. Jäi veel üksnes eduka eksamisooritusega pälvida rae ja linna-konsistooriumi heakskiit kõrgkooli suundumiseks.²⁰⁶

Kuidas Heinrich Vestringi ideaalne hariduskava tegelikkuses toimis, ei ole lähemalt teada. Teoloogi kutsumust järginud Heinrich Stahli nimelise vilistlase järgi otsustades täitis Tallinna triviaalkool oma ülesande. Akadeemilist studiumi tulevane literaat siiski kohe alustada ei sõandanud, vaid täiendas end veel aasta vältel Vestringi eraõpilasena.²⁰⁷

Õpingute jätkamine ülikoolis polnud tollal Tallinna kaupmehepoja jaoks tavapärane. Arvo Teringu andmeil siirdus 17. sajandi esimesel kolmandikul, see-ga enne gümnaasiumi asutamist, välismaa ülikoolidesse keskmiselt üks Tallinna

²⁰⁰ *Polüfooniline kunstmuusika*. Toomas Siitani kommentaar.

²⁰¹ Schiemann, 15–21.

²⁰² Schiemann, 21–22.

²⁰³ Johannes Metzler. *Primae grammatices Graecae partis rudimenta*. Hagenau: Secerius 1529.

²⁰⁴ Plutarchus. *De puerorum educatione*.

²⁰⁵ Schiemann, 23–24.

²⁰⁶ Schiemann, 25.

²⁰⁷ *Stahl, Hand- und Hauszbuches* III osa Vorrede; Hellmuth Weiss, „Beiträge zum Studiengang und zur Bibliographie Mag. Heinrich Stahls.” – *Õpetatud Eesti Seltsi toimetused*; 30. Tartu 1938, 816.

tudeng aastas.²⁰⁸ Kõrgkooli valiku otsustasid seejuures erinevad faktorid: ülikooli maine, selles järgitav usutunnistus, aga ka eeldatavad kulud ja sõiduvõimalused, samuti tuttavate ning sugulaste kogemus. Liivimaaalaste hulgas oli sajandi esimesel veerandil populaarseim Rostocki ülikool. Valdavalt kaupmehe perest pärit tudengeist naases kodumaale ja alustas seal vaimulikukarjääri umbes kolmveerand.²⁰⁹ Rostock oli Stahli jaoks seega igati loomulik valik. Rostocki ülikooli varauusaegne kõrgeg jääb ajavahemikku 1550–1650, kusjuures umbes kümnendik tudengeist pärines hansalinnadest.²¹⁰ Ka põhjamaalaste, sh soomlaste lemmikülikool oli Rostock juba keskaja lõpust alates.²¹¹ Stahliga samal ajal immatrikuleerus seal teinegi Tallinnast pärit noormees – Ludwig Dunte.²¹² Dunte oli Stahli eakaaslane ja õppinud samuti Tallinna triviaalkoolis, täiendanud end aga seejärel Riia toomkoolis.²¹³

2.3.2. Saksamaa ülikoolid

Teekonda Rostocki alustas Heinrich Stahl tõenäoliselt mõnel Travemündesse suunduval kaubalaeval. See pidi olema kaunis reis – nädal, võib-olla veidi kauem purjetamist varasuviselt kirkal merel, siis sõit voorimehetõllaga piki õitsvat rannikut rooside linna.²¹⁴ Kui Rostocki liivakarva tellistest hooned²¹⁵ Heinrich Stahli vaatevälja kerkisid, pidi tal oma esimesest ülikoolist ettekujutus olema. Seal olid magistriks promoveerunud tema õpetajad triviaalkoolis Heinrich Vestring ning Helmholt zur Mühlen, Stahli emapoolne onu. Rostocki ülikooli silmapaistva õppejõu David Chytraeuse raamatud olid kujundanud tema mõttemaailma, äratanud ehk koguni huvi usuteaduse vastu.

Põhja-Euroopa vanim, Rostocki ülikool, asutati 1419. aastal ilma teoloogia-teaduskonnata. 1437. aastal viidi ülikool üle Greifswaldi, sajandi lõpus

²⁰⁸ Arvo Tering. „Die est-, liv- und kurländischen Studenten auf den europäischen Universitäten im 17. und frühen 18. Jahrhundert”. – *Stadt und Literatur im deutschen Sprachraum der Frühen Neuzeit*; 2 Hrsg. von Klaus Garber unter Mitwirkung von Stefan Anders und Thomas Elsmann. Tübingen: Niemeyer 1998, 842–872, siin 849–850.

²⁰⁹ Ibid., 852–856.

²¹⁰ Thomas Kaufmann. *Universität und lutherische Konfessionalisierung: die Rostocker Theologieprofessoren und ihr Beitrag zur theologischen Bildung und kirchlichen Gestaltung im Herzogtum Mecklenburg zwischen 1500 und 1675*. Gütersloh : Gütersloher Verl. – Haus 1997, 329–335.

²¹¹ Paarma, 147.

²¹² Pahtma, *Täpsustusi ja täiendusi...*, 8.

²¹³ Arvo Tering, *Eesti-, liivi- ja kuramaalased Euroopa ülikoolides 1561–1798*. Tartu: Eesti Ajalooarhiiv 2008, 127.

²¹⁴ Arvo Tering. „Ülikoolidesse sõitvate eesti- ja liivimaaalaste reisiolud 17.–18. sajandil.” – *Eesti Ajalooarhiivi toimetised* 6 (13). Kultuuriloolised ekskursid. EAA. Toim. Enn Küng jt. Tartu: Eesti Ajalooarhiiv 2000, 67–117, siin 73–76.

²¹⁵ Elisabeth Schnitzler. *Zur Stadt- und Universitätsgeschichte Rostocks*. Rostock 1998, 15.

Lübeckisse ning reformatsiooni ajal katkes järjepidevus õppetöös üldse.²¹⁶ Reformatsioonijärgsetes ülikoolides põimusid ilmalike valitsejate huvid kiriklik-religioossetega. Filosoofiafakultetides kujunes juhtivaks teadusharuks retoorika, sest varauusaegne riik vajas rooma õiguse tundjaid, kes suudaksid oma väiteid sõnaosavalt ja argumenteeritult esitada. Reformatsiooni ja humanistliku haridusreformi kavakindla sünteesimise eesmärgi – ühendada evangeelne vagadus antiikse õpetatuse ja kõneosavusega – formuleerisid Saksamaal kaks õpetlast: Philipp Melanchthon ja Straßburgi protestantliku gümnaasiumi rektor Johannes Sturm.²¹⁷

Rostocki ülikooli esimesed reformatsioonijärgsed professorid – Heinrich Smedenstedt, Tilemann Heshusius ja Georg Venetus – olid pärit Wittenbergist ning tugevalt mõjutatud Philipp Melanchthoni mõttemaailmast. Taasavatud ülikooli esimeseks rektoriks valiti teoloogiaprofessor David Chytraeus.²¹⁸ Melanchthoni õpilane David Chytraeus oli 16. sajandi lõpukümnendite väljapaistvaim reformatsiooniteoloogia ja humanismipärandi ühendaja, kelle mõju ulatus kogu Saksa kultuuriruumi.²¹⁹ Rostockis ei arendanud Chytraeus üksnes akadeemilist teoloogiat, vaid kujundas ümber õppekeskkonna, et tagada tudengi füüsiline ja vaimne heaolu. Professorite ühine hool, isalik vastutus üliõpilase hädavajalike elamistingimuste eest oli selle ülikooli uhkuseks. Chytraeuse teeneks oli tudengitele tasuta toidulaua korraldamine ja ülikoolihoonete taastamine, eeskätt aga ülikoolivalitsuse ja loengukavade uuendamine ning avalike dispuutide sisseseadmine.²²⁰ Ülikooliseadused sidus Chytraeus dekalooigiga. Nii kohustas Moosesele antud esimene käsk tudengit palvete ja piibliõppimise läbi hardustunnet süvendama, teine kõlblusnorme järgima, kolmas kohusetundlikult jutlusi kuulama, neljas mõistagi kuuletuma rektorile ja professoritele ning hoolikalt teadmisi omandama ja aktiivselt disputatsioonidest osa võtma, viies keelas duellid ja öised rahurikkumised.²²¹

Ülikooli põhikirja aluseks oli Wittenbergi ülikooli statuut, kuid teatavate uuendustega. Üheks Rostocki ülikooli erijooneks oli ülimalt tugev kollegiaalsus – mujalt tulnud doktor pidi andma vande, et järgib oma õppetöös konsensust kolleegidega. Teiseks oli Rostocki teoloogia lähedalt seotud praktilise kirikutööga. Doktorikraadi saavutamiseks tuli kuus aastat ülikoolis teoloogiat õppida

²¹⁶ Kaufmann, 41.

²¹⁷ Anton Schindling. „Bildungsreformen im Reich der Frühen Neuzeit – vom Humanismus zur Aufklärung.“ – *Zwischen Wissenschaft und Politik: Studien zur deutschen Universitätsgeschichte*. Stuttgart: Steiner 2001, 11–18.

²¹⁸ Kaufmann, 57–62.

²¹⁹ Markus Friedrich. „Die Grenzen der Vernunft.“ – *Theologie, Philosophie und gelehrte Konflikte am Beispiel des Helmstedter Hoffmanstreits und seiner Wirkungen auf das Luthertum um 1600*. – *Schriftenreihe der Historischen Kommission bei der Bayerischen Akademie der Wissenschaften*; 69. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht 2004, 19.

²²⁰ Detloff Klatt. *David Chytraeus als Geschichtslehrer und Geschichtschreiber*. Rostock: Adler 1908, 7–9; Kaufmann, 382.

²²¹ Kaufmann, 368–369.

ja töötada luteri kirikus vaimulikuna.²²² 1564. aasta statuudi järgi oli teoloogia-stuudiumi keskmeks Piibli tundmine ja tõlgendamine, seda ka heebrea- ja kreeka keelsete tekstide alusel. Vähemalt tunni päevas pidi tudeng tegelema Piibli põhiküsimustega, märkimisväärsel kohal olid dialektika ja retoorika, filosoofia ja kirikuajalugu, eeskätt kirikuisade tööde tundmine. Eesmärgiks polnud aga teadmine teadmise pärast, vaid selle praktiline rakendamine. Õppejõult eeldati lisaks tudengite harimisele ka nende mõjutamist oma isikliku vagaduse, kannatlikkuse ja leebusega. Chytraeuse järgi oli teoloogiaõpingute sihiks jumalakartlike, mõõdutundlike ja heategevate inimeste kasvatamine, kes ei hooli maailma hüvedest ja igatsevad ühtsust Jumalaga.²²³

Rostockis 16. sajandi lõpul valitsenud õhustikku ei ole raske ära tunda Heinrich Vestringi reformitud Tallinna triviaalkooli põhimõtteis. Lisades siia veel täiendava ettevalmistuse Vestringi eratundides, peab eeldama, et Heinrich Stahl oli Rostocki ülikooli jaoks igati küps ja seda mitte pelgalt teadmiste, vaid samuti eluhoiaku poolest. Alates 1600. aastast, mil Chytraeus suri, hakkasid ülikoolis aga tooni andma juba teised inimesed ja suundumused. Melanchthoni humanistlikud ideed asendusid uusaristotelliku suunaga.²²⁴ Nii teaduses kui usuelus hakati üha enam toetuma autoriteetidele. Filosoofias kujunes määravaks autoriteediks Aristoteles, teoloogias mõistagi Lutherist kõrgemat autoriteeti ei olnud.²²⁵

Stahli vaimse kujunemise aastaist on teada vaid tema immatrikuleerimiste daatumid ja trükis ilmunud disputatsioonid, põgusaid vihjeid leidub tema stipendiumipalvega seotud kirjades Tallinna raele ja trükiste eessõnades. Kuid Rostocki ülikooli toonaste õppejõudude ja vaimse kliima tundma õppimise kaudu pääseme lähemale ka Heinrich Stahli isikule. Ülikooliaeg andis tulevasele vaimulikule koos teadmistepagasiga ellusuhtumise ja eneseväljenduse viisi, võib-olla ka isiklikud eeskujud. Kui otsida Stahli sulest pärit raamatuile eeskujusid ja mõjutajaid, siis eelkõige Rostocki ja Wittenbergi õpetlaste tööst – hilisemate aastate suur töökoormus talle vaevalt teoloogilistesse probleemidesse süüvimiseks aega jättis.

Kindlasti andis Heinrich Stahl immatrikuleerimisel üliõpilasvande – *Formula Iuramenti*. Trükitud vandetekst kätkes kohustust kuuletuda rektorile ja tema järeltulijale, alluda kehtivale ja võimalikule tulevasele põhikirjale ning anda endast parim ülikooli heaks. Sõnakuulmatuse või patustamise korral pidi tudeng olema valmis talle ette nähtud ajaks linnast lahkuma.²²⁶

Vandeandmisel määrati üliõpilasele ka elupaik – ühes majas elas koos kümme kuni nelikümmend tudengit. Võimalik, et õpinguteed alustav Stahlgi pidi liivimaalaste ühises kodus vanemate tudengite korraldusi täitma ja alandusi taluma, vaevalt jätkus tal raha enda „vabaks ostmiseks”. Õppejõud kritiseerisid

²²² Ibid., 93–94.

²²³ Ibid., 244; 265–268.

²²⁴ Tering, *Eesti-, liivi- ja kuramaalased...*, 258.

²²⁵ August Tholuck. *Vorgeschichte des Rationalismus*. 1. Halle 1853, 61–66.

²²⁶ Kaufmann, 366–367.

seda juba keskajast pärit nähtust, pennalism, karmilt. Johannes Quistorp vanem on võrrelnud vanemaid tudengeid huntide ja noori lammastega. Rostocki ülikoolis oli pennalism 1614. aastast keelatud, kuid vaevalt lakanud. Arvatavalt kuulus Stahl viiekümne vaesema tudengi hulka, kes tasuta toitu nautida võisid: igas lauas istus kaksteist noormeest, kellele majapidaja kolmekäigulise lõuna ja õllekannu ette kandis. Lõunastati piiblitlugemise saatel, enne ja pärast sööki mõistagi palvetati. Üliõpilaskodu eest vastutav professor oli samas oma hoolealuste vaimne isa, tundis muret nende kõlbelise ja intellektuaalse arengu eest ning leidis siit endale akadeemilise järelkasvu.²²⁷

Heinrich Stahli üliõpilasaja algus pakkus talle erakordse võimaluse osaleda reformatsiooni sajanda aastapäeva tähistamisel. Usupuhastuspühal olid Rostocki ülikooli kogunenud Saksamaa silmapaistvaimad luterlikud teoloogid. Pidustused juhatas sisse ülikooli rektori Johannes Slekeri ettekanne Jan Husist, Jean Gersonist, Petrus de Alliacost ja Johann Wesselist. Martin Lutheri sajanditagustest katsumustest ja suurtest teenetest kõneles Chytraeuse järglane ülikooli professor *primarius*ena teoloogias, Paul Tarnow. Tema nõbu Johann Tarnow võrdles kolme reformaatorit – prohvet Eelijat, Ristija Johannest ja Martin Lutherit. Avaliku loengu prohvet Sakarja raamatu põhjal pidas teine teoloogiaprofessor, Johannes Affelmann.²²⁸

Rostocki ülikooli akadeemiline elu oli intensiivne. Nii Paul kui Johann Tarnow olid soojad ja siirad inimesed ning piibellik-praktilise teoloogia vankumatud esindajad. Oma peaeesmärgina nägid nad algallikate uurimist, mõistmaks sügavamalt Kristuse sõnumit. Paul Tarnowi kommentaarid Johannese evangeeliumile olid väga hinnatud, tänu Johann Tarnowi väikeste prohvetite raamatute eksegeesile tõusis Rostocki ülikool Vana Testamendi uurimise evangeelse keskuse ausse. Alustekstide filoloogiline analüüs, veel enam aga nende ajalooline tõlgendamine, viisid Johann Tarnowi puhuti murettekitavasse vastuollu autoriteetide, Lutheri, Chemnitzi ja Hunniusega. Wittenbergi teoloog Balthasar Meisner ja Johann Gerhard Jena ülikoolist püüdsid neid vastuoksusi leevendada, kuid 1621. aastal kogunes Jenasse kaksteist Saksimaa kirikuautoriteeti noorema Tarnowi küsimust arutama. Nende teravas toonis Rostocki ülikooli saadetud kirjale vastas oma nõbu kaitseks välja astunud Paul Tarnow, et vaikimine on suurem oht kui tõe uurimine ja päevavalgele toomine.²²⁹ Ülikooli toonane rektor, teoloogiaprofessor Johann Quistorp vanem jagas Tarnowite kristlik-praktilist mõttelaadi: järeleandmatu küll usutunnistuse osas, oli ta leebe eksijate vastu, praktiline jutlustes, range kõlbluse suhtes, mehine akadeemiliste õiguste eest seismisel, väsimatu oma ametikohustuste täitmisel. Quistorp oli

²²⁷ Ibid., 378–387; Vt. pennalism kohta ka Toomas Hiio. „Üliõpilasorganisatsioonid keskaegsetes ülikoolides: Saksa ülikoolide korporatsioonid 14.–21. sajandini.” – *Vivat academia: üliõpilasseltsid ja korporatsioonid Eestis*. Tallinn: EÜS 2007, 9–50, siin 25.

²²⁸ Otto Krabbe. *Aus dem Kirchlichen und wissenschaftlichen Leben Rostocks: zur Geschichte Wallensteins und des dreißigjährigen Krieges*. Berlin: Schlawitz 1863, 32–40.

²²⁹ August Tholuck. *Lebenszeugen der lutherischen Kirche aus allen Ständen vor und während der Zeit des dreissigjährigen. Krieges*. Berlin: Wiegandt & Grieben 1859, 165–168.

veendunud, et lähtuda tuleb jumalasõnast ning enne eksinute kohtuvõimule loovutamist tuleb nende veenmiseks kasutada kõiki võimalusi.²³⁰ Johannes Quistorp avas 1619. aasta 12. novembril piduliku jutlusega ka ülikooli asutamise 200. aastapäeva tähistamise nädala. Juubelipidustused tõstsid ülikooli mainet veelgi, järgmisel aastal kasvas immatrikuleerimiste arv tuntavalt.²³¹

On päris loomulik, et ülikooli tähtpäevadel andsid tooni teoloogid, teoloogia oligi ülikoolisiseses hierahias esimesel kohal.²³² Stuudium algas aga *artiumi* – kunstide ehk filosoofiaõpingutega, mille kõrval oli paljudes Saksa ülikoolides kohustuslik teoloogialoengute kuulamine.²³³ Loengute kuulamine oligi reformatsioonijärgses ülikoolis peamine õppevorm – raamatutrükkimise kiire areng ei toonud siin muutusi. Kohustuslik kirjandus oli üldjuhul igas fakulteedis kindlaks määratud, tudengid konspekteerisid õppejõu kommentaare ja selgitusi tekstidele. Loeng kestis tavaliselt ühe tunni, kolm päeva nädalas olid loenguvabad: pühapäev, laupäev ja üks päev nädala keskel. Jätkusid juba keskaja ülikoolile omased dispuudid – promoveerimisdispuutide kõrval peeti suuri dispuute fakulteedides. Valdavaks õppemeetodiks oli tsitaatide pähe õppimine klassikute töödest, kusjuures aines klassifitseeriti kindlate mõttekohtade – *loci* – järgi, mida seejärel igakülgsest ja mingi traditsiooni (näiteks didaktilis-aristotelliku) järgi käsitleti. Reformatsioonijärgses Wittenbergis bakalaureusekraad kaotati, õppekava edukat läbimist tunnistas omandatud magistri- või doktorikraad.²³⁴

Heinrich Stahli filosoofiastuudiumist on tunnistuseks tema esimene trükis – 1619. aastal kaitsstud disputatsioon. Disputatsioon kujutab endast ajaomast²³⁵ retooriliselt üles ehitatud arutlust loogikast, kus argumentidena kasutatakse tsitaate Piiblist ja antiikautoritelt.²³⁶ See oli harjutustöö, mis kajastas selle juhendaja Johannes Olthoffi vaateid, Stahli ülesandeks oli siin pelgalt tõendada oma kursisolekut teemaga ja retoorikareeglite valdamist.

Järgnesid teoloogiaõpinguid, ent teoloogiakraadi ta Rostocki ülikoolis nõutada ei saanud – põhikirja järgi oli välismaalasel selleks õigus vaid juhul, kui ta

²³⁰ Ibid., 198.

²³¹ Krabbe, 36–38.

²³² Arno Seifert. „Das höhere Schulwesen. Universitäten und Gymnasien.” – *Handbuch der deutschen Bildungsgeschichte. I, 15. bis 17. Jahrhundert: von der Renaissance und der Reformation bis zum Ende der Glaubenskämpfe*. München: Beck 1996, 197–374, siin 213.

²³³ Ibid., 266–267; Kaufmann, 356.

²³⁴ Ibid., 268–269.

²³⁵ Vt. nt. Peter Baumgart. „Die deutschen Universitäten im Zeichen des Konfessionalismus.” – *Die Universität in Alteuropa*. Hrsg. von Alexander Patschinsky und Horst Rabe. – Konstanzer Bibliothek; 22. Konstanz: Univ. Verlag. 1994. 147–168, siin 155–166.

²³⁶ D.T.O.M.F.A. Partis propriae disputatio logica secunda de demonstrationis medio, cui coronidis loco doctrinae de definitione divisione et methodo subjungitur. Quam permissu et suffragio amplimissimae Facultatis Philosophicae in Academia Rostochiensis, Praeside M. Johannes Olthoff tuebitur Henricus Stahlius Revaliensis. Habebitur disputatio horis et loco consentis. Rostochi Typis exscripsit Joachimus Pedanus, anno MDCXIX; Vt. ka Weiss, 817.

sai ette näidata kirjaliku tunnistuse, et on tegev vaimulikuna mõne kiriku juures. Sellest peeti praktikas rangelt kinni.²³⁷

Tõenäoliselt oli Stahl rahalistes raskustes, stuudiumi jätkamiseks taotles ta stipendiumi Tallinna raelt.²³⁸ Õpingute alustamiseks said nii Heinrich Stahl kui tema vend Caspar kolmeks aastaks stipendiumi Rootsi riigikassast.²³⁹ Tava kohaselt pühendati trükitud disputatsioon või dissertatsioon neile asutustele või isikutele, kellelt loodeti rahalist toetust kasvõi osaliseks kulude katmiseks.²⁴⁰ Stahli esimene disputatsioon on pühendatud Tallinna vaimulikele: superintendent Heinrich Vestringule, Niguliste kiriku ülempastorile Johannes Knopiussele ja diakon Eric Beckile ning Oleviste kiriku diakonile Georg Feindtile. Tõenäoliselt toetas Stahli Rostockis rahaliselt ka tema onu, tol hetkel triviaalkooli konrektor Helmhold zur Mühlen, kelle nimi on esile tõstetud suures kirjas.²⁴¹

Tallinna raad hakkas stipendiume maksma alates 1621. aastast kolmele ülikooliastujale kolmeks aastaks, erandjuhtumel võidi seda anda neljaks või enamaks aastaks.²⁴² Stipendiaat pidi olema haritud ja heade vaimuannetega ning põlvnema lugupeetud ja kristlikust saksa kodanike perest. Stipendiumisaaja kohustus kirjalikult teenima õpingute lõpetamise järel linna kirikus või koolis.²⁴³

1621. aastal ongi Tallinna raad eraldanud Heinrich Stahlile viiekümne taalri suuruse stipendiumi,²⁴⁴ millest aga ei piisanud kõigi tema vajaduste katmiseks. Viiskümmend riigitaalrit vastas umbkaudu vaese inimese hädapärasele ära- elamiskulule Saksamaal, kraadi omandamine oli aga seotud väga suurte välja- minekutega. Maksta tuli nii kraadi taotlemiseks ette nähtud eksami sooritamise, dissertatsiooni kaitsmise kui ka trükkimise eest.²⁴⁵

Sama aasta 19. novembril immatrikuleerus Heinrich Stahl Wittenbergi üli- kooli, kus ta vähem kui aasta pärast, 24. septembril 1622, promoveerus filosoofiamagistriks.²⁴⁶ Tallinna raele teatas Stahl üleminekust Wittenbergi 24. märtsil 1622 kirjutatud kirjas, milles palus stipendiumi maksmist jätkata ja

²³⁷ Kaufmann, 93.

²³⁸ Weiss, 817.

²³⁹ SRA, E-732. Heinrich Stahl Axel Oxenstiernale. Dateerimata; Martin Klöcker. *Literarisches Leben in Reval in den ersten Hälfte des 17. Jahrhunderts (1600–1657): Institutionen der Gelehrsamkeit und Dichten bei Gelegenheit..* I. Tübingen: Niemeyer 2004, 174.

²⁴⁰ Arvo Tering. „Tallinna ja Riia linnastipendiumid 16.–18. sajandil.” – Kleio 1995, nr. 3, 36–42, siin 40.

²⁴¹ Heinrich Stahl. *Disputatio logica secunda de demonstrationis medio, cui coronidis loco doctrina de definitione divisione & methodo subjungitur. Quam ... facultatis philosophicae in Academia Rostochiensis, praeside M. Johanne Olthoff Tuebitur Henricus Stahlius Revaliensis ... Rostochii typis excipit Joachimus Pedanus, anno M. DC. XIX.*

²⁴² Tering, „Tallinna ja Riia linnastipendiumid”, 37.

²⁴³ Ernst Gierlich. *Reval 1621 bis 1645: von der Eroberung Livlands durch Gustav Adolf bis zum Frieden von Brömsebro.* Bonn: Kulturstiftung der deutschen Vertriebenen 1991, 269.

²⁴⁴ Weiss, 817.

²⁴⁵ Tering, „Tallinna ja Riia linnastipendiumid”, 40.

²⁴⁶ *Album Academiae Vitebergensis.* Jüngere Reihe, Teil I; Magdeburg 1934, 261.

võimaluse korral summat suurendada. Raad maksis stipendiumi edasi, kuid ei suurendanud.²⁴⁷ 30. augustil tänas Stahl raadi raha eest, tema patu olemust käsitlev dissertatsioon on selleks ajaks juba trükki antud. Selle sissejuhatuses tõdeb autor, et kätte jõudnud halbade aegade põhjust tuleb otsida patust. Järgneval kahekümne kaheksal nummerdamata leheküljel on toodud tema teesid vastuseks kolmele küsimusele: Mis põhjusel toimib patt? Kas inimloomus on rikutud pärispatust? Kas vastündinud laps on patune?²⁴⁸ Tallinnast ja Riist pärit dissertandid, tavaliselt linnastipendiaadid, pühendasid oma töö kas raele tervikuna või selle üksikuile liikmeile.²⁴⁹ Nii on Stahligi väitekiri pühendatud hansalinna Tallinna „valitsejaile ja vanemaile”.²⁵⁰

Hellmuth Weissi arvamuse kohaselt pärinesid Stahli rikkalikud teoloogia-teadmised just Wittenbergi ülikoolis veedetud aastast. Stahl on nimetanud oma õppejõududena Friedrich Balduini, Nicolaus Hunniust, Jacob Martinit ja Balthasar Meisnerit.²⁵¹ Need nimed võimaldavad täpsemalt kaardistada mitte üksnes Heinrich Stahli huvideringi, vaid ka akadeemilisi ambitsioone.

Wittenbergi ülikooli matrikli andmeil omandas Heinrich Stahl filosoofiamagistri kraadi, kirjanduses on pigem toodud esile tema teoloogiaõpinguid ja nimetatud teda teoloogiamaagistriks.²⁵² Tõetera on mõlemas väites. Teoloogia-professor Balthasar Meisner võrdles oma esimeses rektorikõnes ülikooli Noa laevaga ja rektorit ennast Noaga. Meisneri järgi on sellel laeval kolm dekki. Aluseks neile kõigile on laeva põhi – filosoofiafakultet. Esimene dekk on elavate olendite päralt ja seda valitseb meditsiin. Keskmine dekk on mõeldud elatusvahenditele, mida juristid jaotavad igaühele tema õiguse kohaselt. Kõrgeim, ülemine dekk on teoloogia võimuses, ainult siit avaneb aken, mis valgustab kogu laeva. Teise teoloogiaprofessori, Wolfgang Franzi arvates olid kõige atraktiivsemad fakulteedid filosoofia ja teoloogia. Üliõpilased jaotas ta kaheks – need, kes juba õpingute algul pühenduvad filosoofiale, ning omandanud 22–25 aasta vanuses filosoofiamagistri kraadi ja varustanud end vajalike teoloogiliste teadmistega, lahkuvad ülikoolist, et siirduda kodumaale või mujale kooli- või kirikuõpetajaks. Franz kiidab aga teist gruppi, kes juba ülikooli astumisel jagab oma aja filosoofia ja teoloogia vahel, kuigi eelistab algul esi-

²⁴⁷ Weiss, 817.

²⁴⁸ Ibid., 817; De peccato pertinentium, quam adiuvante deo optimo maximo, praeside admodum reverendo, ... Dn. Balthasare Meisnero, S.S. theol. doct. celeberrimo, ejusdemque in illustri ad Albim Electorali Academia prof. publ. & pro tempore spectabili decano, ... examinandam proponit Henricus Stahlius, Revalia Livo. Ad d. 14. Aug. in colleg. veteri. Wittebergae typis Johannis Gormanni. Anno M. DC. XXII.

²⁴⁹ Tering, „Tallinna ja Riia linnastipendiumid”, 40.

²⁵⁰ Dissertatsioon on hoiul Tallinna Ülikooli Akadeemilise raamatukogu Baltika osakonnas. Leino Pahtma eksib, pidades selleks üht Stahli hilisemat disputatsioonitrukist *De quaestione an Moscovitae Christiani...*, mis on 1643. aastal Narvas kirikukogul peetud disputatsioon. Pahtma, *Täpsustusi ja täiendusi...*, 11.

²⁵¹ Weiss, 818.

²⁵² Vt. nt. Pahtma, *Täpsustusi ja täiendusi*, 11.

mest. Hästi omandatud filosoofilised distsipliinid on hiljem suureks abiks teoloogiaõpingutel.²⁵³

Ortodoksse luterluse tugev kants kujunes Wittenbergi ülikoolist alles 17. sajandi teisel poolel. Stahl'i õpinguaastal andsid reformatsiooni hällis tooni pigem mõõdukad ja rahumeelsed teoloogiaprofessorid, kes suhtusid huvi ja armastusega kiriku praktilisse tegevusse.²⁵⁴

Friedrich Balduin, Wittenbergi teoloogiaprofessor alates 1604. aastast, täitis samal ajal ka Wittenbergi superintendendi kohustusi. 1610. aastal loobus ta akadeemilist tööd eelistades Saksimaa kuurvürsti Christian II pakutud õukonnavaimuliku kohast. Balduini loengukursuse teemaks olid Pauluse kirjad.²⁵⁵

Nicolaus Hunnius pidas õppejõutöö kõrval Eilenburgi superintendendi ametit, ülikoolis olid tema põhiaineteks dogmaatika ja Uue Testamendi eksegees. Tudengite seas erakordselt populaarne Hunnius selgitas pühakirja ajaloolis-grammatiliselt, püüdes käsitada Piibli mõisteid võimalikult lihtsalt ja selgelt. Erakordne eruditsioon kreeka ja ladina kiriku ajaloos võimaldas tal toetuda nii keeletele, ajaloolistele kui eriti arheoloogilistele argumentidele. Kirjatöodes ründas Hunnius ägedalt lisaks katoliiklastele sotsiniaane ja weigeliaane.²⁵⁶

Sotsiniaanide vastases võitluses nägi oma ülesannet ka Jacob Martini, oma aja väljapaistvamaid protestantliku skolastika esindajaid. Martini tugevaim külg oli aristotellik filosoofia, filosoofiateaduskonnast teoloogiasse läks ta üle alles 1623. aastal. Martini erihuvideks olid metafüüsika ja Giacomo Zabarella instrumentalistlik loogikateooria.²⁵⁷

Innustavaimaks neist oli Stahl'i jaoks küllap Balthasar Meisner, tema magistritöö juhendaja ja toonase Wittenbergi teoloogiafakulteedi säravaim nimi. Meisneri akadeemiline karjäär oli alanud filosoofiateaduskonnas eetikaprofessorina, tema põhihuviks oligi filosoofia ja teoloogia vahekord. Tema arvamuse kohaselt sõltus õige mõtlemine õigest usust.²⁵⁸ Erinevalt oma kolleegist Nicolaus Hunniusest, eelistas ta Piibli tõlgendamisel allegoorilist meetodit.²⁵⁹ Kannatlik ja leebe Meisner leidis oma kuulajatega lähedase kontakti. Tema loengud olid värvikad ja eksegeetiliselt täpsed, jutlused rahvalikud. Meisner on väitnud, et soovib olla rahvajutlustaja ning vagadusele ja headele tegudele ärataja. On öeldud, et nii nagu Luther reformis õpetust, tahtis tema reformida elu.²⁶⁰ Õppe-

²⁵³ Heinz Kathe. *Die Wittenberger Philosophische Fakultät 1502–1817*. Köln-Weimar-Wien 2002, 251–253.

²⁵⁴ Tholuck, *Lebenszeugnis*, 172.

²⁵⁵ *Allgemeines Gelehrten-Lexikon*. Erster Theil. Hrsg. von Christian Gottlieb Jöcher. Leipzig: Gleditsch, 1750, 735–737.

²⁵⁶ Ludwig Heller. *Nikolaus Hunnius: Sein Leben und Wirken: ein Beitrag zur Kirchengeschichte des siebzehnten Jahrhunderts, größtenteils nach handschriftlichen Quellen*. Lübeck: Rohden 1843, 25–35; Sotsiniaanlus – 16. sajandi teisel poolel tekkinud antitrinitaarne õpetus, mis eitas kõiki kiriku sakramente, pärispattu ja põrgut.

²⁵⁷ Kathe, 206–211.

²⁵⁸ Kaufmann, 207–218.

²⁵⁹ Heller, 27.

²⁶⁰ Tholuck, *Lebenszeugen...*, 203–205.

tööle oli Meisner sedavõrd pühendunud, et korraldas disputatsioone sageli isegi pühapäeviti. Ka Meisneri kirjanduslik pärand on tähelepanuväärne.²⁶¹

Wittenbergi ülikoolis – Leucoreas – omandas Stahl lisaks magistrikraadile kahtlemata kasulikke teadmisi. Pealegi oli teatud aja vältel Wittenbergis tudeerimine peaaegu vältimatu. Wittenberg oli usulistes väitlustes säilitanud oma-moodi ülemkohtuniku maine, luterliku skolastika küsimustes vaatas saksa kirik jätkuvalt Wittenbergi ülikooli poole.²⁶² Ka oli tollal kombeks õppida enam kui ühes ülikoolis ning põhjamaalastest tudengid käisid enamasti kõik nii Rostockis kui Wittenbergis.²⁶³ Kuid kuuest õpinguaastast viis veetis Stahl siiski Rostocki ülikoolis, mis eeldatavasti kujundas põhiosas tema maailmapildi. Võib ju olla, et kirjas sünnilinna raehärradele tõstis ta Wittenbergi teoloogiaõppejõude esile pigem mulje avaldamiseks.

Igatahes on Stahl järgmise aasta märtsis, mil ta palub stipendiumi maksmise jätkamist ja suurendamist, Rostockis tagasi.²⁶⁴ Kuna ülikooli kodukorra järgi ei kohustunud magistrikraadi saavutanud tudengid enam elama üliõpilaskodus, naudib ta ilmselt sedapuhku doktor Georg Lohni, hilisema Tallinna bürgermeistri külalislahkust.²⁶⁵ Kuid ta ei plaaninud sinna kauaks jääda, ehk vajas ta vaid oma õppejõudude nõuandeid edasiste õpingute kavandamisel. Stahli hariduskäigu järgi otsustades janunes ta sügavamate teoloogiateadmiste järgi kui vaimulikutööks vaja. 1. mail 1623 on Heinrich Stahl immatrikuleerunud Greifswaldi ülikooli.²⁶⁶

Greifswaldis õppida ta ei jõudnud. Tallinna raelt saadud kolmeaastase stipendiumi hinnaks on õpingute katkestamine ja kodumaale naasmine. 5. septembril 1623 ordineeris Tallinna Niguliste kiriku ülempastor Johannes Knopius Heinrich Stahli Paide asehalduri Frommhold Ferseni ja sõjakomissar Adam Schrapferi juuresolekul Järva-Madise ja Peetri koguduse pastoriks.²⁶⁷

²⁶¹ August Tholuck, *Der Geist der lutherischen Theologen Wittenbergs im Verlaufe des 17. Jahrhunderts, theilweise nach handschriftlichen Quellen*. Hamburg und Gotha: Perthes 1852, 14–37.

²⁶² Ibid., 1–3.

²⁶³ Paarma, 147.

²⁶⁴ Weiss, 818.

²⁶⁵ Pahtma. *Heinrich Stahl*..., 22; Stahl, *Anführung zu der Estnischen Sprach*. Vorrede. Reval 1637.

²⁶⁶ *Ältere Universitäts-Matrikeln*. II Universität Greifswald. I (1456–1645). Leipzig 1893, 1623.

²⁶⁷ *Allgemeines Schriftsteller- und Gelehrten-Lexikon der Provinzen Livland, Esthland und Kurland*. Bearb. von Johann Friedrich v. Recke und Karl Eduard Napiersky. Vierter Band. Mitau 1832, 257–260; Wilhelm Friedrich Steingrüber. *Bemerkungen, die ehstnische Sprache in beiden Hauptdialekten betreffend, veranlaßt durch M. Heinrich Stahls Schriften, und dem das Ehstnische liebenden Publikum übergeben*. Dorpat 1827, 12.

2.4. Vaimulikuna Eestimaal

2.4.1. Maapastor

Heinrich Stahli vaimulikukarjääri tavatsetakse põhjendada tema hea päritolu ja kõrge soost isikute soosinguga.²⁶⁸ Stahl sündis mitmenda põlve Tallinna kaupmehe, Suurgildi oldermanni pojana igati lugupeetavasse perekonda, kuid mitte kõrgseltskonda. Küll aga pidanuks kuus aastat pingutusi ülikoolides talle väärika ametikohta tagama. Saksamaal olid kõrgemad vaimulikud 17. sajandi esimesel poolel õppinud ülikoolis 5–10 aastat, alama astme vaimulikel piirdus stuudium paari aastaga.²⁶⁹ Keskmiselt õpiti ülikoolis toona 1,8 aastat, magistrikraad oli juba kas vaimuliku eliidi või linnavaimuliku seisuse märgiks. Seejuures mängis reformatsioonijärgsetes hansalinnades magistrikraad suuremat rolli kui maapiirkondades. Maakogudustes eelistasid kohalikud aadlikud pigem ülikoolihariduseta vaimulikke, kes oleksid neist sõltuvamad ja vähem nõudlikud töötasu suhtes. Haritusest polnud pastoril abi ka suhtlemisel koguduseliikmetega, vastupidi: liiga keerulised jutlusid tekitasid kuulajatega barjääri.²⁷⁰

Stahli määramine maapastoriks tundub sellel taustal arusaamatuna, seda enam, et Järvamaa ei kuulunud Tallinna linnaministeeriumi vaimuliku jurisdiktsiooni alla. Ise ta maavaimuliku ametist mõistagi ei unistanud. Vastupidi, stuudiumist sunnitud loobumise kibeduse on Stahl jäädvustatud palju aastaid hiljem ilmunud *Käsi-ja koduraamatu* eessõnas: ilma tema teadmata, vastu tema ootusi ja tahtmist, on ta tagasi kutsutud.²⁷¹

Põhjus, miks Tallinna raad ei olnud huvitatud Heinrich Stahli kutsumisest mõnda linnakirikusse, on ebaselge. Ühes hilisemas raeprotokollis on viidatud tema noorepõlve eksimustele.²⁷² Järva-Madisele kutsuti Heinrich Stahl tõenäoliselt sõjakomissari ja Riia asehalduri Adam Schrapferi algatusel, kellele kuulus Albu mõis Järvamaal.²⁷³ Liivimaa kirikuorganisatsiooni rajamisel energiliselt osalenud Schrapfer²⁷⁴ otsustas ilmselt parandada usulist olukorda enda valdustes hea haridusega hingedarjase abil. Rostocki ülikoolis oli küll teoloogiakraadi raske saavutada, kuid pastorete ettevalmistamisel oli õppeasutus kõrgelt hinnatud.²⁷⁵ Rootsi riigilt Rostocki ülikoolis õppimiseks saadud stipendium kohustas Stahli seda ametikohta vastu võtma.²⁷⁶

Iseasi, kas Stahl kogu oma erudeerituse juures oli ikka valmis teda ees ootavateks katsumusteks. Võitluseks katoliiklaste, sotsiniaanide ja weigeliaanidega oli ta hästi varustatud, kuid kas ka talurahva poolpaganliku eluvaatega?

²⁶⁸ Vt. nt. Aarma, „Heinrich Stahl...”.

²⁶⁹ Tholuck, *Vorgeschichte...*, 111.

²⁷⁰ Kaufmann, 331–335.

²⁷¹ Weiss, 118; *Hand- und Hausbuches* III. Vorrede.

²⁷² „errores juvenales”: Gierlich, 329.

²⁷³ Pahtma, „Täpsustusi ja täiendusi”, 11–12.

²⁷⁴ Liljedahl, *Svensk förvaltning i Livland*, 6.

²⁷⁵ Kaufmann, 110.

²⁷⁶ Klöcker, *Literarische Leben in Reval*, 174.

Sisuliselt oli Eestimaa tollal misjoniala, kuid luterlikes ülikoolides tõusis misjoniküsimus päevakorda alles alates 17. sajandi teisest poolest.²⁷⁷ Eestimaa rüütelkonna 1620. aasta maapäeva tõdemus kiriku üldisest viletsast olukorrast ja talupoegade ebausklikkusest ei erine pool sajandit varasematest kirjeldustest.²⁷⁸ Maavaimuliku töö hõlmas enamat kui kiriklike talituste läbiviimine ja usu-tõdede õpetamine, lisaks pidi pastor oskama võita talupoja usalduse ja olema tema eestkostja võimude juures. Tema elamistingimused sarnanesid talupoja omadele ja sissetulekud sõltusid koguduseliikmeist.²⁷⁹

Küllap olid esimesed maaeluaastad põlisest linlasest Stahlile rasked, pastori-töögi nõudis alles harjumist. Seda enam, et tõenäoliselt ei olnud ta varem eesti talupoegade sarnaste usukaugete inimestega kokku puutunud. Kuna Eestimaal polnud sel ajal selget kirikuorganisatsiooni eesotsas konsistooriumi ja piiskopiga, kes oleks pastoreilt aruandeid nõudnud, ei ole säilinud Stahli toonase tegevuse andmeid. Stahli koguduse liikmetest saab veidi aimu tema 1627. aasta 9. augustiga dateeritud visitatsiooniaruandest piiskop Rudbeckiusele. Peetri kihelkonnas oli umbes 80, Madise kihelkonnas 40 talupoega, kuid kõik nii vaesed, et neil polnud midagi anda ei vaimulikule ega ilmalikule. Pastori vähesed sissetulekud olid juhuslikud ja sõltusid suuresti nii korjandustest kui kiriklikelt talitustelt laekuvailt. Kirikupatrooni üle Stahl ei kurtnud: Peetri kihelkond oli Tema Majesteedi patronaadi all, Järva-Madise kuulus Albu mõisale, kelle omaniku Adam Schrapferi kohta leidis tal vaid kiidusõnu.²⁸⁰

1624. aasta 12. veebruaril laulatati Heinrich Stahl Tallinna Oleviste kirikus Suurgildi oldermanni Eberhard Eckholti tütre Dorotheaga.²⁸¹ Seisusekohane abielu kuulus varauusaegses ühiskonnas pastori ameti juurde. Luterliku käsituse järgi oli kodu koht, kus inimene harjub täitma oma ühiskondlikku funktsiooni ja abielul oli siin võtmeroll. Abielu oli Jumala enda poolt sisse seatud institutsioon, eesmärgiga võimaldada mehel ja naisel täita majaisanda ja -emanda kohuseid ning kasvatada kuulekaid ja vooruslike lapsi, kelle rohkus oli Jumala õnnistuse märk. Sotsiaalse harmoonia tagamiseks oli abiellumiseks vajalik vanemate nõusolek, mis tähendas, et abikaasad kuulusid tavaliselt samasse ühiskonnakihti. Abikaasa valikul ei olnud tähtsaim tema varanduslik seis, vaid eelkõige mängis rolli jumalakartlikkus ja hea nimi. Mehelt oodati tublidust ja arukust, naiselt perenaiselikkust ja sõbralikkust. Naine pidi olema mehele kuulekas, mees aga naist ja kogu oma perekonda armastama ja kaitsma ning ülal pidama. Kuid see ei tähendanud mehe ülemvõimu naise üle, toimiv kodu eeldas mitte niivõrd emotsionaalsele lähedusele, kui solidaarsuspõhimõttele tuginevat koostööd. Perekonna funktsionaalsus avaldus selleski, et abikaasa surma korral

²⁷⁷ *Realencyklopädie für protestantische Theologie und Kirche. Begründet von J. J. Herzog.* Hrsg. von D. Albert Hank. Leipzig, 1903. Bd. 13, 130–131.

²⁷⁸ EAA, f. 1187, n. 2, s. 730, 4–5p.

²⁷⁹ Gunnar Wetterberg. *Kanslern Axel Oxenstierna i sin tid. 2.* Stockholm: Atlantis 2002, 706.

²⁸⁰ EAA, f. 1187, n. 2, s. 730, 26–27 p.

²⁸¹ Pahtma, *Heinrich Stahl*, 27–28; Liivi Aarma, *Põhja-Eesti vaimulike lühiehulood. 1525–1885.* Tallinn 2007, 256.

pidi lesk võimalikult kiiresti abielluma.²⁸² Kahekümne kolme abieluaasta vältel sünnitas Dorothea Stahl kaksteist last, temast jäid maha pojad Heinrich, Eberhard, Philipp, Arnold ja Axel ning tütre Margarethe ja Dorothea; viis last pidi ta matma.²⁸³

Stahli abielu on peetud tema kirjandusliku tegevuse lähtepunktiks. Dorothea isa Eberhard Eckholt oli Pühavaimu kiriku eesti koguduse varasurnud õpetaja Georg Mülleri tütre eestkostja, paljud uurijad on näinud siin võimalust Mülleri järeljäänud käsikirjade sattumiseks Stahli valdusesse. Mülleri kirjalik pärand olevat ärgitanud Stahli sulge proovima.²⁸⁴

Siiski äratas Stahlis literaadi pigem Västeråsi piiskop Johannes Rudbeckius, kelle visitatsioon oli Stahli elu olulisemaid sündmusi. Ja mitte ainult seetõttu, et Järvamaa praostina paranes tema staatus ja küllap majanduslik olukordki ning avanes tee edasisele karjäärile.²⁸⁵ Stahli haridust arvestades oli tema praostiks valimine otse vältimatu. 1627. aasta augusti algul alanud kirikukogu Tallinnas Toompeal võimaldas särada Heinrich Stahli ladina keelel ja teoloogilistel teadmistel, ühtlasi sai ta seal osaleda aruteludes Eestimaa kiriku tuleviku üle. Võib arvata, et just need augustipäevad andsid tema elule uue mõtte ja mõõtme, lubasid tal näha eneseteostust eestlaste usulise olukorra parandamises. Pidepunktid, mis Stahli pühendunud rahvapedagoogilist tegevust Rudbeckiusega seovad, on haprad, kuid jälgitavad.

Stahli esimeseks eestikeelseks raamatuks ei ole jutlustekogu, mis oleks olnud loomulik, kui impulss tulnuks Mülleri säilinud käsikirjadest. Rääkimata juba sellest, et Stahli hilisem postilla *Leyen Spiegel* ei sarnane ei keelelt ega kompositsioonilt Mülleri sajandi algusest pärit jutlustele. Stahli esimene teadaolev (kuigi mitte säilinud) eestikeelne raamat, katekismus *Kurtze und einfältige Fragen, die Grundstücke des Christenthums betreffend, in estnischer Sprache*²⁸⁶ ilmus kolm aastat peale Rudbeckiuse visitatsiooni ja sarnaneb nimetuselt Johan-

²⁸² Sabine Holtz. *Theologie und Alltag: Lehre und Leben in den Predigten der Tübinger Theologen 1550–1750*. Tübingen: Mohr, 1993, 190–196.

²⁸³ Vrd. Laurentius Ludenius Dorothea Eckholtile pühendatud leinaluuletust „Vagalt lahkunu isikuna”:

STAHLI <soo> POEG, KRISTUSE ja püha Eusebia pühamees,
märkas <mind>, ja niipea kui oli märganud, tundis liikmetes
õnnelikku hõõgust ning avaldas soovi ühineda armastuse liidus.
Nõustus Kõigevägevam ja lähedasemad sugulased.
Hingame koos meeldivat õhku ja <elame>õnnelikku elu ning
suurepärastest vanematest võrsub õnnelik järelpõlv.

– *O Dorpat, urbs addictissima musis: valik 17. sajandi Tartu juhuluulet*. Tlk. Jana Orion. Tallinn 2007, l. 258–261; Michael Scholbach. *Göttliche Treue, Welche der trewhertzige Gott an allen und jeden Fromm-Gläubigen Creutz-trägern allergnädigst beweiset, insonderheit aber rechtschaften an der ...Frawen Dorotheen Eckholt Des ...Herrn M. Henrici Staheln, auff Nessn*. Reval, 1647.

²⁸⁴ Pahtma, *Heinrich Stahl*, 28; Treumann, *Vanemast raamatukultuuriloost*, 42 jt.

²⁸⁵ Pahtma, *Heinrich Stahl*, 29.

²⁸⁶ Väänänen, 279.

nes Rudbeckiuse katekismusele.²⁸⁷ Küllap kohtas Stahl Västeråsi piiskopi näol inimest, kes metoodiliselt ja tulemuslikult tegeles temagi ees seisva ülesandega – usutõdede arusaadavaks tegemisega harimatule ja patust elu elavale lihtinimesele. Västeråsi kaevandustes ja metsaaladel töötas soomlasi, kes vaatamata välisele seotusele kristlusega olid veel paganliku ilmavaatega. Nagu Eestimaal, nii juurdusid sealgi rasked patud ja eksimused paljuskki sotsiaalses ja majanduslikus ebavõrdsuses ning ebaus suurt mõju johtus rahva harimatusest.²⁸⁸

Eestimaal olid ei saanud seega Rudbeckiusele väga võõrad olla ning ta teadis viisi, kuidas jumalasõna eestlastele lähemale tuua. Rootsis oli ta saavutanud oma piiskopkonnas lühikese aja jooksul häid tulemusi kõiki kogudusi hõlmava visitatsioonisüsteemi abil, mis viidi läbi kõigil tasanditel koostöös vaimulikega. Katekismuse üllitamine oli selle protsessi endastmõistetav osa.²⁸⁹ Seda, et Rudbeckius pooldas sama meetodi rakendamist Eestimaal, tõendavad tema nõudmised nii vaimulike haridustasemele kui eesti keele valdamisele. Võib arvata, et ka Rudbeckiuse isiksuseomadused olid eeskujuks noorele kolleegile, hiljem on kirjanduses neid mõlemaid iseloomustatud samade epiteetidega: energiline, jõuline, väsimatu, kangekaelne. Tõenäoliselt polekski vähem jõuline inimene toona kirikupea ees seisvate ülesannetega toime tulnud. Nicolaus Gaza ebaõnnestumise põhjusena on ju esile toodud tema nõrka ja tegutsemisvõimetut loomust.²⁹⁰ Eestkostev alamrahva suhtes, oli Rudbeckius samas väga teadlik vaimuliku seisuse tähtsusest ja väärakusest.²⁹¹ Kas mitte sedasama joont pole Stahli puhul ülbuseks peetud?²⁹² Rudbeckiuse seisukohta, et ilmalikud kuuletugu oma seisusest sõltumata vaimsetes küsimustes vaimulikule valitsusele,²⁹³ kajastab Heinrich Stahl ka oma *Käsi- ja koduraamatus*.

Rudbeckiuse arvamus jäi Stahlile oluliseks, nagu nähtub tema 1639. aastal kirjutatud kirjust Eestimaal piiskop Joachim Jheringile, milles ta palub tervitada piiskoppe Paulinust, Rudbeckiust ja Jonae'd ning neile oma käsiraamatut näidata.²⁹⁴ See ei olnud pelgalt kummardus või viisakusavaldus endast kõrgemal seisvale isikule.

Rudbeckius oli toleks ajaks kaotanud oma mõjuka positsiooni Rootsi kirikus ja elus ning langenud kantsler Axel Oxenstierna põlu alla. Veendunud ilmalike

²⁸⁷ Johannes Rudbeckius. *Eenfalligha frågor och spörsmål om vår christendoms stycker, som eenfallight folk bredhe widh catechismo Lutheri i visitatione förehållas plägha*. Västerås 1627.

²⁸⁸ B. Rud. Hall. „Den kyrkliga uppfostran i Joh. Rudbekii stift.” – *Kyrkohistorisk Årsskrift*. 1919, 66–235, siin 83–86.

²⁸⁹ Ibid., siin 165–174.

²⁹⁰ Koolmeister, 83–84.; Westling, *Kyrkolagar och kyrkolagsarbeten*, 10.

²⁹¹ Wetterberg, *Kanslern*, 707.

²⁹² Vt. nt. Uku Masing, „Saksa vaimulike ja aadli vahekorra”, 29. Masing ironiseerib Stahli väite üle, et ta jutlustab „Meissen keeles”. Stahl peab siin silmas ülemsaksa keelt. Tänapäeval Kai Tafenaud.

²⁹³ Isberg, *Kyrkoförvaltningsproblem i Estland*, 65.

²⁹⁴ EAA, f. 1187, n.2, s. 350, lk. 61–62. H. Stahl. *Postulata till Episcopum Revaliensem*. 30. 03 1639.

võimude kirikuellu sekkumise vastasena avaldas Rudbeckius 1636. aastal „vaimulike ajalooliselt kujunenud privileegid”, mida Johan Skytte nimetas ohtlikeimaks Rootsis saja aasta jooksul ilmunud trükiseks. Saksamaalt naasnud Oxenstiernale andis raamat ettekäände Rudbeckiuse kõrvale tõrjumiseks Rootsi sisepoliitikast.²⁹⁵ Stahli tervitused Rudbeckiusele olid seega isiklikud ja siirad.

Heinrich Stahli tegevust Järvamaa praostina kajastavate lünklike säilinud andmete põhjal võitles ta innukalt talupoegade nõiakommete²⁹⁶ ja moraalitusega ning püüdis korrastada kohalikku kirikuelu.²⁹⁷ Tõenäoliselt oli see praostile konfliktiderohke aeg, 1629. aastal ei pidanud raad võimalikuks tema kutsumist Tallinna Pühavaimu eesti koguduses õpetajaks, kuna tegemist olevat „naabrite sõnul liiga auahne ja rahutu mehega”.²⁹⁸

Järvamaal on Stahl kirjutanud ja trükki andnud oma *Käsi- ja koduraamatu* I osa.²⁹⁹ Eestimaa katehhiseerimise jaoks läbimurdeline raamatuke on ühtaegu esimene säilinud Stahli kirjatöö, mis tema isikut veidigi iseloomustab. *Käsi- ja koduraamatu* esimene osa ei ole pühendatud 1630. aastal surnud Adam Schrapferile, nagu vahel väidetakse,³⁰⁰ vaid tema lesele, Anna Schrapferile (sündinud von Hochgreue). Südamlikust pühendustekstist võib välja lugeda, et Stahlide laste ristiema, soosija ja hea sõber on raamatu kirjutamise mõtet toetanud. Stahl kingib talle raamatu teadmises, et see leiab kasutust kõrgeaulise daami mitteksaksa alamate usulisel harimisel. Esialgu piisaks sellestki, kui vaesed töötegijad igal hommikul pool või vähemalt veerand tundi viit katekismusepeatükki harjutaksid ja õhtu- ning hommikupalveid loeksid. Ei ole põhjust kahtluse alla seada Stahli väidet, et ta on raamatu oma kulul välja andnud, olgugi et püüdnud enne mitmelt poolt tagajärjetult rahalist toetust leida. Järvamaa praosti sissetulekud järelikult selliseid väljaminekuid võimaldasid. Võib ju eeldada, et Stahli Järva- maale kutsunud Adam Schrapfer oli taganud tema majandusliku toimetuleku.

Kõnealuse lihtsa raamatu juhatab sisse juuratudengi Johan Philippus Hirrtteri gratulatsiooniluuletus. Põhiosas on tegemist Martin Lutheri väikese katekismuse saksa- ja eestikeelsete paralleeltekstidega. Käsiraamatu algul on toodud

²⁹⁵ Wetterberg, *Kanslern*, 707–711.

²⁹⁶ EAA, f. 1, n.2, s. 45.

²⁹⁷ Leino Pahtma. „Heinrich Stahli käsi- ja koduraamatust.” – *Eesti Ajalooarhiivi toimetised*; 3 (10), *Rootsi suurriigist Vene impeeriumisse*. Toim. Leino Pahtma, Helina Tamman. Tartu: Eesti Ajalooarhiiv 1998, 57–83, siin 58.

²⁹⁸ Gierlich, 329; TLA, f. 230, n. 1, Ab. 45, 141p. Bürgermeister Johann Derenthali ettepanekul pidanuks Pühavaimu kiriku diakon Eberhard Renteln üle viidama Tallinna Oleviste koguduse äsjalahkunud õpetaja Georg Feindti'i kohale, Rentelni asemele pakkus ta Stahli kandidatuuri.

²⁹⁹ Hand und Hauszbuches Für die Pfarherren, und Hauszväter Ehstnischen Fürstenthums Erster Theil Darinnen der kleine Catechismus D. Martini Lutheri, zusamt einer kleinen Zugabe In Teutscher und Ehstnischer sprache angefertigt, und auff eigenen kosten zum Druck übergeben Von M. Henrico Stahlen, Probste in Jerven, und Pastoren derer Christlichen Gemeinen zu S. Petri und S. Matthaei. Gedruckt zu Riga, durch Gerhard. Schröder, 1632.

³⁰⁰ Pahtma, „Täpsustusi ja täiendusi...”, 11.

kümme käsku ilma selgitusteta, usutunnistus, Meie Isa palve, ristimissakrament, pattude andeksandmine ja armulauasakrament. Järgnevad viis katekismuse peatükki Martin Lutheri selgitustega, hommiku- ja õhtupalve ning tähtsamad liturgilised vormelid: õnnistamine, tänuavaldus Jumalale, pruutpaari mahakuulutamise, abiellumine ja ristimine. Katekismuse lõpetavad Martin Lutheri küsimused ja vastused sakramentide kohta ning lühike pihivormel. Kuigi Lutherilt on valitud lihtsaim võimalik tekst, arvas Stahl selle Eesti talupojale liiga paljusõnalise ja arusaamatu olevat. Vältimaks armulauasakramendi andmist inimesele, kes oma patust isegi ei taju, on ta koostanud elementaarsetest küsimustest ja vastustest koosneva pihipeegli. Raamatu lõpus on absoluutsioonivormel, jutlusele eelnev ja järgnev tekst ning õnnistamissõnad.

Kvartformaadis käsiraamat koondas seega teenistuseks hädavajalikud tekstid ja oli mõeldud eeskätt vaimulike abivahendiks: nii säästma neid erinevate raamatute kaasaskandmisest kui hõlbustama eesti keele õppimist. Lutherile viidates on Stahl jaotanud teksti kaheks – katekismusevormelid, mis muutumatult pähe õppida tuleb, ja jutluseosa, kus iga vaimulik võib vabalt oma keeleoskuse ja kõneosavuse proovile panna.³⁰¹ Stahli sõnastatud eesti- ja saksakeelsed liturgia-vormelid olid kasutusel ka piiskop Jheringi ajal.³⁰²

Paralleeltekstid olid ülimalt tähtsad, kuna vaimulike seas käibel olevad käsikirjalised eestikeelsed vormelid olid saksakeelse tõlketa mõttetud, pealegi oli neisse ümberkirjutamisel palju vigu sattunud. Need maakogudused aga, kelle õpetaja hiljuti surnud oli, saanuksid Stahli arvates uue pastori saabumiseni käsiraamatu abil koos palvetada, kui mõni eesti nooruk palved ette loeks. Siit võib järeldada, et 17. sajandi teisel kümnendil ei pruukinud lugemisoskus eestlaste puhul tavatu olla. Lisaks sedagi, et Stahl oli oma koguduseliikmeid tundma õppinud.

Taolise raamatu väljaandmine oli julgustükk, ent eessõna põhjal otsustades oli Stahl enesekindlusest kaugel. Ta ei kahelnud, et Eestimaal leidunuks katekismuse kirjutamiseks temast palju võimekamaid inimesi, paraku ei olnud keegi seda ette võtnud. Stahli on sundinud kirjutama – ja seda vaatamata tema küündimatusele ja niigi suurele töökoormusele – üksnes terav vajadus eestikeelse käsiraamatu järgi. Stahli eestikeelsed vaimuliku sisuga raamatud muutusid järkjärgult keerukamaks ning tagantjärele on ta käsiraamatu esimeses osas sisaldunud usuteadmisi võrrelnud emapiimaga, mida antakse vastsündinule, kes tahket toitu veel vastu võtta ei suuda (1 Kor 2:3). Sama motiivi kasutab ta hiljem Ingerimaal kirjutatud katekismuse puhul. Võib arvata, et meetod jagada usuteadmisi järjekindlalt lihtsamalt keerulisele liikudes kasvas Stahli puhul välja tema enda praktilise töö kogemusest.

Süsteemset ülevaadet Stahli tööst Järvamaa praostina, nagu kogu Eestimaa kirikuelust, ei ole võimalik saada, sest 1627. aastal viimaks superintendendi

³⁰¹ *Hand- und Hausbuch*. I, Vorrede.

³⁰² Westling, *Meddelanden om den kyrkliga kulturen i Estland*, 14.

volitused saanud Nils Gaza³⁰³ kirikukogusid ega visitatsioone ei korraldanud. Rudbeckiuse kavandatud kirikureform oli vaikselt hääbunud.

Eestimaa konsistooriumi asutamine tõusis taas päevakorda kuninganna Kristiina eestkostevalitsuse ajal. 1628. aastal määrati Eestimaa kuberneriks Philipp Scheiding, aasta hiljem Ingeri- ja Liivimaa ning Kexholmi kuberneriks Johan Skytte. Skytte jaoks olid reformid Eesti- ja Liivimaal tihedalt seotud. Teel Liivimaale peatus Skytte Tallinnas, kus kohtus linna vaimulike ja rüütelkonna esindajatega. Liivi- ja Eestimaa oludega oli ta selleks liialt hästi kursis, et nõustuda nende kriitikaga Rudbeckiuse aadressil. Vastupidi, ainus viis üha halveneva olukorra päästmiseks oli tema arvates uus Rudbeckiuse või mõne teise sama jõulise vaimuliku visitatsioon.³⁰⁴

Liivimaa superintendendiks 1622. aasta augustis määratud Hermann Samson oli ainus Läänemere provintsidest pärit kirikupea kogu Rootsi suurvõimu jooksul. Riia toomkiriku ülempastor, riigikantsler Axel Oxenstierna koolivend ja sõber Wittenbergi päevilt, sõna- ja suleosav teoloog ebaõnnestus superintendendina. Põhjuse osas ajaloolaste arvamused lahknevad: oli selleks Samsoni isikuomadused³⁰⁵ või Liivimaa eriti keerulised olud.³⁰⁶ Muuhulgas on Samsonile ette heidetud kohalikke keeli mittevaldavate pastorite ametisseääramist. Samson on süüdistust tõrjunud väitega, et eesti ja läti keelt oskavaid vaimulikke ongi vähe, kuna neid ei koolitata kusagil.³⁰⁷ Kuid Riias sündinud ja sügavalt haritud Samson ise ei teinud midagi lätlastele emakeelse jumalasõna vahendamise heaks, olgugi et saksa keeles ilmus temalt 1620ndail aastail mitugi jutlustekogu. Läti keelset vaimulikku kirjandust hakkas avaldama alles Stahlist vaid mõni aasta vanem *Academia Gustaviana* teoloogiaprofessor ja ülemkonsistooriumi liige Georg Mancelius.³⁰⁸ Eesti- ja läti keelse evangeelse vaimuliku kirjanduse kavakindla üllitamise algust ei tuleks ehk siduda mitte niivõrd autorite isiklike ambitsioonidega, kui Rootsi järjepideva kirikupoliitikaga neis provintsid.

Liivimaa talupoegi ja vaimulikke ei ole kirjeldatud Eestimaa omadest vähemvärvikalt. Oxenstierna väitel oli Liivimaal preestreid, kes ei sobi talli-

³⁰³ Saard, *Eesti esivaimulikkond*, 32.

³⁰⁴ Liljedahl, 230–231.

³⁰⁵ Fredrik Westling. „Bidrag till Livlands kyrkohistoria 1621–1656.” – *Kyrkohistorisk årsskrift*. 1900, 112–113;

³⁰⁶ Ernst Lundströmi arvates oli Oxenstierna läbinägelik inimesetundja ning Samson parim võimalik Liivimaa superintendent vt. Lundström, 50. Samson toob kirjas riigikantslerile välja Liivimaa kirikuelu korraldamise ebaedu peamiste põhjustena eelkõige soomlastest pastorite harimatuse, elanike katoliikliku meelsuse, talupoegadest tühjaks jäänud külad ja tülid patronaadiõiguse pärast. James Dobreff. *Hermannus Samsonius to Axel Oxenstierna: Latin Correspondence from 1621 to 1630 with Linguistic and Historical Commentaries*. Lund : Center for languages and literature Lund University 2006, 135–138.

³⁰⁷ Liljedahl, 64.

³⁰⁸ Vt. lähemalt Janis Krēslinš. *Dominus narrabit in scriptura populorum*. Wiesbaden: Harrassowitz 1992.

poisikski,³⁰⁹ Samsoni suhtes kriitilise Skytte arvates on „kirjeldamatult monstroossed pastorid” paratamatus, kui „bürgerid, arrendaatorid ja kopistid” sellesse ametisse pannakse. Talupojad elavat nagu mõistmatud loomad, Alutagusel olevat mitusada talupoega, kes pole kristlusest kuulnudki.³¹⁰

Skytte ettepanekut järgides asutatigi 1633. aasta 18. veebruaril Liivimaa ülemkonsistoorium saksa konsistooriumi eeskujul; sinna kuulusid kolm vaimulikku ja kolm ilmalikku assessorit ning notar.³¹¹ Sama aasta 9. mail on konsistooriumi asutamise küsimuses pöördunud valitsuse poole Eestimaa kuberner Philipp Scheiding. Raad kiitis heaks praostidest koosneva konsistooriumi asutamise, mida täiendanuks mõned Tartu segakonsistooriumi ilmalikud liikmed. Järgnesid aastatepikkused läbirääkimised nii konsistooriumi kui Eestimaale piiskopi määramise üle.³¹²

Kuberner Scheidingi korraldavat kätt oli Eestimaa kirikuelus siiski tunda: 1633. aastal määrati Stahl Kadrina koguduse õpetajaks ja kohe seejärel Virumaa praostiks, samal ajal täitis ta edasi Järvamaa praosti kohuseid.³¹³

15. sajandi keskelt pärit, algselt romaani stiilis Kadrina kirik ehitati sajandi lõpus ümber kolmelööviliseks gooti stiilis kodakirikuks. 1626. aastal sai kirik Valtu, Undla ja Hulja mõisade omaniku Fabian von Tiesenhauseni annetusega uue altari ja armulauakarika. Püha Vaimu väljavalamist kujutanud uue altari maali kinkis Tiesenhausen koos kiriku eestseisja, Palmse mõisniku Arend Diedrich Metstakeniga. Kiriku eestseisjat, tänu kellele parandati kiriku müüre, uuendati katus, muretseti uued lühtrid ja altarivaibad, on esile tõstetud ka Rudbeckiuse visitatsiooni ajal.³¹⁴ Kihelkonnas elanud 50 heal järjel talupoega ning Haljala ja Kadrina koguduseliikmed paistnud oma usklikkusega teiste seast välja kogu Rootsi aja vältel.³¹⁵

Virumaa praosti ootas seega värskelt renoveeritud pühakoda, koostööaldis kirikupatroom ning kristlikud koguduseliikmed. Peagi pärast Stahli asumist Kadrina pastoraadimajja, 1634. aasta 10. mail, kinkis Fabian von Tiesenhausen Kadrina kirikule kaks põldu ja tüki heinamaad. Kinkekirjas väljendab mõisnik oma lugupidamist kõrgestiharitud õpetaja Stahli vastu ning loodab annetatud maade abil parandada pastorite viletsat ainelist olukorda.³¹⁶

³⁰⁹ Lundström, 56.

³¹⁰ Liljedahl, 384.

³¹¹ Ibid, 385.

³¹² Isberg, *Estlands kyrkoförvaltning*, 89–92.

³¹³ Pahtma, *Heinrich Stahl*, 41.

³¹⁴ Richard Tammik. *Kadrina kihelkond läbi aegade*. 2005, 400–403; Rudolf Winkler „Ueber Kirchen und Capellen Ehstlands in Geschichte und Sage.” – Beiträge zur Kunde Ehst-, Liv- und Kurlands, hrsg. Von Estländischen Literärischen Gesellscahft. Bd. V, Heft 1. Reval: Franz Kluge 1896, 1–38, siin 24–25.

³¹⁵ Winkler, *Ueber Kirchen und ...*, 25.

³¹⁶ Est- und Livländische Brieflade: Eine Sammlung von Urkunden zur Adels- und Gütergeschichte Est- und Livlands, in Uebersetzung und Auszügen. 2.: Schwedische und polnische Zeit. Bd. 1, Die Jahre 1561 bis 1650 Reval: Kluge und Ströhm 1861, 418–419; Tammik, 414–415; Pahtma, *Heinrich Stahl*, 42.

Tõenäoliselt pärinevad samast ajast ka kiriku seinamaalingud, mis 1922. aasta remonditööde ajal lubjakihi alt avastati. Altariesisele võlvkaarele maalitud kahe tiibadega ingli vahele oli püstitatud puust rist, nende kohal oli kiri, millest säilinud vaid algustähed „aw” ja „J” täht. Aleksander Tassa kirjelduse järgi olid maalid nii tehniliselt kui ideeliselt tähelepanuväärsed. Paremal asuva, tulekarva näoga ingli käes oli avatud raamat Johannes evangeeliumi tekstiga (Joh 1:29): „Vaata, see on Jumala Tall, kes maailma patud ära kannab”. Vasakpoolse ingli käes oli raamat tekstiga „Igaüks, kes usub, mõistetakse Kristuses õigeks” (Ap 13:29).³¹⁷

Philipp Scheidingi rollile Stahli ametialases karjääris viitab otseselt tema nimetamine koos kuninganna Kristiina eestkostevalitsuse liikmetega, kellele *Käsi- ja koduraamatu* teine osa on pühendatud. Philipp von Scheiding on tuntud ka Tallinna hariduselu edendajana ja õpetlaste toetajana.³¹⁸

Üldlevinud arvamuse kohaselt kirjutas Stahl oma neljaosalise käsiraamatu valmis Järvamaal, seega enne Virumaa praostiks saamist, ning üksnes avaldas selle aastail 1637–1638.³¹⁹ Raamatu erinevaid osi võis Stahl tõlkida varem, ning küllap tõlkiski, kuid teise osa ülesehitus viitab tema Virumaal kujunenud suhtlusringile. Heinrich Stahli *Käsi- ja koduraamatust* on säilinud erinevad köited. Tallinna Ülikooli Akadeemilises Raamatukogus hoiul oleva käsiraamatu juhatab sisse Tallinnas 20. jaanuaril 1637 toimunud Eestimaa vaimulike kirikukogu soovitus Heinrich Stahli raamatule. Superintendent, praostid ja pastoriid kiidavad autorit kui meest, kes pole oma talenti maasse kaevanud, vaid kasulikult rakendanud. Ajaliselt sobiks see tekst kõige enam lauluraamatuga, mille eessõna on Stahl dateerinud 1636. aasta viimase päevaga. Eessõnas väidab Stahl, et enne kui ta sõandab oma küünlavalgel kirjutatud töö trükivalgusele usaldada, on selle heaks kiitnud Tallinna linnaministeerium eesotsas superintendent Heinrich Vestringuga.

Heinrich Stahli *Käsi- ja koduraamatu* II osa³²⁰ on tema kritiseerituim raamat. Stahli on süüdistatud siin plagieerimises, veel enam aga laulude riimimata jätmises. Plagiaadisüüdistuse kummutab tõsiasi, et raamatus on tõlkeid erinevalt autoreilt koos autorite nimedega. Ühtaegu ilmneb siit Stahliga koostööd teinud tõlkijate ring. Kõige rohkem laule – kolmteist – on tõlkinud Stahli onu ja õpetaja, sellal Kullamaa pastor Helmholt zur Mühlen, Türi pastorilt Ludwig Wagnerilt on kaheksa tõlget, Kose pastorilt Heinrich Vestring nooremalt viis tõlget, neli tõlget pärineb Tallinna Oleviste pastorilt Eberhard von Rentelnilt,

³¹⁷ Aleksander Tassa. „Kadrina kiriku leidused” – *AEG* 1922. Nr. 9/12, 31–32.

³¹⁸ Martin Klöcker. „Literarische Kultur in Reval in der ersten Hälfte des 17. Jahrhunderts. „ – *Stadt und Literatur im deutschen Sprachraum der Frühen Neuzeit*. II. Tübingen: Niemeyer 1998, 822–841.

³¹⁹ Pahtma, *Heinrich Stahl*, 40.

³²⁰ Hand- und Hauszbuches Für die Pfarherren und Hauszväter Esthnischen Fürstenthums, Ander Theil, Darinnen das Gesangbuch, Zusampt den Collecten und Prefationen. In Teutscher und Esthnischer Sprache angefertigt, und auff eygenen Kosten zum Druck übergeben, Von M. HENRICO Stahlen, Pastoren an S. Catharinen Kirchen, Probste in Wirrland und Jerwen, und des Königl. Consistorij Assessoren. Revall, Druckts Christoff Reusner der älter, Gymnasij Typogr. Anno MDCXXXVII.

kaks laulu on käsiraamatusse tõlkinud Tallinna Gümnaasiumi kreeka keele lektor Reiner Brockmann ja Rakvere pastor Nicolaus Bagge, ühe lauluga on esindatud Haljala pastor Heinrich Sartorius, Koeru koguduse pastor Heinrich Hinckelmann, Harju-Jaani koguduse pastor Antonius Walde, Karuse pastor Ericus Simonius Buss, Viru-Jaagupi pastor Andreas Lund ja Ambla pastor Petrus Matthias Fabricius. Gratulatsioonide autoriteks on Lüganuse pastor Andreas Besicke, Viru-Nigula pastor Elia Granzin ja Haljala pastor Micahel Sartorius, kes nimetab Stahli eesti keele avastajaks. Seega on Stahl Järva- ja Virumaa praostina hõlmanud lauluraamatu tõlkijate perre terve hulga eesti keelt hästi oskavaid vaimulikke. Ülejäänud üheksakümmend kaheksa anonüümset tõlget pärinevad eeldatavasti Stahli enda sulest, kuigi paljud uurijad selles kahtlevad.³²¹ Kas Stahl kasutas siin varasemaid, võimalik et tundmatute autorite käsikirjalisi tekste,³²² on pseudoprobleem. Usutavasti tegid seda teisedki tõlkijad, eesmärgiks oli ennekoike sisu adekvaatne edasiandmine, mitte originaalne luuletus. Eestikeelsed proosatekstit ei olnudki mõeldud laulmiseks, vaid üksnes saksakeelsete laulude sisu edasiandmiseks, nagu märgib Martin Klöker.³²³ Laulude sisu mõistmise tähtsust rõhutab Stahlgi väites, et laulud ei ole tõlgitud eesti keelde sõna-sõnalt, vaid arusaamise järgi: „nach dem Verstande”.³²⁴

Virumaal on valminud Stahli teinegi tema suhtlusringile viitav raamat. 1637. aastal ilmunud eessõnas raamatule „Sissejuhatus eesti keelde”³²⁵ on tänatud Tallinna rae kõrval Virumaa aadlikke Hans Delwigi, Arndt Mezstackenit, Wilhelm Nierothi, Fabian von Tiesenhausenit, Herman Wittet, Johann Olufssoni. Stahli eesti keele grammatika otstarve oli taas puhtpraktiline, raamat oli mõeldud Eestimaa vaimulikele abivahendiks nende igapäevatoos. Sellele viitab ka raamatu kaasaskandmiseks mõnus oktaavformaad. Eessõnas kirjutab autor, et tal endal ei oleks mõttesegi tulnud taolist raamatut kirjutada, veel vähem publitseerida. Paljude korraliste ja erakorraliste kohustuste kõrval on ta seda siiski pidanud tegema, kuna seda on temalt paljud inimesed nii kirjalikult kui suuliselt palunud.³²⁶ On tõsi, et Rootsi riik toetas tol ajal keelte ja rahvasteuringuid,³²⁷

³²¹ Arthur Võõbus. „Eesti kirikulaulu algusest ja selle kujunemisest.” – *Kummargil käsikirjade kohal*. Koost. Amar Annus. Tartu: Ilmamaa 2009, 384–390, siin 386–387; Herbert Salu. „Zur Entwicklung des estnischen Kirchenliedes im 17. Jahrhundert.” – *Apophoreta Tartuensia*. Stockholm : Eesti Teaduslik Selts Rootsis 1949, 79–87, siin 80.

³²² Vt. nt. Paul Johansen, Heinz von zur Mühlen. *Deutsch und Undeutsch im mittelalterlichen und frühneuzeitlichen Reval*, Köln-Wien : Böhlau 1973, 355–356;

³²³ Martin Klöker. *Reiner Brockmann und der Revaler Dichter- und Gelehrtenkreis im frühen 17. Jahrhundert*. Magisterarbeit zur Erlangung des Magister Artium (M.A.) im Fachbereich Sprach- und Literaturwissenschaft der Universität Osnabrück 1993, 155.

³²⁴ Vt ka Rosenplänter, *Critische Uebersicht*, 7–7p

³²⁵ *Anführung zu der Esthnischen Sprach, auff Wolgemeinten Rath, und Bittliches Ersuchen, publiciret von M. HENRICO Stahlen*. Revall, Druckts Chr. Reusner der älter, in Verlegung des Authoris. M.DC.XXXVII.

³²⁶ Stahl, *Anführung*, Vorrede.

³²⁷ Vt. nt. Sten Lindroth. *Svensk lärdomshistoria*. [2.] Stormaktstiden. Stockholm: Norstedt 1989.

kuid nagu ilmneb Stahli hilisemast elukäigust, puudusid tal igasugused filoloogilised ja etnograafilised huvid. Heinrich Stahl oli pühendunud kirikuõpetaja, ei enam. Ka Reiner Brockmanni pühendussonett ülistab Stahli tööd hinge- karjasena. Teisegi gratulatsiooni autor on tunnustatud poeet ja Flemingi lähedane sõber. Tallinna gümnaasiumi poetikaprofessor Timotheus Polus kiidab oma oodis Heinrich Stahli kolmekordset püüdlust – õpetada neid, kes eesti keelt õppinud ei ole, selles keeles õigesti kõnelema, palvetama ja laulma ning tõstab esile tema tarkust. Pahtma toob esile, et nii 1648. aastal ilmunud Johann Gutsclaffi kui 1660. aastal trükitud Heinrich Gösekeni eesti keele grammatikad järgivad ühtaegu ülesehituselt ja grammatikalt Stahli eeskujul. Ka loetleb Pahtma tervet rida saksa keelest pärinevaid tänaseks eesti keelde kinnistunud sõnu kõigist eluvaldkondadest, alates ühiskonnaelust ja lõpetades näiteks toitudega.³²⁸

Kui lauluraamat on koostaja sõnul veel kerge roog, siis *Käsi- ja koduraamatu* kolmas osa on juba tahkema sisuga. Stahl toonitab, et on kogu oma jutlustajakarjääri jooksul pidanud silmas teksti jõukohasust lugejale. Raamat sisaldab pühapäevade ja pühade epistleid ja evangeeliumeid ning Jeesuse kannatamislugu. Jesaja raamatu 53. peatükk on siia lisatud autori väitel seetõttu, et ruumi jäi natuke üle. Pühapäevased lugemised kattuvad Rootsis käibel olnutega, kuid pühade puhul on erinevusi.³²⁹ Martin Lipp juhib tähelepanu sellele, et käsiraamatus on haruldane püha – Tallinna tänapüha ehk venelaste püha, millega tähistatakse rootslaste võitu vene vägede üle 4. juunil 1561.³³⁰

Käsiraamatu kolmas osa on pühendatud Philipp Scheidingule ja Tallinna bürgermeistrile, superintendendile, raehärradele, sõpradele, sugulastele ja vaderitele, kellele on suunatud ka rohked tänuavaldused raamatu eessõnas. Siinne eessõna sisaldab ühtlasi andmeid autori elukäigu kohta ning on ainuke Stahliilt säilinud autobiograafiliste sugemetega tekst.

Palju kõnekam Stahli isiku kohta on siiski *Käsi- ja koduraamatu* neljas osa. Olgugi et autor väidab eessõnas, et raamatu üheks adressaadiks on kohalik lihtrahvas, on see sisuliselt käsiraamat vaimulikele. 1637. aasta 25. märtsil on käsiraamatu neljanda osa heaks kiitnud Tartu Ülikooli teoloogiline tsensuur. Stahli enda eessõna raamatule on dateeritud 1638. aasta Ristija Johannese päevaga. Ei ole selge, kas raamatu trükkimine viibis majanduslikel põhjustel või viimistles autor teksti.

Käsiraamatu juhatab sisse arutelu kirikuõpetaja kohutustuste üle, eraldi on vaadeldud tema õpetaja- ja karistajafunktsiooni. Palju lehekülgi on pühendatud vaimuliku ja ilmaliku võimu vahekorra käsitlemisele. Stahl pooldab küll segakonsistooriumi, kuid on kategooriliselt vastu ilmaliku võimu sekkumisele hingekarjase pädevusse kuuluvates küsimustes. Käsüõpetust peab järgima iga inimene, siin ei ole vahet ülemal ja alamal, ilmalikud võimukandjad peavad kuuletuma kirikuõpetajale, kes on seatud hoolt kandma nende hingeõnnistuse eest.

³²⁸ Pahtma, *Heinrich Stahl*, 51.

³²⁹ *Stahl, Hand-und Hausbuches*. III.

³³⁰ Lipp, *Heinrich Stahl*, 40–83.

Käsiraamatu eessõnas tänab Stahl Rootsi valitsust toetuse eest oma kirjatöödele, ning lisaks alanud kirikureformide eest Eestimaal. Eestimaa kirikuorganisatsiooni korrastamise uus, seekord edukas katse puudutab lähedalt ka Heinrich Stahli. Maapastori periood tema elus oli lõppenud, ees terendas toomkoguduse õpetaja ametikoht. Seetõttu on huvitavaim käsiraamatu lõpuosa, mis ilmselgelt lähtub Stahli praktilisest misjonitöö kogemusest ja annab kujuka pildi talupoegade suhtumiset luteri kirikusse. Kui raamatu eelnev osa oli saksakeelne, siis siin on autor taas toonud sisse paralleeltõlke, kuid mitte lihtrahvale lugemiseks, vaid nendega rääkimiseks. Sarnaselt näiteks Rootsi 1614. aasta käsiraamatule³³¹ järgib see inimese elu sõlmpunkte: ristimis- ja armulauasakrament, piht, abielu, matmine. Stahl käsitleb aga neid kõiki äärmise põhjalikkusega, siin kerkivad esile tema enda ees seisnud probleemid. On juhtunud sageli, et inimene tuleb pihitooli, laskub põlvili, ei lausu sõnagi ja ootab absolutsiooni. Kuidas peab õpetaja käituma? Kas keegi võib sundida teda pihisaladust reetma? Kas koguduseliige võib minna teise kirikusse, teise õpetaja juurde pihile ja armulauale? Kas õpetaja võib võtta võõra koguduse liikme armulauale? Kuidas toimida raskemeelsuse all kannatavate inimestega? Või nendega, kes on kuradi meelevallas? Igaks taoliseks juhtumiks on Stahlil varuks õpetussõnad, nagu ka sobivad kirjakohtad ja laulud lohutuseks ning mitmesugused leinajutlused siit ilmast erinevatel põhjustel lahkunud inimestele.

Raamatu eessõna signeerimise ajaks 1638. aasta jaanipäeval, oli Stahl juba Kadrinast lahkunud. Juuni algul oli Eestimaa vastne piiskop Joachim Jhering kutsunud ta Tallinna toomkoguduse õpetajaks.

2.4.2 Toompraost

Gustav II Adolfi surma järel Rootsi ülemerepoliitika muutus. Aristokraatia huve esindav riigikantsler Axel Oxenstierna loobus varasemate valitsejate ideest inkorporeerida Läänemere provintsid, mis tähendas ühelt poolt provintside aadlike erinevat staatust emamaa omast, teisalt aga võimaldas neil säilitada oma varasemaid privileege.³³² Wittenbergis hariduse saanud riigikantsler pidas kiriku rolli, samuti usupuhtust väga tähtsaks. See aga ei takistanud tal näiteks alliansi loomist Prantsusmaa või Veneetsiaga või läbirääkimiste pidamist talle võõraid vaateid esindavate teoloogidega. Oxenstierna prioriteediks olid Rootsi riigi huvid, eelkõige riigi kasust lähtus ta ka religioossetes küsimustes.³³³

Eesti ajalookirjutuses on püütud näha Heinrich Stahli karjääri lähtepunktina tema häid suhteid kuningriigi võimukandjatega. Selline lähenemine on anakronistlik. Rootsi suurvõimu ajal domineeris kollektiivne identiteet, inimene

³³¹ Handbook Ther Vthi är författadt huruledes Gudztiensten/ medh Christelighe Ceremonier och Kyrkiosedher / vthi våra Swenska Församblingar skal Bliffua hållin och förhandlade. Anno Christi M.DC. XIV.

³³² Isberg, *Estlands...*, 88.

³³³ Wetterberg, *Kanslern ...*, 1019.

samastas end ennekõike ringkonnaga, kuhu ta sotsiaalselt kuulus. Varauusaegse hierarhilise ühiskonna liige tunnetas väga selgelt oma staatust, sellele esitata-
vaid nõudmisi ja seatud piire. Heinrich Stahl ja Axel Oxenstierna vahel valitses
tüüpiline kliendi ja patrooni suhe, nagu kinnitavad Stahli säilinud kirjad riigi-
kantslerile.³³⁴ Sellele iseloomulikult pöördub Stahl Oxenstierna kui isanda –
Domine – poole ja nimetab ennast alandlikuks orjaks – *humillimus servus*.³³⁵
See oli norm, mitte eriline libekeelsus. Samasugust pöördumist on kasutanud
oma kirjades Liivimaa superintendent, Oxenstierna õpingukaaslane Hermann
Samson. Samson oli Oxenstiernale isiklikult lähedasem ja talle sai osaks kants-
leri soosing, kuid tema staatus oli analoogiline Stahli omaga.³³⁶ Hoopis suure-
mat vabadust on oma Oxenstiernale kirjutatud kirjade vormis lubanud endale
näiteks seisundilt madalam Urvaste pastor Johannes Gutsloff.³³⁷

See, et ülemereprovintsi kodanikuseisusest noorukile anti õpinguteks Rootsi
riigi stipendium, viitab ühelt poolt tema väljapaistvatele eeldustele, teisalt aga
tõi selle stipendiumi vastuvõtmine eluaegse kohustuse. Kohusetundliku inime-
sena oli Stahl endale pandud lootusi täitnud, ehk enamgi veel. Tema nelja-
osalisest käsiraamatust kujunes asendamatu abivahend Eestimaa kirikelu eden-
damisel. Raamatu ridade tagant võib välja lugeda Eestimaa kõrgema vaimuliku
töös ettetulevaid raskusi: hooletud pastorid, mõisnike üleolev suhtumine kiriku-
õpetajatesse, ametivendade kadedus. Kuid ka seda, et Stahl oli vähemalt oma
praostkondades suutnud teha koostööd nii kohalike mõisnike kui ärksamate
vaimulikega. Lojaalsusavaldusena riigikantslerile võiks käsitada tema arvamust,
et konsistoorium peaks koosnema vaimulikest ja ilmalikest liikmetest. On see
tekst ju kirjutatud Oxenstierna ja Rudbeckiuse vahel segakonsistooriumi asuta-
mise ümber puhkenud tüli ajal. Üldiselt on Stahli arutlused ilmaliku ja vaimu-
liku võimu vahekorra lähedasemad pigem Rudbeckiuse seisukohtadele, ka
pole usutav, et ta aastatega väljakujunenud arusaamu nii hõlpsasti muutis. Tõus
ametiredelil oli ühtaegu proovikivi Stahli usuliste veendumuste, pannes ta
sageli valiku ette, kas järgida kompromissitult üht ja ainukest Jumala tõde või
seada esikohale riiklikud huvid ja teha järeleandmisi.

Eestimaa kirikuorganisatsiooni viimine kindlamale alusele on seotud Axel
Oxenstierna naasmisega Saksamaalt 1636. aastal. Samas võis asjade kulgu
kiirendada Eestimaa kirikuõpetajate kirjalik pöördumine kubernerile poole, milles
nõuti kirikuvalitsuse sisseseadmist, kusjuures piiskopiameti eelduseks pidanuks
nende arvates olema kohalik päritolu ning rootsi, saksa ja eesti keele valda-
mine.³³⁸

³³⁴ Marko Hakanen. „Klienttjärjestelmäroolit identiteettien muokkaajina 1600-luvun
Ruotsin vallassa.” – *Aika ja identiteetti: Katsauksia yksilön ja yhteisön väliseen
suhteeseen keskiajalta 2000-luvulle*. Toim. Laura-Kristiina Moilanen ja Susanna Sul-
kunen. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura 2006, 98–116, siin 99.

³³⁵ SRA, E-734. Heinrich Stahl kirjad Axel Oxenstiernale.

³³⁶ James Dobreff. *Hermannus Samsonius to Axel Oxenstierna: Latin correspondence
from 1621 to 1630 with linguistic and historical commentaries*. Stockholm 2006.

³³⁷ Lundström, 286–287.

³³⁸ Isberg, *Estlands*, 94–95.

Uue peapiiskopi, nagu ka Linköpingi ja Strängnäsi piiskoppide ning Eestimaa, Ingerimaa ja Lapimaa superintendendi määramise küsimus, oli päevakorras 1637. aasta 17. juuni riigipäeval.³³⁹ Superintendendi amet ei olnud Rootsi kirikuorganisatsioonis uus, kuid Johan III valitsusajal oli ta olnud pelgalt piiskopi abiline, mitte täieõiguslik kirikupea. Superintendentide määramises uute piiskopkondade juhtideks eestkostevalitsuse ajal avaldus Saksamaa kirikuõiguslik mõju. Superintendendi kohustused ja õigused olid analoogilised piiskopi omaga, puudus vaid apostellik pühitsus.³⁴⁰

Eestimaale määrati siiski piiskop, kelle kohale esitatud kümne kandidaadi hulgas olid teiste seas Virumaa praost Heinrich Stahl ja Nyköpingi kirikhärra Joachim Jhering.³⁴¹ Heinrich Stahli saamise Eestimaa piiskopiks välistas riigikantsler. Tema arvates ei tulnud eestimaalase valimine ametikohale, kus peab olema „puhas nagu tuvi ja kaval kui madu” kõne allagi, see olnuks Rootsi riigile häbiks. Sama poliitikat järgiti eestkostevalitsuse ajal näiteks Turu piiskoppide määramisel, kes samuti pidid olema sünnilt rootslased.³⁴² Eestimaa piiskopiks kinnitatud Joachim Jheringi palvel määrati Heinrich Stahl aga andeka, haritud ja eesti keelt oskava mehega tema abiliseks ehk toompraostiks.³⁴³

Stahli jaoks ei olnud see ootamatu või peadpööriv karjäär, vaid järjepidev ametialane areng. Toompraost oli piiskopi lähim kaastööline ja see, et äsja ametisse valitud piiskop vajas Stahli kogemusi ja nõuandeid, oli tunnustuseks tema senisele tööle. Uue tegusa toompraosti määramise küsimus oli õhus küll juba varem, Rootsis tunti muret toomkiriku üha halveneva olukorra pärast.³⁴⁴

Juuni algul piiskop Jheringile antud instruksioonis kohustati teda asutama Tallinnas toomkapiitel ehk konsistoorium, mille eesistujaks on piiskop, assessoriks toomkoguduse pastor magister Heinrich Stahl, ülejäänud korralisteks liikmeteks toomkooli rektor, teoloogialektor ja notar ning erakorralisteks liikmeteks Eestimaa praostid. Stahli määramist toomkoguduse õpetajaks on siin põhjendatud senise pastori Nicolaus Gaza suutmatusega täita kõrge vanuse tõttu oma ametikohuseid.³⁴⁵

Instruktsioon sisaldas mitmes punktis piiskop Rudbeckiuse tehtud ettepanekuid. Ka toonased pingekolled ei olnud kadunud, pigem vastupidi, Gaza nõrkus oli tugevdanud veelgi Tallinna magistraadi ja konsistooriumi positsiooni. Tallinn oli laiendanud oma jurisdiktsiooni ümbritsevatele maakirikutele ning maa-aadlikud eelistasid ristimis-, laulatus- ja matusetalituste puhul linnapastoreid.

³³⁹ Pehr Erik Thyselius. *Bidrag till svenska kyrkans och läroverkens historia, utur archiver samlade och utgifna*. Stockholm 1848, 29.

³⁴⁰ Ragnar Askmark. *Svensk prästutbildning fram till år 1700*. – Samlingar och studier till svenska kyrkans historia; 7. Stockholm 1943, 119–120.

³⁴¹ Westling, „Estlands kyrka 1571–1644”, 213–214.

³⁴² Wiesław Müller. „Polen und die Länder Skandinaviens.” – *Die Geschichte des Christentums*. Hrsg. von Marc Venard. Bd 9: Das Zeitalter der Vernunft (1620/1630–1750) Freiburg [u.a.] 58–66, siin 64–65.

³⁴³ Pahtma, *Heinrich Stahl*, 62; Isberg, *Estlands*, 93–94.

³⁴⁴ EAA f.1187, n.2 s. 350, 3. Johannes Rudbeckiuse kiri. 26.07.1636.

³⁴⁵ EAA f.1187, n.2 s. 350, 14. Instruktsioon Joachim Jheringile 2. 06.1638.

Johannes Rudbeckiuse kõigutamatu seisukoht oli olnud, et linna konsistooriumi pädevus lõpeb linnamüüriga.³⁴⁶

Jhering pidi Tallinnasse jõudes tegema oma volitused teatavaks nii Eestimaa vaimulikkonnale kui Maanõukogule, Tallinna raele ja bürgermeistrile. Kõrgeim kiriklik võim kuulus nüüdsest konsistooriumile, kellele olid allutatud ka Tallinna raad koos bürgermeistriga ja linnakonsistoorium. Konsistooriumi pädevuses oli kirikute, koolide ja haiglate visiteerimine, mis hõlmas kontrolli nende institutsioonide sisulise tegevuse ning majandusasjade üle. Administratiivselt jaotati Eestimaa kuueks: kaheks Harjumaa, Virumaa, Järvamaa, Läänemaa ja Hiiumaa praostkonnaks. Kord aastas – 14. kuni 20. veebruarini pidid piiskopkonna kirikuõpetajad kogunema Toompeale kirikukogule, kus kontrolliti nende ametioskusi, täiendati teadmisi ning pühitseti uusi pastoreid. Haridusküsimused olid instruksioonis erilise tähelepanu all. Talupoegade tarbeks kohustati piiskoppi kirjutama lühike käsiraamat, mis sisaldaks elementaarseid katekismuse-teadmisi ja peamisi palveid, kõne all oli ka koolide ja seminari asutamine. Köstrite üheks ülesandeks oli kodudes noortele palvetamise, aga ka lugemise ja kirjutamise ning kirikulaulude õpetamine. Pikemalt oli käsitletud visitatsioonide tähtsust ning läbiviimise korda.³⁴⁷

Piiskopkonna visiteerimine oligi Jheringi esimesi samme Eestimaa kirikuelu korraldamisel. Visitatsioonikomisjon, kuhu kuulusid veel Heinrich Stahl ja Elias Grenzin, kontrollis 18. augustil Jüri kihelkonda, millele raad vastas ägeda protestiga.³⁴⁸

Toomkapiitli jurisdiktsiooni ulatus ei tekitanud erilisi probleeme, kuni Eestimaa piiskopikoht oli vakantne. Teotahtelise Joachim Jheringi ametisse määramine muutis aga olukorda, raad võttis ettevaatliku hoiaku juba uue piiskopi ametisse pühitsemisel.³⁴⁹ Ja mitte aluseta. Jüri kihelkonna allutamine oligi piiskop Jheringi üks väheseid võite jõukatsumises Tallinna raega.³⁵⁰

Järgmisel päeval, 19. augustil pühitses Jhering Heinrich Stahli toompraostiks, ühtaegu anti talle Lääne- ja Ida-Harjumaa praosti kohustused.³⁵¹ Septembris osales Stahl Virumaa visitatsioonil, kus tutvus muuhulgas põhjalikult Narva kirikueluga. Esmajoones pandi pastoritele südamele katekismuse õpetamist, kasutades selleks soome kogudustes soomekeelseid Martin Lutheri katekismuse tõlkeid, eesti koguduses aga Heinrich Stahli käsiraamatut. Katekismusepeatükke, nagu hommiku-, õhtu-, söögi- ja pihupalveid, tuli retsiteerida

³⁴⁶ Rudolf Winkler. „Das Verhältnis der Stadt und Landgeistlichkeit Estlands zueinander während der Schwedenherrschaft.” – *Mitteilungen und Nachrichten für die evangelische Kirche in Russland*. Bd. 65. Riga: Jonck und Polisevsky 1912, 397–420, siin 398–399.

³⁴⁷ SRA Livonica II: 641. Strödda handlingar angående kyrkoförhållanden i Estland. Kuningliku Majesteedi instruksioon Revali Eestimaa piiskopile Joachim Jheringile, 2.06.1638.

³⁴⁸ TLA Fond 230, n.1, s. A.b.53 Tallinna Rae protokollid 1637–1639, 212 p.

³⁴⁹ TLA Fond 230, n.1, s. A.b.53 Tallinna Rae protokollid 1637–1639, 206–209p.

³⁵⁰ Winkler, „Das Verhältnis”, 399.

³⁵¹ Pahtma, 62.

selgelt ja väikeste osadena peale jutlust ning kord kuus pidi kirikus kontrollima katekismuse teadmisi. Pastoritel oli kohustus oma pühakirjal põhinevad jutlused eelnevalt konspektteerida, ühtlasi meenutati neile, et iga päev on tarvis hoolikalt ja süvenenult lugeda mõni peatükk Piiblist. Parema üksteisemõistmise huvides soovitati rootsi kogudustel kuulata ka saksakeelset jutlust ja soome kogudustel eestikeelset ning vastupidi. Teenistus lubati aga igal kogudusel läbi viia harjunud viisil seniks, kuni kogu maal ühtne liturgia kehtestatakse. Narva raele ja bürgermeistrile tuletati meelde, et patronaadiõigus saksa kiriku suhtes on seotud teatud tingimustega, mis sisalduvad kubeneri instruksioonis. Saksa koguduse kirik leiti olevat kõrge ja avar, kuid kirikaed ei olnud veel täiesti valmis. Soome ja eesti koguduse kirik seevastu ei sarnanenud üldse kirikule. Kogudusel soovitati teha kubernerile ettepanek uue kiriku ehitamiseks eeslinna, kus elab valdav osa eestlastest.³⁵²

Liturgilised erinevused on ilmselt tekitanud probleeme vähemalt sama kirikut jagavatel kogudustel. Narva Rootsi koguduse liikmed kirjutavad oma palvekirjas, et käivad küll ka teisi jutlusi kuulamas, kuid paluvad luba jätkata oma teenistusi harjunud tava kohaselt ning sedagi, et pühapäeviti võiks nende teenistusel lugeda ainult päevakohast evangeeliumi ja epistlit, katekismust aga reedeti.³⁵³

Piiskopi esimene visitatsioon, mis hõlmas Virumaa, Alutaguse ja osa Harjumaast andis koguduste tasemest väga erineva pildi. Mõne koguduse katekismuse teadmised hinnati rahuldavaks, teisel leiti aga päris vanu inimesi, kes ei osanud katekismust lugeda ja polnud kunagi elus sakramenti saanud. Katekismuse peatükkide retsiteerimisega tulid paljud toime, nende sisust arusaamine oli aga sageli küsitav.³⁵⁴

Usuteadmised osutusid nõrgaks ka Läänemaal, mida piiskop ja toompraost visiteerisid järgmise aasta veebruaris. Sealgi olid inimesed katekismust pähe õppinud, kuid seletada ei osanud, erandiks olid ainult rootsi kogudused. Põliselanike õpetamisel on kasutatud igal pool Heinrich Stahli käsiraamatut, mis oligi ainuke eestikeelne abivahend. Kirikuõpetajate suurimaks puuduseks osutus nende halb eesti keele oskus.³⁵⁵

Toomkapiitli asutamise järel oli piiskopi ülesandeks ühtse kirikuseaduse sisseviimine. Jhering oli seisukohal, et eestlastele ei tohi peale suruda Rootsi kirikuseadust, vaid tuleb arvestada nende kohalike oludega. Kirikuseaduse pidi eestkostevalitsuse korraldusel välja töötama piiskop koos toomkapiitli ja teiste vaimulikega. Ei olnud küll öeldud, et see peab olema vastuvõetav ka aadlile, kuid vaikimisi seda eeldati. 1641. aasta veebruaris toimunud kirikukogul pani piiskop ette, et kevadel loeksid kõik praostid koos pastoriga konsistooriumi

³⁵² EAA, f. 1187, n. 2, s. 5156 Acta Ecclesiae Narvensis A. 1638–1640 Narva visitatsiooniakt 26. ja 27.09.1638

³⁵³ EAA, f. 1187, n. 2, s. 5156 Narva Rootsi koguduse alandlik palve 26. ja 27. sept. 1638, 6–7.

³⁵⁴ SRA. Livonica II:32, Joachim Jheringi kiri asevalitsusele, 24.11.1638.

³⁵⁵ SRA Livonica II:32, Joachim Jheringi jt. kiri asevalitsusele, Tallinnas, 24.11.1638; Pahtma, *Heinrich Stahl*, 66–70.

koostatud kirikuseaduse kavandi läbi. Kiirustamise tagapõhjaks oli piiskopi lootus, et kui suvel tulevad Rootsist komissarid, mõjutavad nad oma autori- teediga rüütelkonda kirikuseadust aktsepteerima. Kuid aasta lõpuks ei olnud isegi toomkapiitel oma tööd lõpetanud, mille üheks põhjuseks oli selle parimate liikmete, toompraost Stahl ja toomkooli rektor Forseliuse ametist lahkumine. Stahl oli küll kutsutud kirikuseaduse arutelule 1642. aasta kevadel, kuid aktiiv- selt ta selles töös enam ei osalenud.

Toompraostina töötamise perioodist on säilinud Stahli pikem kiri tol hetkel Stockholmis viibinud piiskop Jheringile. Stahl on palunud selles oma manuaali ja käsikirju näidata piiskoppidele Paulinusele, Rudbeckiusele ja Jonaele ning küsida nende arvamust oma tööde kohta. Ka palub ta endale tuua foolioköites Rootsi Piibli, Simon Pauli *Ethica Christiana*, *Thesaurus Catecheticus* ja teisi vaimulikke raamatuid, mille eest hiljem tasub. Samuti ootas ta, et piiskop hangiks peapiiskopi ja vaimulike kolleegiumi heakskiidu ning kuningliku privi- leegi tema trükivalmis jutlustekogule.³⁵⁶

Muret teeb Stahlile ka tema enda aineoline olukord. Talle on küll kolmvee- rand aastat võimaldatud prii ülalpidamine, kuid tema väike palk ei ole vasta- vuses suurte töökohustustega. Stahl on leidnud Agricola ja Dubberchi visitat- siooniprotokolle ja teisi dokumente, millest järeldub, et neid on Rootsi kiriku- korra järgi õiglaselt tasustatud. Stahli palk võrdub tema eelkäija Nicolaus Gaza omaga, kes aga sai lisasissetulekuid talle kuuluvalt külalt. Kuid Gaza oli neli- kümmend aastat üksnes toomkoguduse õpetaja, samal ajal kui Stahl on piiskopi abiline, praost, koguduse hingedarjane ja näeb vaeva eestikeelsete raamatute üllitamisega. Siin palub Stahl pöörduda piiskopil valitsuse poole palvega tema sissetulekute suurendamiseks, et tema perekond ei peaks vaesuses viirelema.³⁵⁷

Kiri ei anna siiski alust Stahli süüdistamises ülemäärases kasu- või raha- ahnuses.³⁵⁸ Kehvade sissetulekute üle kurdavad Kolmekümneaastase sõja ajal pea kõik Eesti- ja Ingerimaa rootsi koguduste pastorid. Kõnealuse Virumaa visitatsiooni ajal kaebavad viletsa töötasu üle näiteks Narva rootsi koguduse vaimulikud.³⁵⁹

Eestimaa piiskopi tõstatatud küsimused olid arutlusel 1640. aasta 10. veeb- ruaril Riiginõukogus. Jheringi arvates on vastuolud konsistooriumi ja Tallinna linna ning rae vahel sedavõrd suured ja lahendamatud, et ta kahtleb, kas suudab üldse toime tulla talle pandud kohustustega.³⁶⁰

Aastakümnete jooksul juurdunud institutsioonidevahelised vastasseisud kajastusid inimestevahelistes suhetes. Stahlgi on kaevanud juba mainitud kirjas,

³⁵⁶ Trükitsensuuri nõue kajastus näiteks ka Liivimaa superintendent Hermann Sam- sonile 24.10.1625 antud mandaadis: ükski pastor ei või levitada ega trükkida super- intendendi tsensuuri või heakskiiduta. Vt. ka Liivi Aarma. „Tsensuur ja kirjasõna Eestis 16.–17. sajandil.” – *Uurimusi tsensuurist*. Eesti Rahvusraamatukogu Toimetised 4. Toim. P. Lotman. Tallinn 1995, 8–66, siin 24–27.

³⁵⁷ EAA f.1187, n.2, s. 350, l. 62–62p. Stahl Joachim Jheringile 30.03.1639.

³⁵⁸ Vt. nt. Pahtma, *Heinrich Stahl*, 73–74.

³⁵⁹ F. 1187, n. 2, s. 5156. Narva visitatsiooniakt 26. ja 27.09.1638.

³⁶⁰ Svenska riksrådets protokoll VIII Stockholm 1898, 29 10.02.1640.

et peab omapoolse süüta taluma nii maa- kui linna, vaimulike ja ilmalike seisuste kiusu ja halvustavat suhtumist. Kas Stahl oli tõepoolest konfliktne inimene või üksnes nõudlik hengekarjane, ei saa me usaldusväärsete allikate puudusel öelda. Küll võib aga väita, et paljude pingete allikaks olid tema ametikohustused. Konsistooriumile alluva kirikuorganisatsiooni rajamine tähendas süstemaatilise kontrollimehhanismi loomist nii kirikuõpetajate taseme ja tegevuse kui kirikute majandusasjade üle. Häirituna, koguni ohustatuna tundsid end kirikupatroonid ja kogudusevaimulikud, kellest mõnedki võisid oma ebapädevuse tõttu koha kaotada. Samal ajal tunti kindlasti suuremat respekti rootslasest piiskopi kui Tallinnast pärit kaupmehepojast vaimuliku vastu, kes suhtumist Rootsi kirikureformidesse isikliku vaenulikkusena kogema pidi.

Samal Riiginõukogu istungil, mil Jhering andis aru Eestimaa piiskopkonnas toimuva kohta, oli taas arutlusel Ingerimaa küsimus. On selge, et suurvürsti endisi alamaid ei saanud sundida jõuga vastu võtma luterlust, ometi tuli kahaneda Moskva mõjuvõimu neile. Paremat nõu kui panna sinna „tubli” mees superintendendiks, ei osanud riiginõunikud leida. Alternatiivne ettepanek oli Eestimaa piiskopi residentsi, samuti *Academia Gustaviana* üleviimine Narva. Ülikooli Narva viimise idee kummutati kahel põhjusel – Narvas ei leidunuks selleks sobivat hoonet ning kaubalinna kärarikkus ei soosiks õpingutesse süvenemist. Ka piiskopi asukohalinna muutmist ei peetud heaks mõtteks. Piiskopkond kujuneks sel juhul ülemäära suureks ning selle administreerimine poleks ühele inimesele jõukohane. Pealegi ootaksid piiskoppi Narvas samad raskused, mis Tallinnaski. Peapiiskopi arvamus oli, et Ingerimaa vajab oma superintendenti ning pakkus välja Heinrich Stahli kandidatuuri.³⁶¹

Vahetult enne superintendendi ametisse määramist oli arutlusel veel kaks kandidaati, sest Heinrich Stahli puuduseks oli vene keele mitteoskamine. Riigidrots soovitas määrata superintendendiks Hendrik Fattebuuri – vene keelt valdava Nyeni praosti, kelle sulest pärines ka mõni kirjatöö. Samuti oli kõne all Viiburi pastori Matthias Jacobeuse kandidatuur. Heinrich Stahlile langes valik tänu tema viljakale tööle eestlaste usuliseks harimiseks hädavajaliku trükisõna loomisel ning sobivatele isiksuseomadustele. Ametisse kinnitati Heinrich Stahl Rootsi Riiginõukogus 21. juulil 1641, kusjuures tema peaülesandeks pidi saada õigeusklike järjekindel konverteerimine evangeelsesesse usku.³⁶²

Suhteliselt noore mehena oli Heinrich Stahl jõudnud oma karjääri tippu. Kõrgemale tõusta ei olnud tal Rootsi kuningriigis oma päritolu tõttu võimalik. Kas oli ta aga rahul sellega, millist vilja tema pingutused kandsid? Oli ta saavutanud selle, mida ihaldas? Ingerimaa kirikupea amet ei olnud ihaldusväärne, pigem sarnanes see pagendusele: võõrausulise elanikkonnaga ohtlikku piiriala peeti Rootsi Siberiks. Narva ja Alutaguse visitatsioonidel oli Stahl saanud aimu, vähemalt osaliselt, teda ees ootavatest raskustest, mis ületasid kaugelt Tallinna toompraosti omad. Superintendendi ametist keelduda ta ei saanud, seda ei võimaldanud tema positsioon Rootsi riigis, võib-olla ka tema arusaam heast kristlasest.

³⁶¹ Svenska riksrådets protokoll VIII Stockholm 1898, 29 10.02.1640.

³⁶² Svenska riksrådets protokoll, VIII, 1640–1641, Stockholm 1898, 665.

3. HEINRICH STAHL INGERIMAA SUPERINTENDENDINA 1641–1657

3.1. Ingerimaa rahvuslik ja usuline koosseis

Stolbovo rahulepinguga 1617. aastal Rootsi võimu alla läinud Ingerimaa on soome-ugri asustusala, mis 10. sajandil alanud Vene kolonisatsiooni käigus oli omaks võtnud vene õigeusu. Moskva vürstiriigi laienemisega läände asus neile aladele ka venelasi, krimmitatarlasi ja teisi vene keelt kõnelevaid rahvaid, mille tulemusena domineeris Rootsi võimuperioodi algul selles piirkonnas juba slaavi element. Kogu provintsi elanikkonna suurus on hinnatud 25–30 tuhat inimest.³⁶³

Rahvastiku täpset koosseisu on säilinud kirjalike allikate põhjal raske määratleda, sest vene õigeusku ristitud elanikud said endale vene nimed.³⁶⁴ Ajal, mil Ingerimaast moodustati iseseisev superintendatuur, oli vene nimedega enam kui pool elanikkonnast, mis viitab ka nende usulisele kuuluvusele.³⁶⁵

Kuid mitte etnilisele. Ingerimaa põliselanikud vadjalased elasid maa lääneosas, Narva lähistel asuvas Kattila ja Soikina kihelkonnas Koporje läänis.³⁶⁶ Isurid, vadjalastest arvukam ja suurema asualaga hõim asus 11–12. sajandil Laadoga lõunaossa, Neeva jõe mõlemale kaldale.³⁶⁷ 17. sajandi keskel olid Koporje ja Jamo lääni elanikest üle 80 protsenti vene nimedega, maa väikseimas, Ivangorodi läänis oli õigeusklikke kaks kolmandikku. Luterlased olid ülekaalus üksnes Ingerimaa suurimas, Nöteborgi läänis, kus vene nimedega elanikke oli vaid 35 protsenti.³⁶⁸

Kummagi soome-ugri hõimu – vadjalased kuuluvad läänemeresoome lõuna-, isurid põhjarühma – rahvakommetes on säilinud teatav eripära.³⁶⁹ Venelastele olid isurid lähedasemad: nende pärimuste ühisjooned bütsantsi-vene pärimus-

³⁶³ Carl Öhlander. *Om den svenska kyrkoreformationen uti Ingermanland: ett bidrag till svenska kyrkans historia åren 1617–1674*. Uppsala: Almqvist & Wiksell 1900, 91.

³⁶⁴ Öhlander, 5–6.

³⁶⁵ Alvin Isberg. *Svensk segregations- och konversionspolitik i Ingermanland 1617–1704*. – Acta Universitatis Upsaliensis; 23. Uppsala 1973, 10.

³⁶⁶ Andreas Johan Sjögren. „Ueber die Finnische Bevölkerung des St. Peterburgischen Gouvernements und ueber den Ursprung des Namens Ingermannland.” – *Mémoires de l'Académie impériale des sciences de St.-Petersbourg*. 6-me série. Sciences politiques, histoire et philologie; 2. St. Petersburg 1833, 123–241, siin 146.

³⁶⁷ Mika Sivonen. *Me inkerikot, vatjalaiset ja karjalaiset: uskonnollinen integrointi ja ortodoksisen vähemmistön identiteetin rakentuminen Ruotsin Inkerissä 1680–1702*. – Bibliotheca historica; 111. Helsinki: SKS 2007, 42–43.

³⁶⁸ Kyösti Väänänen. *Herdamine för Ingermanland. 1, Lutherska stiftsstyrelsen, församlingarnas prästerskap och skollärare i Ingermanland under svenska tiden*. – Skrifter / utgivna av Svenska litteratursällskapet i Finland; 538. Helsingfors 1987, 15–16.

³⁶⁹ Eduard Päss. „About the customs at childbirth among the Ingers and the Votes.” – Litterarum Societas Esthonica 1838–1939: Liber Saecularis. – Õpetatud Eesti Seltsi toimetused; 30. Tartu: Õpetatud Eesti Selts 1938, 538–564

kultuuriga viitavad varastele sidemetele slaavi hõimudega.³⁷⁰ Teatud rahvausu elemendid jäid neil rahvastel Novgorodi peapiiskoppide pingutustest hoolimata püsima kuni 18. sajandini.³⁷¹

Vene asustus neil aladel on hilisem ja seotud kavakindla koloniseerimispoliitikaga Moskva võimu kindlustamise perioodil.³⁷² Liivi sõja ajal asusid venelased elama ka Ida-Virumaale, sealhulgas hiljem ajutiselt Ingerimaaga liidetud Alutagusele. Suurem põgenikelaine liikus Pihkva ja Novgorodi aladelt lõuna poole ka 16. sajandi lõpul seoses 1597. aastal Boriss Godunovi kehtestatud vaba liikumise keeluga talupoegadele.³⁷³

Luteriusulised maaelanikud olid valdavalt Savost ja Äyräpäält sisse rännanud soomlased. Savolased elasid Nyeni lähedal, Nöteborgi ja Jamo läänis ning Narva ümbruses. Savolaste ja äyrämöiste keeles, nagu ka riietuses ja kommetes, oli erinevusi. Äyrämöised olid savolastest ebausklikumad ning pidasid rohkem lugu oma vanadest tavadest ja pärimustest, nende rõivad olid kirevamad ja rikkalikult kaunistatud.³⁷⁴ Eestlasi ja vepslasi oli maaelanikest vaid 0,3 protsenti, sama palju sakslasi ning umbes 0,5 protsenti teistest rahvustest elanikke.³⁷⁵ Maal olid saksa kogudused vaid Koporje läänis Duderhoffis ja Jamo läänis Moloskowitzis.³⁷⁶ Rootsi talupojad sattusid Ingerimaale kas mõisnike kaasatoodud tööjõuna või väljasaadetud kurjategijatena, kel oli lubatud pärast karistuse kandmist siia vabade meestena elama asuda.³⁷⁷

Saksa kaupmehed ja käsitöölised olid Ingerimaa suurima linna, Narva, mõjukaimad elanikud, sest neist olenes linna majanduslik areng. Rootslastesse suhtusid nad nagu välismaalastesse, keda tuli küll taluda, kuid kelle huvidega ei pidanud arvestama. Rootsi võimu alla minekuga suurenes linnaelanike hulgas eeskätt ametnike ja sõjaväelaste arvel rootslaste ja soomlaste osakaal. Linna madalaima sotsiaalse kihi moodustasid lihttöolistest ja teenijatest luteriusulised eestlased ning vene õigeusku vadjalastest ning ingerlastest põlisasukad. Venelasi elas arvukamalt Narva jõe vastaskaldal Ivangorodis, mille erineva sotsiaalse

³⁷⁰ Heikki Kirkinen. *Karjala idän ja lännen välissä. I, Venäjän Karjala renessanssi-ajalla (1478–1617)*. – Historiallisia tutkimuksia. 80. Helsinki: Suomen Historiallinen Seura 1970, 125–127.

³⁷¹ Ibid., 131–133; lähemalt vt Ergo-Hart Västriik. *Vadjalaste ja isurite usundi kirjeldamine keskajast 20. sajandi esimese pooleni. Alltekstid, representatsioonid, tõlgendused*. Dissertationes folkloristicae Universitatis Tartuensis 9. Tartu: Tartu Ülikooli kirjastus 2007; „Vadjalaste ja isurite ebausukombed 18. sajandi alguse Peterburi kubermangu õigeusu sinodikohtu protokollides”. – Kes kõlbab, seda kõneldakse. Pühendus-teos Mall Hiemäele. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseumi Teaduskirjastus 2008, 291–321.

³⁷² Isberg, *Svensk segregations-...*, 10.

³⁷³ Otto Liiv. „Vene asutusest Alutagusel kuni XVIII sajandi esimese veerandini: koos asutuse tulunduselu ja usulise seisundi vaatluskatsega päämiselt Rootsi ajal.” – *Akadeemilise Ajalooseltsi toimetised*; 5. Tartu: Loodus 1928, 17–57.

³⁷⁴ Sjögren, 124–126.

³⁷⁵ Väänänen. *Herdaminne...*, 13–16.

³⁷⁶ SRA, Livonica II: 644. Narva superintendendile alluvate kirikute ja koguduste kataloog, dateerimata.

³⁷⁷ Öhlander, *Om den svenska kyrkoreformationen*, 2.

staatusega elanike seas³⁷⁸ domineerisid vene kaupmehed, kes ei mõjutanud üksnes Ivangorodi lääni, vaid kogu Ingerimaa õigeusklike hoiakuid.³⁷⁹ Ivangorodi linnaõigused kinnitas Gustav II Adolf 28. novembril 1617, võrdustades selle elanikud teiste Rootsi linnade kodanikega, lisaks anti neile usuvabadus ja lubadus, et neid ei sunnita usku vahetama.³⁸⁰

Uusasukatest saksa kaupmehed saavutasid domineeriva seisundi ka 1632. aastal linnaõiguse saanud Nyenis. Põlised nyenlased, nii venelastest ja isuritest õigeusklikud kui luterlastest soomlased olid vaene rahvas, valdavalt käsitöölised. Paljud soomlastest käsitöölised olid rännanud siia Soomest, enamasti Viiburist ja selle tagamaalt Viiburi ja Kexholmi läänist. Linnas elas ka valdavalt teenistujatest rootslasi.³⁸¹

Seega jagunes rahvuslikult kirev Ingerimaa konfessionaalselt vene õigeusklikeks ja luterlasteks. Vastse superintendendi esmaseks ülesandeks oli piiskopkonna kirikuorganisatsiooni rajamine, pikemas perspektiivis oodati temalt aga provintsi õigeusklike võitmist luterlusele. Heinrich Stahl ametisemääramisel peeti kahtlemata silmas tema edukat katehhiseerimistegevust Eestimaal, eeskätt eestikeelse kirjasõna üllitamist. Ingerimaa õigeusklikest põliselanike emakeele sarnasus eesti keelega lõi illusiooni, et Eestimaal rakendatud meetod toimib edukalt siingi. Elanike keelelist identiteeti tähtsustav luterlik käsitus alahindas vene õigeusklike usulise identiteedi tugevust, mis üksnes ei ühendanud erineva etnilise ja sotsiaalse päritoluga inimesi – linna- ja maaelanikke, talupoegi ja aadlikke, vadjalasi, venelasi ja isureid –, vaid ületas ka riigipiiri. Ingerimaa luterlik kirik seevastu oli killustunud erineva keelelise, sotsiaalse ja korporatiivse identiteediga kogukondadeks, kuid nende omavahelised konfliktid ning lahkarvamused kirikupeaga raskendasid ühtse kirikuorganisatsiooni loomist ja takistasid oluliselt konverteerimistööd.

3.2. Konverteerimispoliitika lähtekohad

Gustav II Adolf lähtus oma kroonimistõotuses 1611. aastal Uppsala kirikukogu otsusest: ükski võõrausuline, mistahes rahvusest, seisusest või tingimustel, ei või Rootsi riigis ei avalikult ega salaja oma usukombeid järgida. Erand tehti juba 1617. aastal, mil Rootsi koosseisu läks valdavalt õigeuskliku elanik-

³⁷⁸ Jaak Naber. *Motsättningarnas Narva: statlig svenskhetspolitik och tyskt lokalvälde i ett statsreglerat samhälle 1581–1704*. – Opuscula historica Upsaliensia; 15. Uppsala 1995, 7–8.

³⁷⁹ Öhlander, *Om den svenska kyrkoreformationen*, 91.

³⁸⁰ Arnold Soom. *Ivangorod als selbständige Stadt 1617–1649*. – Separaat: Õpetatud Eesti Seltsi aastaraamat, 1935, 217.

³⁸¹ Enn Küng. „Nyeni linnakeskkonna kujunemisest 17. sajandi teisel veerandil.” – *Õpetatud Eesti Seltsi aastaraamat*, 2003, 148–174, siin 166–168.

konnaga Ingerimaa.³⁸² Stolbovo rahulepingu tingimuste kohaselt võisid Ingerimaalt lahkuda vaid mungad ja linnakodanikud ning sedagi vaid kahe nädala jooksul. Rootsi alale jäänud õigeusklikele oli tagatud vabadus tunnistada oma usku, kuid Rootsi valitsuse kirikupoliitiliseks eesmärgiks oli õigeusklike vägivallatu ja vabatahtlik konverteerimine.³⁸³

Vene õigeusklikud olid kohustatud kuuletuma nii õigeusu kui luteri vaimulikele, kuid Rootsi kirikuõpetajate ülemäärane innukus luterluse pealesurumisel oli karistatav. Venelaste harimine ja võõrutamine nende usukommetest ja voorusetust elust pidi toimuma aegamisi, kuid järjekindlalt. Viiburi piiskopkond jaotati valitsuse korraldusel 1623. aastal kihelkondadeks, sama määrust korrati neli aastat hiljem. Õigeusklike konverteerimine kulges aga loiult, põhjuseks piiskopkonna suurus ja pädevate luteri vaimulike puudumine, samuti kolme järjestikku võimul olnud kirikupea – Olaus Elimaeuse, Nicolaus Magni Careliuse ja Gabriel Melartopaeuse – kõrge iga ning halb tervis. Samas takistas Elimaeuse piiskoplik õigus sekkumast Västeråsi piiskoppi Johannes Rudbeckiust Ingerimaa kirikuasjadesse tema Eestimaa visitatsiooni ajal.³⁸⁴

Varasemast neljakümne kaheksast õigeusu kirikust ja seitsmeteistkümnest preestrist oli 1630. aastaks alles kõigest kaheksa kirikut ja kuus preestrit.³⁸⁵ Selline olukord soodustas omakorda õigeusklike massilist põgenemist üle piiri. Nii näiteks põgenes üksnes Ivangorodi läänist Venemaale aastail 1630–1636 kolmsada nelikümmend kuus perekonda.³⁸⁶ Õigeusklike konverteerimine polnud pelgalt teoloogiline probleem, Rootsi piiriala asustus oli oluline ühtaegu nii majanduslikust kui poliitilisest aspektist. Piirkonna eluliseks toimimiseks ei tulnud üksnes vältida elanike põgenemist, vaid tagada ka nende lojaalsus kuningriigile. Ingerimaa superintendatuuri asutamise üheks eesmärgiks oli luteri kiriku suhtes kõige vaenulikumalt meelestatud elanikkonna eraldamine Viiburi piiskopkonnast, et neid siis intensiivselt konverteerida.³⁸⁷

Seoseid usupuhatustliikumise ja kreeka-katoliku kiriku vahel olid püüdnud leida juba Martin Luther, ning eriti Philippe Melanchthon. Gustav II Adolfi valitsusaegse Rootsi mõjukate teoloogide huvi Vene ortodoksse kiriku vastu olukorras, kus suurimat ohtu riigile kujutas katoliiklik Poola, johtus eelkõige kuningriigi välispoliitilisest vajadustest. Stolbovo rahu järel kujunenud olukord nõudis aga juba konkreetseid seisukohti ristiusu põhiküsimustes, eelkõige suhtumises ristimissakramenti. Varaseim vene õigeusu kiriku kirjeldus rootslase sulest, Venemaal saadikuna viibinud Petrus Petrejuse kirjatöö, 1614. aastal

³⁸² Theodor Norlin. *Svenska kyrkans historia efter reformationen*. Bd 1, afd. 2. Lund: Gleerup 1871, 244.

³⁸³ Alvin Isberg. *Svensk segregations- och konversionspolitik i Ingermanland 1617–1704*. – *Studia historico-ecclesiastica Upsaliensia*; 23. Uppsala 1973, 10–11.

³⁸⁴ Öhlander, *Om den svenska kyrkoreformationen*, 12–16.

³⁸⁵ Ibid., 18–19.

³⁸⁶ Liiv, „Vene asustusest ...”, 80.

³⁸⁷ Piret Lotman. „Heinrich Stahl ja Rootsi kirikupoliitika.” – *Läänemereprovintside arenguperspektiivid Rootsi suurriigis 16/17. sajandil*. – Eesti Ajalooarhiivi toimetised; 12 (19). Koostanud Enn Küng. Tartu: Eesti Ajalooarhiiv 2006, 312–335, siin 325.

valminud *Regni Muschovitici Sciographia* venelaste religioonile ja usukommetele pühendatud osa konstateerib, et venelased seisavad lähemal Augsburgi usutunnistusele kui rooma kirikule. Kuid Petrejus polnud teoloog, tema kirjelduses on palju ekslikku ning tema suhtumine on ilmselt mõjutatud diplomaatilisest rollist.³⁸⁸ Esimene luteri vaimuliku sulest pärit vene õigeusu kirjeldus on 1614. aastal Rostockis trükitud saksa sõjaväevaimuliku Schaumiuse pamflett *Tragoedia Demetrio- Moscovitica*. Autor järeldeb selles, et vene rahvast tabanud katsumused on Jumala karistus loiduse, salakavaluse ja moraaltuse eest. Üksnes koolide, võõrkeelte, teadmiste ja oskuste õpetamise abil olevat võimalik Venemaa barbaarsusest välja tuua.³⁸⁹

Konkreetsete teoloogiliste küsimuste arutamiseks kohtusid toonased sõjaväevaimulikud Johannes Rudbeckius ja Jonas Palma 1614. aastal kuninga ülesandel õigeusu preestritega Ivangorodis. Nii väitluse ja vahetute tähelepanekute kui kreeka-katoliikluse kohta loetud kirjanduse põhjal koostasid Palma ja Rudbeckius luteri ja vene õigeusu võrdleva kirjelduse.³⁹⁰ Algselt vene keelde tõlkida kavatsatud teos publitseeriti rootsikeelsena alles 1640. aastal. Põhjapanevaks vene õigeusu käsitluseks Rootsi kirikupoliitika kujundamisel sai aga 1620. aastal trükitud Johannes Botvidi väitekirj *Theses de quaestione, utrum Muscovitae sint Christiani*. Dissertatsioon, mille teema oli valinud kuningas, pidi andma vastuse küsimusele, kas Rootsi kirik tunnistab õigeusu ristimissakramenti või tuleb valdav osa Ingerimaa elanikest ümber ristida. Ootuspäraselt ei tõestanud Botvidi üksnes seda, et venelased on kristlased, vaid leidis seejuures, et luterluse ja vene õigeusu vahel ei ole kuigi suuri erinevusi.³⁹¹

Samast eeldusest lähtus Ingerimaa esimene superintendent Heinrich Stahl. Tema esimesi tähelepanekuid oli, et vene õigeusklikud loevad Meie Isa palvet ja järgivad Nikaia usutunnistust.³⁹² Vene õigeusku suhtumise teoloogiline aspekt oli arutlusel ka 1643. aasta jaanuaris Narvas toimunud kirikukogul, mille disputatsioon on säilinud trükitud kujul. Arutlusaineks oli küsimus „Kas venelased on kristlased?” ja vastus sellele lihtne: „Kõik, kes on (1) ristitud veega Isa, Poja ja Püha Vaimu nimel (2) on vastu võtnud Nikaia usutunnistuse (3) ainult Kristuse läbi lunastust ihkavad & (4) teevad häid tegusid, on kristlased. Venelased on

³⁸⁸ Torsten Källemark. „Petrejus’ och Johannes Botvidis skildringar av den ryska kyrkan.” – *Kyrkohistorisk Årsskrift*. Uppsala 1968, 85–95, siin 87–90.

³⁸⁹ Kari Tarkiainen. *Se vanha vainooja : käsitykset itäisestä naapurista Iivana Julmasta Pietari Suureen.* – Historiallisia tutkimuksia; 132. Helsinki : Suomen Historiallinen Seura 1986, 90–92. Kari Tarkiainen „Den svenska synen på den grekisk-ortodoxa religionen i början av 1600-talet” – *Kyrkohistorisk årsskrift 1971*. Uppsala, 106–114.

³⁹⁰ *Een kort berättelse och vnderwisning om vår christeliga troo och gudz dienst vthi Swerige : ther vthi ock the groffueste wilfarelser som äre vthi the ryssars religion warda kortelighan förlagde ... / skriffuin til the ryske präster och gemene försambling vthi Iwangorodh, ... vthaff Konung Majestetz til Swerige, etc. hoffpredikanter Johanne Rudbeckio Nericio & Jona Palma Austroburgio. ... Westerås aff Peder Erickzson Wald, medh capitels tryck, åhr 1640.*

³⁹¹ Tarkiainen, *Se vanha...*, 93–101.

³⁹² SRA, Livonica II:202. Heinrich Stahl valitsusele 22.09.1641.

sellised. Järelikult venelased on kristlased: „*Quod erat demonstrandum.*” Hoolikalt otsustati teha aga vahet hea ja halva, teadlike ja teadmatute, vastuvõtlike ja vastuvõtmatute, eksitajate ja eksitavate vahel.³⁹³ Vene õigeusu ristimissakramendi aktsepteerimine lahendas küll Rootsi kirikupoliitilise probleemi, kuid see oli ühe poole käsitus, õigeusu kirik luterlikku ristimist ei tunnistanud, millest kujunes ka Ingerimaa elanike luterlusse konverteerimise oluline takistus.³⁹⁴ Teoloogilised lahendused ei aidanud kuigi palju luteri vaimulikke nende igapäevatoos end õigeusklikena identifitseeriva lihtrahva keskel tegutsedes.

3.3. Vene õigeusu identiteedi iseloomulikud jooned

Vene õigeusu kiriku mõju tugevnemine on seotud Moskva võimuambitsioonidega. Moskvast kujunes Venemaa metropoliidi residents juba 1326. (või 1328.) aastal, st ammu enne, kui temast sai poliitilise võimu keskus. Kirikuorganisatsiooni väljaarendamisel oli oluline osa 1551. aastal toimunud Saja Kapiitli Kirikukogul, mis koostas muuhulgas Venemaa kirikuelu reglementeeriva seaduse. Vene kiriku mõjusfäär ei laienenud pelgalt administratiivselt, uued piirkonnad hõlmati õigeusu pühaduse oreooliga, mille käigus kanoniseeriti aastail 1547–1549 terve hulk kohalikke pühakuid. Püha Venemaa mõiste tekkis selle protsessi kaasnähtusena.³⁹⁵

Usulise identiteedi aluseks on ühised väärtused, sümbolid, pärimused ja rituaalid,³⁹⁶ vene õigeusus on just rituaal ja tseremoonia omandanud ülimalt suure tähenduse. Rituaal ei olnud venelaste erilist tüüpi religioossuse jaoks võimu kajastus, vaid kehastus, võim ise. Religiooni ja rituaali lahutamatu seos muutis rituaali religiooni ekvivalendiks.³⁹⁷ Sellega on seotud ka ikoonide kultus ja imeteod, mis olid vene õigeusus isegi olulisemal kohal kui kreeka ortodoksses kirikus. Ivan Julma jaoks löid ikoonidega seotud rituaalid vene identiteedi. Tema väitel tõestasid nimelt ikoonide imeteod Venemaal õigeusu väärtuslik-

³⁹³ *Jova Juva*. Disputatio Synodica Æstivalis, Quam DEO TER OPTIMO TER MAXIMO ADJUVANTE SUB PRÆSIDIO M. HENRICI Stahlen / Superintendentis Narvensis in Ingermanlannia & Allentaccia, ibidemq; Regij Consistorij Præsidis, Defendent Viri Reverendi et Docti Dn. Christiernus Georgii, Diaconus Duderensis. Dn. Martinus Henrici Fattebur / Diaconus Nievensis. Habebitur Disputatio ad d. 27. Junij, Anno 1643.

³⁹⁴ Isberg, *Svensk segregations-...*, 20–22.

³⁹⁵ Nicholas V. Riasanovsky. *Russian identities: a historical survey*. Oxford [u.a.]: University Press 2005, 37–39.

³⁹⁶ Sivonen, 17.

³⁹⁷ Igor Andrejev. „Zeremoniell als Sinnbild der Macht : die ersten Romanows und ihre kirchlichen und höfischen Zeremonien.” – *Bilder der Macht in Mittelalter und Neuzeit: Byzanz-Okzident-Rußland*. Hrsg. Otto Gerhard Oexle und Michail A. Bojcov. – Veröffentlichungen des Max-Planck-Instituts für Geschichte; 226. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht 2007, 517–537, siin 517–518.

kust.³⁹⁸ Mitmes regioonis ilmusid tema võimu ajal imelised pühapildid, mida tuli hävitada ei suutnud. Narvas leidsid venelased linna vallutamisel 11. mail 1558 koguni kaks põlengus terveks jäänud ikooni – jumalaema ja Püha Nikolai ikooni.³⁹⁹

Pühapiltide austamine, komme, millega luteri vaimulikud leppisid lootuses, et neil õnnestub see ajapikku välja harjutada, ei olnud aga konverteerimisprogrammi takistamisel nii otsustav kui erinev sakramendikäsitlus.

3.3.1. Sakramendid

3.3.1.1. Preesterlik pühitsus

Rootsi valitsuse loal ordineeris õigeusu preestreid tingimusel, et tulevane preester on sündinud Ingerimaal, esialgu Novgorodi metropoliit.⁴⁰⁰ Kuid kuna metropoliit kohustas enda ordineeritud vaimulikke osalema suurte kirikupühade ajal Novgorodi peakiriku teenistustel ja protsessioonidel, keelas valitsus tal Rootsi alamate preestriks pühitsemise. Paraku ei katkestanud keeld sidemeid Novgorodi metropoliidi ja Ingerimaa õigeusklike vahel.⁴⁰¹

Metropoliit oli kirjavahetuses Ivangorodi kodanikega, Ingerimaa kõige haritumate ja aktiivsemate õigeusklikega, kes pidas läbirääkimisi ka Rootsi valitsusega. Õigeusklike esindajana delegeriti starost Jakov Posnikov 1625. aastal Stockholmi taotlema luba preestrite kutsumiseks Venemaalt või vähemalt nende ordineerimiseks Novgorodis. Kuningas kiitis ordineerimisplaani heaks, kuid pakkus Novgorodi asemel mõnd neutraalset kohta, näiteks Konstantinoopolit. Venelastel soovitati leida kolm sobivat preestrikandidaati, kelle reisikulud tasuks Rootsi riigikassa.⁴⁰²

Õigeusu preestrite Konstantinoopolis pühitsemise plaani taga olid arvatavasti Gustav II Adolfi sidemed Konstantinoopoli oikumeenilise patriarhi Cyrillus Lucarisega,⁴⁰³ keda 1632. aastal külastas kuninga saadikuna Peter Strasburg. Kuningale edastatud kirjas väljendas patriarh oma sümpaatiat tema ettevõtmiste vastu ning kaebas paavsti intriigide üle. Gustav II Adolfi surma puhul avaldas patriarh Axel Oxenstiernale kaastunnet ning saatis talle võrdlevaks uurimiseks Hiibi raamatu tõlgenduse. Cyrillus Lucarise lähenemine protestantidele ei

³⁹⁸ Edward Muir. *Ritual in early modern Europe*. Cambridge [etc.]: Cambridge University Press 2005, 220.

³⁹⁹ Vt. lähemalt Anti Selart. „Das Wunder von Narva am 11. mai 1558: zur Geschichte der russischen Polemik gegen die Reformation im 16. Jahrhundert.” – *Forschungen zur Baltischen Geschichte*; 4. Hrsg. von Mati Laur und Karsten Brüggegan. Tartu: Akadeemiline Ajalooselts 2009, 40–57.

⁴⁰⁰ Öhlander, *Om den svenska kyrkoreformationen...*, 20–21.

⁴⁰¹ Ibid., 26.

⁴⁰² Soom, *Ivangorod, als selbständige...*, 246

⁴⁰³ Nende suhete poliitilise tagapõhja kohta vt. lähemalt Isberg, *Svensk segregations- och konversionspolitik...*, 32–33

kandnud aga mingit vilja, 1638. aastal hukati ta süüdistatuna reetmises.⁴⁰⁴ Samal aastal saabus Konstantinoopolist Narva munk Arfimer, kaasas patriarhi kiri, et ta on nimetatud Ingerimaa peapiiskopiks. Rootsi valitsuse loata sissearvanud munk arresteriti ning viidi Turusse ja sealt edasi Danzigi, kus ta vabastati.⁴⁰⁵

Teises, 1634. aastast pärit kirjas kurdavad ivangorodlased, et ajal, mil Rootsi nad vallutas, oli Ingerimaal kuus õigeusu preestrit ja üks diakon, kes kõik on nüüd surnud ning paljud inimesed on pidanud surema pihita ja viimse võidmiseta. Lapsed on surnud ristimata nagu „hingetud olendid”. Ivangorodlased palusid kutsuda neile Novgorodist preester vähemalt seniks, kuni valitsus on lasknud ordineerida neile piiskopi kas Konstantinoopolis või Valgevenes.⁴⁰⁶ Viimast võimalust neile eestkostevalitsus ka pakkus ning kaks aastat hiljem ongi üks ivangorodlane saanud ladinakeelse reisipassi Valgevenesse sõitmiseks ning teine on palunud endale selle saamiseks soovituskirja. Kuid needki katsed ei päädinud millegagi.⁴⁰⁷

Paljutootavalt algasid Ivangorodi delegatsiooni läbirääkimised Stockholmis 1640. aastal. Dispuudi järel, kus kinnitati, et luterlikust vaatepunktist on erinevused kahe konfessiooni vahel väikesed ja võivad aja jooksul kaduda, lubasid Per Brahe ja Johan Oxenstierna mõjutada Riiginõukogu lubama neil kutsuda kuus preestrit Venemaalt. Õigeusklikele oli vastuvõetav ka tingimus, et eelnevalt annaksid koguduse kaaskirjaga varustatud preestrid Stockholmis valitsusele truudusvande.⁴⁰⁸

Superintendatuuri loomisega seoses muutus aga Rootsi valitsuse ametlik seisukoht, see välistas preestrite kutsumise Venemaalt, pühitsuse saamiseks välismaale reisimist peeti aga liiga keeruliseks ja riigiõiguslikust seisukohast küsitavaks. Õigeusklike preestrite ordineerimine anti Ingerimaa superintendendi pädevusse.⁴⁰⁹ Ka vastne superintendent Heinrich Stahl ei näinud siin mingit probleemi – tema arvates piisanuks tema tunnustamiseks metropoliidina, kui venelastele sellest nende omas keeles teada antaks.⁴¹⁰ Ordineerimise teoloogilisele aspektile – erinevalt piiskopist puudus apostellik pühitsus ka superintendendil –, ei pööranud tähelepanu ei Stahl ega valitsus.

Igapäevatoos ei pidanud luteri vaimulikud tegelema põhimõtteliste teoloogiliste küsimuste lahendamisega, nende osaks olid sakramenditalitused ja jumalasõna kuulutamine. Kuid luteri pastorid ülehindasid antud olukorras kuulnud sõna mõju, mõistuslikku lähenemist usuküsimustele. Lihtrahva jaoks oli usk lahutamatu seotud maagiliste toimingutega. Kohaliku elanikonna tugevaim vastasseis luteri pastoritele johtus viimaste vähiklikkusest tähtsaimates, surma ja sünniga seotud rituaalides.

⁴⁰⁴ Norlin, 248–249.

⁴⁰⁵ Soom, *Ivangorod als selbständige...*, 249.

⁴⁰⁶ SRA, Livonica II:207. Ivangorodi kodanike palvekiri 1634. aastast

⁴⁰⁷ Soom, *Ivangorod als selbständige...*, 247; vt ka Isberg, *Svensk segregations...*, 34–35.

⁴⁰⁸ Öhlander, *Om den svenska kyrkoreformationen...*, 26–28; Soom, *Ivangorod als selbständige...*, 250–251.

⁴⁰⁹ Soom, *Ivangorod, als selbständige...*, 251.

⁴¹⁰ SRA Livonica II:202. Heinrich Stahl valitsusele 27.02.1642.

3.3.1.2. Ristimine

Ingerimaa luteri vaimulike esmaseks probleemiks olid ristimata jäänud lapsed. Veel enam valmistas see muret aga õigeusklikele endile, mitu aastat ristimata lapsed on enamikke Rootsi valitsusele saadetud kaebekirju läbiv teema.⁴¹¹ Vene lapse ristimine luteri kirikus oli nii harukordne sündmus, et superintendent tõi selle oma aruandes eraldi välja: „üks vene laps on meie kirikus meie tseremoonia järgi ristitud.”⁴¹²

Ometi oli ristimine üks kahest sakramendist, mille luterlus säilitas. Luterlik ristimistalitus koosnes kolmest komponendist – kateheesist, eksortsismist ja palvest. Ristimisvee muutis pühaks Sõna, eksortsismi juures oli lubatud kasutada ka soola, samuti jättis Luther alles ristimärgi ja käte asetamise ristitava kohale, mis sümboliseeris tema saamist Jumala omaks. Eriline tähendus oli evangeliumi lugemisel vahetult enne ristimist.⁴¹³ 1614. aasta Rootsi kirikukäsi-raamatus on ristimistalituse üksikasjalik kirjeldus, milles on järgitud luterlikku ristimiskorda selle põhisades. Eksortsismiga aeti lapsest välja kuri vaim tegemaks ruumi Pühale Vaimule.⁴¹⁴ Kooskõlas Uppsala kirikukogu otsusega oli aga ära jäetud küünlatseremoonia, soola kasutamine ja vastristitu mähkimine valgesse rüüsse.⁴¹⁵

Kuid just need rituaalid andsid õigeusu ristimisrituaalile pidulikkuse ja tähenduse. Vaimulik võttis vaderid koos lapsega vastu kiriku uksele, peale ristimärgi tegemist ja õnnistamist sai ta neilt üheksa vahaküünalt, mille kinnitas süüdatuna ristikujuliselt kiriku keskel asuva ristimisnõu külge. Seejärel suitsutas papp viirukit ja õnnistas ristimisanumat ning vadereid. Enne ristimistalituse algust kõndisid ristivanemad, põlevad küünlad käes, Ristija Johannese ikooni kandva diakoni järel kolm korda ümber ristimisnõu. Saatanast lahtiütlemine ja usutunnistuse kinnitamine sarnanesid luterlikule rituaalile, erandiks mõni detail. Nimelt siin vaderid mitte ei öelnud lapse nime, vaid andsid nimega paberitüki vaimulikule, kes selle ikooniga lapse rinnale asetaski. Vaimuliku küsimusele vastates sülitaski vaderid iga vastuse ajal maha. Vormel kurjade vaimude väljaajamiseks oli analoogiline luterlikuga: „Mine välja temast, ebapuhas vaim, ja anna koht puhtale Vaimule”, kuid kuradi väljaajamiseks puhus vaimulik kolm korda ristikujuliselt lapse peale. Seejärel lõikas vaimulik kääridega lapse juustest salgu ning pani selle raamatu vahele. Isa, Poja ja Püha Vaimu nimel last ristides kastis vaimulik alasti lapse kolm korda üleni vette. Vastristitud lapsele

⁴¹¹ Vt. nt. SRA, Livonica II:678. Ivangorodi kodanike kaebekirjad; Livonica II:208. Kosemkinaga koguduse kaebekirjad.

⁴¹² SRA, Livonica II:202. Heinrich Stahl 22.09.1641.

⁴¹³ *Leiturgia: Handbuch des evangelischen Gottesdienstes*. Hrsg. von Karl Ferdinand Müller und Walter Blankenburg. Bd. 5, Der Taufgottesdienst. Kassel : Johannes Stauda 1970, 398–415.

⁴¹⁴ *Handbook, ther vthi är författadt, huruledes Gudztiensten / medh Christelighe Cereemonier och Kyrkiosedher / vthi våra Swenska Församblingar skal Bliffua hållin och förhandladt. Anno Christi M.DC.XIV...*, I–IX.

⁴¹⁵ Aleksi Lehtonen. *Kirkon pyhät toimitukset*. Porvoo: Werner Söderström. 1931, 143.

pani vaimulik suhu veidi soola, võidis pühitsetud õliga ristikujuliselt tema pead, rinda ja käsi ning rüütas ta siis puhtasse valgesse särki, öeldes: „Oled nüüd sama puhas ja valge, puhastatud pärispatust”. Olenevalt vanemate varanduslikust seisundist sai laps kullast, hõbedast või tinast risti, mida pidi kandma kogu elu, ning oma pühaku ja tema ikooni.⁴¹⁶

Vadjalaste ja isurite ristimiskommetes oli väikseid erinevusi. Nii uskusid isurid, et ristimata laps on kurja eest kaitsetu, vadjalased aga, et igal vastsündinul on kaitseingel. Isuri lapsel lõikas papp juukseid kuklalt, paremalt poolt ja vasaku kõrva alt, vadjalastel kolm korda lapse pealaelt. Juuksed visati küünlavahasse sulatatult ristimisvette – nende uppumine oli märgiks, et laps ei jää elama.⁴¹⁷ Karjala õigeusklikel poistel seoti ristimistalituse järel ümber vöö: komme, mille juured ulatuvat Bütsantsi riitusse.⁴¹⁸ Lapse nimi oli väga tähtis, nime vahetamisega muudeti ka inimese saatust. Eestimaal oli tavaks, et kui laps oli juba kuus nädalat rahutu olnud, arvati ta vale nime olevat saanud ja ristiti salaja uue nimega ümber.⁴¹⁹

Ingerimaa õigeuskliku põliselanikkonna suhtumine luterlikku ristimisse ilmneb näiteks Lewuska Lemboise 1637. aastast säilinud ülekuulamisprotokollist. Tõenäoliselt isuri rahvusest talupoeg Lewuska Lemboinen oli kolmekümneandate aastate keskel hüljanud oma pere ning hakanud luteri vaimulikke kritiseerides ning Rootsi riigile kadu kuulutades maal ringi rändama: mitte ainult Ingerimaa, vaid ka Stockholm kuuluvat tulevikus Vene võimu alla. Teravalt taunis Lemboinen nii luteri pastorite elukombeid kui ebaõiget ristimistalitust – ristitav tulevat kasta üleni vette ning hädavajalik on ristimärgi tegemine.⁴²⁰

Teiseusuliste vanemate lapse ristimise oli luteri kirikus teoloogiline probleem. Friedrich Balduini arvates võis võõrausulisi lapsi ristida juhul, kui nende vanemad ei eita kolmainust või muid ristimisega seonduvaid asjaolusid.⁴²¹ Johannes Gezelius noorema kirikukorralduses on öeldud, et kui Liivimaa kirikusse tuleb vene rahvusest inimene ja soovib oma last ristida, siis ei tohi seda lubada, sest venelased peavad luterlikku ristimist ebatäielikuks, kuna last ei kasteta üleni vette. Kui on aga kindlad tõendid, et vanemad meie usku

⁴¹⁶ Adam Olearius. *Offt beehrte Beschreibung Der Newen Orientalischen Reise ...* Schlesswig, Bey Jacob zur Glocken. Jm Jahr 1647, 182–183.

⁴¹⁷ Päss, 550.

⁴¹⁸ Vilkuna, *Die Ausrüstung...*, 47–49.

⁴¹⁹ Ibid.; vt. ka Olearius, 109.

⁴²⁰ Arvi Korhonen. „Ein religiöser Rechtsfall aus Ingermanland vom Jahre 1637.“ - Õpetatud Eesti Seltsi Toimetused XXX. Litterarum Societas Esthonica 1838–1938. Liber Saecularis Tartu: Õpetatud Eesti Selts 1938, lk. 264–278, siin 264–270.

⁴²¹ Pentti Lempiäinen. *Kastekäytäntö Suomen kirkossa 1500- ja 1600-luvulla.* – Suomen kirkkohistoriallisen seuran toimituksia; 69. Helsinki: Suomen Kirkkohistoriallinen Seura 1965, 29–30.

armastavad, siis tuleb lapsed vastu võtta ja ristida, sest Venemaal on juba palju neid, kes meie usku tunnustavad.⁴²²

Rootsis ja Soomes lähtuti sellest, et pärispatu tõttu tuleb ristida kõik lapsed, kuivõrd vanemailt ei päri nad hinge, vaid ihu: ristitavail lastel on usk, olgugi, et me seda ei taju. Ristiti ka mitteluterlaste lapsi, kuid ristivanemad pidid olema luterlased. Ristida tuli võimalikult kiiresti peale lapse sündi, et ta ei sureks ristimata.⁴²³ Protestantlikes maades ristiti reedel ja pühapäeval, hädaolukorras võis luterlastel ristida ämmaemand.⁴²⁴

3.3.1.3. Viimne võidmine

Sama murelikud kui ebaõige ristimistalituse üle, olid õigeusklikud ka seetõttu, et pidid oma surnud matma sakramendita.⁴²⁵ Luterlus oli teatavasti viimse võidmise sakramendi hüljanud. Rootsi kirikukäsiraamatus pastoritele antud juhatused surija külastamiseks ja talle viimse armulaua andmiseks ei sisaldanud erilisi rituaale, palvetamisel ja lauludel põhinev matusetalitus oli samuti lihtne. Ainsaks rituaalseks toiminguks oli kolme peotäie mulla sümboolne viskamine kirstule.⁴²⁶ Loobumine lahkunu hinge eest loetavatest eestpalvetest oli luterluses põhimõtteline – surm eraldas inimese lõplikult maailmast. Katoliikliku missa asendas protestantlik kirik kadunukese elu ja saavutusi kirjeldava jutlusega.⁴²⁷

Õigeusklike matuseliturgias olid seevastu just eestpalved olulisel kohal. Lahkunu viidi esmalt kirikusse, kus surnut hoiti olenevalt tema staatusest kuni kaheksa päeva. Vaimulik piserdas teda pühitsetud veega iga päev, lauldes seejuures palveid kadunu hinge eest. Kirikust väljakandmisel läksid kirstu ees nuttes ja halades mõned naised lahkunu lähikonnast ning laulvad vaimulikud küünaldega. Kadunu sugulased ja sõbrad käisid kirstu taga. Kalmistul avati kirst veel kord ja hoiti selle kohal lahkunu jaoks olulist ikooni. Vaimulik palvetas ja luges liturgilist teksti, sõbrad suudlesid kaeblevat leske, vahel ka lahkunut. Enne kirstu sulgemist asetati kadunukese kahe sõrme vahele tõend, mida sai osta mõnelt kõrgemalt vaimulikult, selle võimaluse puudumisel aga kohalikult papilt. Pitsati ja vaimuliku allkirjaga varustatud tunnistus oli mõeldud ettenäitamiseks

⁴²² Aleksi Lehtonen. *Die Livländische Kirchenordnung des Johannes Gezelius*. – Suomen kirkkohistoriallisen seuran toimituksia; 32. Helsinki: Die Kirchengeschichtliche Gesellschaft Finlands 1931, 127.

⁴²³ Lempiäinen, 18–20.

⁴²⁴ Régis Bertrand. „Modelle und Entwürfe zum Christlichen Leben.” – *Die Geschichte des Christentums*. Hrsg. von Jean-Marie Mayeur, Charles und Luce Pietri etc. Bd. 9, Das Zeitalter der Vernunft (1620/1630). Herder; Freiburg; Basel; Wien 1998, 823–930, siin 886.

⁴²⁵ Vt. nt. SRA, Livonica II:678. Ivangorodi kodanike kaebus 19. juuni 1634 Jacob Delagardie'le.

⁴²⁶ *Handbook*, ther vthi är författadt, huruledes Gudztiensten..., LIII–LXXIX.

⁴²⁷ Muir, 58.

Peetrusele, kes sai sealt teada, et lahkunu oli olnud hea kristlane ja pihtinud oma patud. Surnu maeti näoga ida (st päikesetõusu) suunas.⁴²⁸

Rootsi võimud olid nende rituaalide maagia, nende sõnul ebajumala kummardamise vastu jõuetud. Esialgne lootus, et need koos Ingerimaale jäänud õigeusu vaimulikega välja surevad, ei täitunud. Vastupidi, kogu Rootsi suurvõimu jooksul käisid Venemaal ordineeritud papid karmist keelust ja karistustest hoolimata salaja üle piiri sakramenditalitusi toimetamas.⁴²⁹ Kuid ka ingerimaalased käisid piiri taga lapsi ristimas või koguni surnuid matmas. Nii on näiteks 1652. aastal Jõhvi kirikuõpetaja teatanud, et kohalikud venelased matavad oma surnuid Venemaale.⁴³⁰ Luteri pastore püüdi kaotada õigeusklike ristimis- ja matuserituaalid üksnes tihendas nende sidemeid Venemaaga ning tõi kaasa talupoegade põgenemise.

3.4. Ingerimaa kirikuorganisatsiooni rajamine

Parim argument Stahli sobivuse kohta superintendendi ametisse oli tema Eestimaa kirikuorganisatsiooni rajamisel omandatud kogemus. Ida-Virumaa kirikuid visiteerides oli ta end juba vähemalt osaliselt kohalike probleemidega kurssi viinud ning alustanud koostööd sealsete luteri vaimulikega. Otto Liivi arvates liidetigi Alutaguse 1642. aastal Ingerimaaga seetõttu, et vene elanikkonnaga töötama harjunud kirikuõpetajad võiksid superintendendile toeks olla. Piiskopi visitatsiooni aastal Alutaguse praostiks nimetatud Eric Falckist kujuneski üks Stahli abilisi. Ent Alutagusest sai superintendendile hoopis eriti raske piirkond, sest ühendamise vastu seisnud Alutaguse aadlikele jäeti nende erioigused, mis tõi kaasa vaenuliku suhtumise kirikupea tegevusse.⁴³¹

Superintendatuuri rajamise ajal oli Narva ja Alutaguse piiskopkonnas viiskümmend kaheksa luteri kogudust, kuid ainult kolmkümmend kuus kirikut ja nelikümmend kaks luteri pastorit.⁴³² Vähesed kirikuõpetajad vastasid ametinõuetele, oli neidki, kes ise ei tundnud ristiusuõpetust ega pühakirja, rääkimata teoloogilisest kirjandusest. Superintendent kartis, et nende hooletu suhtumine teenistusse ning kõlvatud elukombed ei ahvatle venelasi luterlusse üle tulema, pigem võivad luterlased õigeusku pöörduda. Puudus oli ka kirikuteenreist. Murettekitav oli vaimulike aineoline olukord: kihelkondade vahel puudusid selged piirid ja ikaldunud suvivilja tõttu eriti suures vaesuses elavad pastoriid tülitsesid koguduste pärast. Koolid olid vaid Narvas ja Nyenis, kuid viimases ei olnud õpetaja haiguse tõttu viimasel aastal õppetööd toimunud. Johan Skytte

⁴²⁸ Olearius, 195–197.

⁴²⁹ Isberg, *Svensk segregations...*, 36–38.

⁴³⁰ Liiv, „Vene asustusest...”, 81.

⁴³¹ Ibid., 75–76.

⁴³² SRA, Livonica II:644. Narva superintendendile alluvate kirikute ja koguduste kataloog, dateerimata.

lastekool Duderhoffis oli õppekava järgi otsustades mõeldud kohalike aadlike lastele: lisaks usuõpetusele saadi seal algteadmisi ladina keelest.⁴³³

Ingerimaa kirikuelu korraldamiseks tehtud ettepanekuis on Stahlil esikohal kirikudistsipliini kehtestamine lähtuvalt Rootsi kirikuseadusest. Superintendendi eesistumisel kord nädalas koos käiva vaimuliku konsistooriumi liikmeteks pidanuks tema arvates olema üks saksa, soome, rootsi ja vene kirikuõpetaja, lisaks notar ja tõlk. Hädavajalik olnuks konsistooriumi juurde trükikoja asutamine, mis võimaldaks kiriku ja kooli tarbeks rootsi-, ladina- ja venekeelseid tekste trükkida. Raamatutest oli üldse maal suur puudus, vaimulikud ei suutnud vaesuse tõttu neid osta.

Rootsis oli piiskopilinn hariduselu keskus ja Stahlgi on seda mudelit järginud. Linna, kus superintendent resideerus, tulnuks tema arvates rajada gümnaasium kuue lektoriga: teoloog, kes õpetab ka heebrea keelt; *physicus*, kes õpetab ka kreeka keelt; matemaatikaõpetaja; eetikaõpetaja, kes õpetab ka poliitikat; loogik, kes õpetab ka retoorikat; poetikaõpetaja, kes õpetab ka ajalugu. Teoloogiat õpetaks kooli rektor ja inspekteerimisõigus oleks superintendendil. Ühe õpetajaga lastekoolid oli Stahlil kavas rajada Jamosse, Koporjesse ja Nöteborgi, Ivangorodi aga kolme ning Nyenisse nelja õpetajaga kool, kusjuures riik peaks tagama õpetajatele lisaks palgale elamispinna.

Konsistooriumi kohtulikku pädevusse kuuluksid eksimused käsuõpetuse ja Rootsi kirikuseaduse vastu, samuti ilmaliku võimu jurisdiktsiooni alt välja jäävad rasked kuriteod. Kaks korda aastas koguneva konvendi funktsiooniks oleks vaimulike tegevuse kontrollimine, samuti nende harimine. Jaanuaris kavatses Stahl pidada kirikukogu praostide ja pastorigega, juulis praostide ja diakonitega. Põhiteadmised võeti Matthias Haffenrefferi kompendiumist *Loci Theologici*, mille pastoriid pidid kahe aasta jooksul ühe korra läbi lugema. Disputatsioone pidama kavatses ta kutsuda akadeemia professoreid ja teolooge.

Iga kiriku juurde oli superintendil kavas määrata pastor, sakellaan ja köster, kes kõik oleks ordineeritud Rootsi kirikuseadust järgides. Pastorikandidaat pidi esitama oma kõlbelisi eluviise tõendava tunnistuse ja pidama proovijutluse soome ja vene keeles. Nii kirikukogu tööpõhimõtted kui koguduste visiteerimise oli superintendent mõelnud läbi viimse detailini, kaasa arvatud näiteks seegi, et kogunemistel ei liialdataks toidu ega joogiga. Kirikutseremoonia ja usuõpetuskord tuli tema arvates viia kogu Ingerimaal ühtsele alusele, mille toimimise pidi tagama kindel visitatsioonisüsteem. Praostid olid kohustatud kaks korda aastas, aprillis ja oktoobris toimunud visitatsioonidest konsistooriumile aruanded esitama. Stahli visitatsioonikava aluseks oli ilmselt Eestimaa visitatsioonide küsimustik, mida oli täiendatud kohalikke olusid arvestavate üksikasjadega. Selle põhjal pidi olema võimalik saada täielik ülevaade nii kirikutalitustest kui kiriku majanduasjadest, nii vaimulike kui koguduseliikmete usuteadmisest ja nende omavahelistest suhetest. Superintendent ise kavatses visiteerida kogudusi ühe korra aastas.⁴³⁴

⁴³³ SRA, Livonica II:202. Heinrich Stahli visitatsiooniaruanne 22.09.1641.

⁴³⁴ SRA, Livonica II:202. Heinrich Stahl eestkostevalitsusele 27.02.1642.

Heinrich Stahli nõudmised langesid paljuski ühte Eestimaa piiskopi Joachim Jheringi omaaegsete taotlustega. Kuid nagu Jheringile, nii anti ka Stahlile loodetust väiksemad volitused. Kõrgeima kirikuvõimuna asutati vaimulik konsistoorium, mida juhtis superintendent ja kuhu kuulusid assessoritena üks rootsi, üks saksa, üks soome ja üks vene kirikuõpetaja, samuti notar ja vene tõlk. Kuid konsistooriumile ei antud kohtuvõimu, vaid ainult järelvalve õigus kirikute, koolide ja hospitalide üle.⁴³⁵ Rale ja kodanikkonnale jäi oma kirikus patronaadiõigus (*Jus patronatus*), st õigus valida kiriku eestseisja (*vöörmünder*), kelle pädevuses oleksid kiriku rahaasjad. Kogudus ise võis kutsuda endale pastori, kuid teda pidid eksamineerima ja ametisse kinnitama konsistoorium ja superintendent.⁴³⁶

Superintendendi koolide rajamise kava ei olnud sellises ulatuses teostatav juba sõdiva riigi viletsate majanduslike võimaluste tõttu: koolimajade ehituseks, õpetajate palkamiseks, isegi raamatute trükkimiseks ei olnud piisavalt raha. Rahapuudus takistas ka Ingerimaaga võrreldes eelisseisundis oleva Viiburi piiskopkonna hariduselu arengut. Juba 1635. aastal olid Viiburi vaimulikud soovinud muuta kohaliku katedraalikooli gümnaasiumiks, nagu seda oli tehtud Rootsi piiskopilinnades. Ingerimaal rajatavates koolides nägi Viiburi vaimulikond aga konkurente, mis töötasid kitsendada katedraalikooli võimalusi õpetajate palkamiseks ning kahandada õpilaste arvu.⁴³⁷ Piiskopi ja vaimulike korduvad palved Viiburi gümnaasiumi avamiseks said valitsuselt positiivse vastuse alles 1644. aastal, mil ametis oli juba uus piiskop Petrus Bjugg. Piiskopi soov luua raamatukogu sai aga eitava vastuse, *Biblioteca publica* rajamisele võis mõelda alles paremate aegade saabudes.⁴³⁸ Raamatukogu asutamiseks Viiburi gümnaasiumi juurde andis kuninganna loa alles 1650. aasta 8. novembril.⁴³⁹ Heinrich Stahli soov rajada Narva gümnaasium, trükikoda ja raamatukogu kõlab neis oludes utoopiliselt, kuid on temale iseloomulik. Nii seetõttu, et haridus ja eriti trükisõna oli tema jaoks ainumõeldav vahend selle maailma parandamiseks, kui neis nõudmistes sisalduva maksimalismi tõttu.

Pühendunult alustas ta tegutsemist ka oma uues ametis, nagu võib välja lugeda kindralkuberner Nils Mannersköldi aruandest: „Heinrich Stahl on asunud oma ülesannete täitmisele suurima hoolega, võib loota, et saadab oma ametis korda palju head.”⁴⁴⁰

⁴³⁵ Isberg, *Svensk segregations-...*, 46–49; Instruksioon Stahlile: SRA, Livonica II:644; vt. ka Instruksioon Revali piiskopile Jheringile: SRA, Livonica II:641.

⁴³⁶ Instruksioon Stahlile: SRA, Livonica II:1644.

⁴³⁷ *Finska prästerskapets besvär och Kongl. Majestäts därpå gifna resolutioner: från slutet af 1620-talet intill stora ofredens slut / samlade af K. G. Leinberg.* – Skrifter / utgifna af Svenska Literatursällskapet i Finland; 22. Helsingfors 1892, 31; 49.

⁴³⁸ Ibid., 59–60.

⁴³⁹ Ibid., 92.

⁴⁴⁰ SRA, Livonica II:196. N. Mannersköld 19.09.1642.

3.5. Ingerimaa koolid

Ingerimaa koolivõrgu rajamine, mis oli kohaliku elanikkonna katehhiseerimise lahutamatu osa, kuulus valdkonda, milles Heinrich Stahlil varasem kogemus puudus. Siiani oli ta kokku puutunud vaid ühiskonna edukamale kihile mõeldud linnakoolidega, mis küllap seletab ka tema elavat huvi eeskätt Narva kooli ümberkujundamise vastu. Ühe õpetajaga Narva linnakoolist pärineb teateid 16. sajandi algusest, järjepidevalt tegutses kool alates 1584. aastast.⁴⁴¹ Vahetult enne superintendendi tulekut 1641. aasta algul valmis Narva *Kiriku- ja kooli-määrustik*, kuid see jäi kinnitamata linna rae ja saksa koguduse vastuolude tõttu.⁴⁴² Heinrich Stahli ametisse määramisel asus raad kooli suhtes kaitsepositsioonile, soovides välistada konsistoriumi ja superintendendi kontrolli kooli üle, mis tal mõistagi ei õnnestunud.⁴⁴³

Stahli suurejooneline gümnaasiumi rajamise kava langes teatavasti ära juba majanduslikel põhjustel, küll anti talle aga luba asutada triviaalkool. Paraku nappis koolil nii õpetamiseks vajalikke raamatuid kui isegi õpilasi, kuna saksa kodanikud ignoreerisid triviaalkooli. Valitsus aktsepteeris superintendendi ettepaneku ühendada triviaalkool linnakooliga ning juba 1642. aasta novembris pühisteti uus kool pidulikult sisse saksakeelse jutluse ja ladinakeelse palvega. Riigi kulul palgati sinna üks konrektor, vene ja rootsi keele õpetaja ning kantor. Koolis õppis 30–40 noormeest, kuid superintendendi pingutustele vaatamata keeldusid venelased oma lapsi sellesse kooli panemast.⁴⁴⁴ Sama kurtis Stahl ka lääni kõigile lastele mõeldud järgmise aasta talvel asutatud Koporje ning augustis Jamos avatud kooli puhul. Nöteborgi kooli avamine viibis, sest puudusid veel majutusvõimalused Tartu tudengeist õpetajatele.⁴⁴⁵

Kindralkuberneri hinnang Stahli tegevusele on ülikiitev: „...seal, kus enne vaid väike lastekool oli, sagivad nüüd noored ja saavad hea hariduse kõigis raamatuteadmistes, kes vähehaaval õpivad (need, kel selleks lusti on) ka vene keelt. Ka on võrdlemisi suur triviaalkool asutatud Nyenisse ja pedagoogiumid Jamosse ning Koporjesse.”⁴⁴⁶

Esimene teade Nyeni koolist pärineb 1632. aastast, mil kuberner Johan Skytte määras preester Henricus Fattebuuri Nyeni kooli „pedagoogiks ja praeceptoriks” – kohustades teda õpetama noortele igasuguseid keeli, eriti saksa keelt.⁴⁴⁷ Väänäneni andmeil nimetati kooli 1634. aasta 27. augusti kuninglikus määruses vene kooliks. Koolmeistrit kutsuti rektoriks ja neid on ajavahemikust

⁴⁴¹ *Eesti kooli ajalugu*, 57, 97.

⁴⁴² EAA, f. 1646, n. 2. s. 35, l. 4–5.

⁴⁴³ Jaak Naber. *Statlig svenskhetspolitik och tyskt lokalvälde i stormaktstidens Estland*. Uppsala: Historiska Institutionen 1994, 47–48.

⁴⁴⁴ SRA, Livonica II:202. Henrik Stahl 28.02.1643.

⁴⁴⁵ SRA, Livonica II:644. Henrik Stahl 09.08.1643.

⁴⁴⁶ Naber, *Statlig svenskhetspolitik...*, 50; SRA, Livonica II:196. Nils Mannersköld 28.08.1643.

⁴⁴⁷ Carl von Bonsdorff. *Nyen och Nyenskans*. – Acta Societatis Scientiarum Fennica; 18. Helsingfors 1891, 446.

1634–1641 teada kaks: arvatavasti Viiburist pärit Johannes Henrici Porthan ja Västeråsis sündinud Petrus Andreæ.⁴⁴⁸ Carl Bonsdorffi väitel oli 1635. aastal eestkostevalitsuses kõne all olnud venekeelse piibli annetamine Nyeni vene koolile.⁴⁴⁹ Kuid 1642. aastal vene keele õpetamist Nyeni koolis enam ei mainita ning 1649. aastal on superintendent kirjutanud, et Nyenis õpetatakse samu aineid, mida Narvaski, välja arvatud kreeka ja vene keel ning teoloogia. Kari Tarkiainen oletab, et vastrajatud kooli nimetamine vene kooliks johtuski üksnes Henrik Fattebuuri vene keele oskusest.⁴⁵⁰

Vene nimedega õpilasi 1639. ja 1640. aastast säilinud Nyeni kooli nimekirjades ei ole, ent selgub, et kolmekümne üheksast soome või rootsi nime kandvast poisist pärines kaksteist Viiburist.⁴⁵¹ Konkurenti kartsid sellest koolist ka Viiburi vaimulikud, kes tegid valitsusele ettepaneku Nyeni kool üldse maha lammutada.⁴⁵²

1641. aasta sügisel on aga superintendent Heinrich Stahl oma aruandes valitsusele kirjutanud, et Nyenis on küll kool, kuid et koolmeister on terve aasta haigevoosis olnud, on sealne noorus hooletusse jäetud.⁴⁵³ Juba järgmisel aastal muudeti Nyeni kool aga kolme õpetajaga triviaalkooliks,⁴⁵⁴ mille kohta 1649. aastast on teada, et seal õpetati loogikat, retoorikat, poeetikat ja grammatikat.⁴⁵⁵ Kool oli üllatavalt heal tasemel. Urban Hiärne kirjutas oma mälestustes, et omandas koolis loogika ja retoorika põhitõed sedavõrd hästi, et oli juba 12-aastaselt suuteline väitlema endast vanemate kaasõpilastega. Kui ta sõja puhkedes Narva põgenes, ei olnud sealsel triviaalkoolil talle enam midagi pakkuda ja 14-aastane noormees jätkas õpinguid Tartu ülikoolis.⁴⁵⁶ 1640ndaist aastaist on andmeid ka juba väikese saksa kooli kohta Nyenis.⁴⁵⁷

Narva triviaalkool edenes esimestel tegevusaastatel hästi: superintendent leidis 1644. aastal selle kohta üksnes häid sõnu – seal õpetati nüüd loogikat, retoorikat, poeetikat, ladina, kreeka ja vene keelt, muusikat ning kaasaja tasemel teoloogiat. Kuna vene keele õpetaja oskas hästi ka ladina keelt, lootis superintendent ühtaegu Ivangorodi koolielu edendada.⁴⁵⁸ Vene keelt õpetas nii Nar-

⁴⁴⁸ Väänänen, *Herdaminne* ..., 46.

⁴⁴⁹ Bonsdorff, *Nyen och*..., 450.

⁴⁵⁰ Kari Tarkiainen. „Venäjätulkit ja slavistikaan harrastus Ruotsin valtakunnassa 1595–1661.” – Historiallinen Arkisto; 64. Helsinki 1969, 43.

⁴⁵¹ EAA, f. 278, n.1, s. XXIV:82, 427–427p; 428–428p. Nimekirjade eest võlgnen tänu Enn Küngile.

⁴⁵² *Prästerskapets besvär och Postulata av Viborgs stift, 2 okt. 1635.* – Finska prästerskapets besvär och K. M. därpå givna resolutionen. Jyväskylä, 1892, 31.

⁴⁵³ SRA, Livonica II: 202. H. Stahli kiri 22.09.1641.

⁴⁵⁴ Väänänen, *Herdaminne* ..., 46.

⁴⁵⁵ Bonsdorff, *Nyen och*..., 450.

⁴⁵⁶ Henrik Schück. *Svenska bilder: valda smärre skrifter i svensk kulturhistoria*. IV. Stockholm 1940, 72.

⁴⁵⁷ Bonsdorff, *Nyen och*..., 450.

⁴⁵⁸ SRA, Livonica II:644. Henrik Stahl 16.03.1644.

vas kui Ivangorodis poolakas Matthias Winetski, kelle puuduseks oli aga ladina keele halb oskus.⁴⁵⁹

Kümnendi keskel Koporje kool aga enam ei tegutsenud, sest riik ei leidnud õpetaja palkamiseks võimalust ning Ivangorodi linnakooli ei pidanud superintendent enam õpilaste vähese arvu tõttu vajalikuks.⁴⁶⁰

Superintendendi suhete teravnemine raega mõjus Narva kooli käekäigule laastavalt: sakslased hakkasid saatma oma lapsi õppima suurematesse linnadesse.⁴⁶¹ Kaebekirjas kuningannale nõudis raad täielikku patronaadiõigust kooli üle: seni kehtiva korra järgi kuulus otsustusõigus õpetamise üle kõrgemal tasemel superintendendile, kuid kooli rahastamist raad tagada ei suutvat, seda palus ta jätkata Rootsi riigil. Valitsuse usaldusaluse, kooli teoloogialektori ja 1648. aastast Rootsi koguduse pastori Petrus Brommiuse katsed lepitada Narva linnavõim kirikupeaga luhtusid.⁴⁶² Tema ettepanekul tulnuks õpetajate inspekteerimisõigus anda saksa ja rootsi kirikhärradele, superintendendi pädevusse jäänuks üksnes otsustused koolimajade, eksamite jms üle. Kuid Brommiuse arvates pidanuks rootsi keele oskuse edendamiseks kooli tugevdama Soomest ja Rootsist pärit heade õpetajatega ning kehtestama Ingerimaal Rootsi kooliseaduse.⁴⁶³

Palve kehtestada Rootsi kooliseadus ning tagada aineliselt kõigi laste- ja triviaalkoolide toimimine sisaldus ka Läänemere provintside vaimulikukonna 1650. aasta palvekirjas kuningale.⁴⁶⁴

Kuninganna järgnev resolutsioon asjade käiku ei muutnud, rae ja konsistoriumi konflikt laostas kooli täiesti. Lahkusid nii vähegi pädevad õpetajad kui õpilased, kelle vanematel oli võimalus saata neid mujale õppima. Aastail 1653–1654 lahutati koolid taas. Triviaalkool jätkas oma tegevust riigi kulul 1649. aasta koolimääruse alusel, saksa kooli palgati sõja eelõhtul, 1655. aastal konrektor, kantor ja tütarlaste õpetaja, kasvatamaks „õrnas eas noori jumalakatlikkuses ja kristlikes voorustes.”⁴⁶⁵

3.6. Konverteerimispoliitika teise etapi algus

Rootsi kirikupoliitikale on ette heidetud jäikust, luterluse pealesurumist ning venelaste usuliste tunnete eiramist.⁴⁶⁶ Carl Öhlanderist alates on ajaloolased otsinud konverteerimisprogrammi ebaõnnestumise vigu superintendendi isikus,

⁴⁵⁹ Tarkiainen, „Venäjätulkit ja slavistikaan...”, 43.

⁴⁶⁰ SRA, Livonica II:202. Henrik Stahli dateerimata kiri.

⁴⁶¹ SRA, Livonica II:208. Petrus Brommius 24.09.1650.

⁴⁶² Naber, *Motsättningarnas Narva...*, 78–79.

⁴⁶³ SRA, Livonica II:208. Petrus Brommius 24.09.1650.

⁴⁶⁴ *Prästeståndets riksdagsprotokoll...*, 200.

⁴⁶⁵ Naber, *Motsättningarnas Narva...*, 87–88; Heinrich Johann Hansen. *Geschichte der Stadt Narva*. Dorpat 1858, 108.

⁴⁶⁶ Vt. nt. Soom, *Ivangorod, als selbständige...*, 257–259.

kes olnud küll töökas ja heade administratiivsete võimetega ning vallanud teoloogiat kõrval klassikalisi keeli, kuid au- ja võimuahne ning kaotanud kergesti enesevalitsuse.⁴⁶⁷ Arnold Soomi arvates tegi Rootsi valitsus venelastest usukannatajad. Veel enam, auahne ja hoolimatu Heinrich Stahli määramine superintendendiks hävitanud delikaatset lähenemist vajanud konverteerimiskava juba eos.⁴⁶⁸

Kuid Stahli hoiak õigeusklike suhtes polnud vähimalgi määral ründav, ta ei konstrueerinud neist vaenlase kuju, kuigi Kolmekümneaastase sõja ajal oli vaenlase kujutis üks konfessionaalse identiteedi komponente.⁴⁶⁹ Õpinguaastad Rostockis ja Wittenbergis olid varustanud teda piisava retoorikaga väärusulistega võitlemiseks, kuid Stahl ei käsitanud õigeusklikke oponentidena, vaid võhikutena: inimestena, kes eksivad teadmatusest. Tema lähenemine oli misjonäri oma, eesmärgiks polnud raevukas vastandumine, vaid selgitustöö. Vene kiriku liturgia, mida ta käis korduvalt Ivangorodi kirikus jälgimas, huvitas teda siiralt.⁴⁷⁰

Õigeusklike konverteerimise suhtes järgisid tema ettepanekud Rootsi eestkostevalitsuse seisukohta: see ei pidanud toimuma vägivaldselt, vaid läbimõeldud hariduskava järgides. Korraldest kirikukogudest osavõtjate hulka tulnuks tema arvates kaasata vene vaimulikud ning valmistada neile kollokviumiks ette soome- ja venekeelseid küsimusi ja vastuseid. Hiljem võinuks need katekismusi meenutavad küsimustikud trükituna koolides ja kirikutes kohustuslikeks muuta. Vene keelt valdavate jutlustajate ettevalmistamiseks soovitas Stahl saata mõned Tartu üliõpilased stipendiaatidena Novgorodi keelt õppima. Lihtrahva järjepideva harimise kavatses Stahl tagada õigeusu vaimulike läbiviidud visitatsioonidega. Õigeusklike lokaalvisitatsioonid võiksid tema ettepanekul toimuda igal aastal märtsis ja oktoobris kogu Ingerimaal ning hõlmata kõiki koguduseliikmeid: soomlasi ja venelasi, noori ja vanu, mehi ja naisi, ülemaid ja alamaid. Vaimuliku kohustuseks visitatsioonil oleks harimatute õpetamine, kurbade lohutamine, patuste manitsemine ja sõnakuulmatute karistamine ning kõigi oma tähelepanekute kirjapanemine. Luteri katekismust õpetavatele õigeusu preestritele tulnuks Stahli ettepanekul anda maad ja maksta väikest rahalist toetust.⁴⁷¹

Ei tarvitse alahinnata ka Ingerimaa esimese superintendendi jõupingutusi teineteisemõistmise saavutamiseks õigeusklikega. Esimesel visitatsioonil 1641. aasta septembris püüdis ta arutada teoloogilisi küsimusi vene vaimulikega, kuigi mõned neist keeldusid üldse temaga kõnelemast, teised olnud väga passiivsed. Leidus siiski paar diakonit, kes luterliku venekeelse katekismuse vastu olid

⁴⁶⁷ Öhlander, *Om den svenska kyrkoreformationen...*, 26–32.

⁴⁶⁸ Soom, *Ivangorod, als selbständige...*, 251.

⁴⁶⁹ Horst Karl, „Zeitalter der Religionskriege? Konfessionelle Kriegslegitimationen und ihre Wahrnehmungen von der Reformation bis zum Dreißigjährigen Krieg.“ – *Konfessionalisierung in West- und Osteuropa in der früher Neuzeit. Deutsch-russische Wissenschaftliche Konferenz vom 14.–16. November 2000*. Hrsg. von Andrei J. Prokopjev. St. Petersburg : Aletheia 2004, 105–117, siin 114.

⁴⁷⁰ Sivonen, 88.

⁴⁷¹ SRA, *Livonica II*:202. Heinrich Stahl eestkostevalitsusele 27.02.1642.

võtnud ja lubanud õpetada lastele talviseks visitatsiooniks esimest psalmi, Meie Isa ja Nikaia usutunnistust, samuti olevat kogudused andnud mõne oma lapse diakonikutseks valmistumiseks. Stahl jõudis kokkuleppele ka kahe vastvalminud õigeusu kiriku õnnistamises vene tseremoonia järgi, kuid kolme luteri pastori juuresolekul ja tingimusel, et seal vaid selget ja puhast jumalasõna kuulutatatakse ning sakramendijagamine toimub nii, „nagu Kristus selle sisse on seadnud.”⁴⁷²

Oma ametiaja algul, 1642. aasta 8. veebruaril pidas ta Ivangorodis kirikukogu, millest ei võtnud osa ainuüksi vene preestrid ja diakonid, vaid ka Ingerimaa mõjukad bojaarid ja Ivangorodi kodanikud. Superintendendi väitel ei soovinud ta vaielda jumalateenistuse üle, vaid üksnes kirjasõna abil mõista, millised erinevused on tema ja nende usu vahel ning õpetada veneusulistele ja nende lastele luteri katekismust.⁴⁷³ Kirikukogu põhjal järeldas Stahl, et erimeelsused õigeusklikega ei johtu teoloogilisest lähenemisest, vaid üksnes vene vaimulike usumatust harimatusest. Tema sõnul „ei tunne nad ise Piiblit, ega õpeta ka seda oma kogudustele, kogu nende tegevus piirdub „paavstlike tseremooniatega” läbiviimisega.”⁴⁷⁴

Venekeelse elanikkonnaga oli superintendent sunnitud suhtlema tõlgi vahendusel, vene keelt ta, väidetavalt ajapuudusel, ära ei õppinudki. Tõlgist paraku ei piisanud, tema konfliktid õigeusklikega ei lähtunud keeleoskamatusest. Keeleline identiteet on oluline luterlikus maailmas. Nii Stahl kui hiljem ka Johannes Gezelius ja Göran Sperling pidasid vajalasi ja isureid, kes vene keelt koguni ei osanud, hõlpsasti luterlusele võidetavaiks nende keelelise läheduse tõttu soome keelele.⁴⁷⁵ Protestantliku käsituse järgi märkisid paganlikud rituaalid ning katooliklikud ja vene õigeusu tseremooniad ühtviisi ebausku – *Aberglaube* –, mis on võidetav elanike haridustaseme tõstmisega. Suhteliselt edukas katehiseerimistegevus Eestimaal oli Heinrich Stahli veennud, et luterlikke usutõdesid on katekismuse õpetamise abil võimalik tõsisema vastupanuta juurutada. Kuid ta ei märganud, et erinevalt Ingerimaast ei põrkunud ta Eestimaal kindla konfessionaalse identiteediga, vaid raskelt määratletava poolpaganliku ilmavaatega. Suutmatus aru saada vene keelest ei olnud Stahlile (ja Rootsi kirikupoliitikale üldiselt) väiksemaks takistuseks kui rituaalide keele mittetundmine.

Reformatsiooni käigus kaotas protestantlik kirik enamiku sakraalseid rituaale, asendades need profaansetega. Luterlased otsisid õigeusu kirikuga lähedust dogmaatilistes küsimustes, kus neil oligi palju ühist, lahkkelid tekkisid aga nimelt rituaalide pinnal.⁴⁷⁶ Ilmnenu pingekolled võiks liigitada kaheks:

⁴⁷² SRA, Livonica II:202. Heinrich Stahl kuninganna Kristiinale 22.09.1641; Isberg, *Svensk segregations*..., 43.

⁴⁷³ SRA, Livonica II:196. Nils Assersson Mannersköld 19.02.1642.

⁴⁷⁴ SRA, Livonica II:202. H. Stahli kiri 16.05.1642.

⁴⁷⁵ Katrin Askergren. „Varauusaegsed identiteedid ja integratsiooniprotsessid Rootsi Läänemere-provintside.” – *Läänemere provintside arenguperspektiivid Rootsi suurriigis 16./17. sajandil*. II. Toim. Enn Küng. Tartu: Eesti Ajalooarhiiv 2006, 295–311, siin 301.

⁴⁷⁶ Muir, 215, 217.

1) need, kus õigeusklikud eirasid Rootsi kirikupea ettekirjutusi ja järgisid kangekaelselt, kuid pigem varjatult oma käitumismustreid; 2) avalik ja äge tüli puhkes aga juhul, kui luteri pastor juhtus kontakti otsides sisenema nende pühasse ruumi, olgu siis otseses või ülekantud tähenduses.

Luterlikust vaatepunktist suhtus kirikupea õigeusu preestritesse nende äärmist ignorantsust usuküsimustes arvesse võttes väga tolerantset.⁴⁷⁷ Õigeusklikud seevastu ei tunnistanud luteri pastoreid üldse vaimulikena. Kui neil ka lubati sakramenditalitusi läbi viia, siis need ei kehtinud. Teoloogiline tagapõhi seisnes siin mõistagi luteri pastorite pühitsuse puudumises, aga vaevalt lihtne maainimene sellele mõtles. Vene kogudustel oli tavaks valida ise nii papp kui kõster, samuti kirikuvaht ja armulaualeibade küpsetaja. Vaimulikukandidaat valiti jumalateenistuse järel, kusjuures ta võis olla ilmalik. Viimasel juhul pidi ta õppima liturgiat ja kiriklike talituste läbiviimist algul mõne kohaliku papi juures, misjärel sõitis Novgorodi, kus esitas seitsme koguduseliikme tunnistuse oma sobivuse kohta. Täiendanud ja lihvinud oma oskusi piiskopi juures, sai preestrikandidaat temalt pühitsuse ja võis naasta kodukogudusse. Vaimulike elukombed sealjuures kuigi laitmatud ei olnud, nende harimatus ja purjutamiskalduvus oli kõneks näiteks Novgorodi 1551. aasta kirikukogul, kuid tagajärjetult. Kogudus eelistas olla pigem preestrita kui leppida piiskopi poolt määratuga.⁴⁷⁸ Veel 17. sajandi eelviimasel kümnendil on isuri talupoeg Fedor Fedorov teatanud kirjas Rootsi kuningale, et nemad soovivad vaid vene preestreid, kelle rahvas on ise välja valinud.⁴⁷⁹

Õigeusklike pühasse ruumi ei sisenenud Stahl pahatahtlikkusest või ülbusest, vaid teadmatusest ja uudishimust. Viimasest oli ajendatud ka vastse superintendendi esimene, mõne autori arvates kogu konverteerimisprotsessile hukatuslik kokkupõrge Ivangorodi õigeusklikega 1642. aasta hilissuvel. Juba esimesel visitatsioonil oli Stahl märganud väikeses mahajäetud Jelissei kloostris Kattila kihelkonnas raamatuid vedelemas.⁴⁸⁰ Järgmise aasta augusti algul palus Stahl luba klooster maha lõhkuda, kuna vene preestrid kasutavad seda oma „ebajumalateenistusteks” ning raamatud kloostrist ära tuua, et need inventeerida ja konsistooriumi raamatukogusse paigutada.⁴⁸¹ Oktoobrikuu lõpuks olidki raamatud kloostrist Narva viidud. Vanad, osalt kõdunenud kolmkümmend viis kirikuslaavikeelset raamatut (nende nimekiri on säilinud, raamatud ise mitte) sisaldasid Stahli kirjelduse järgi peamiselt liturgilisi ja hagiograafilisi tekste ning olid tema arvates nüüd hästi hoitud.⁴⁸²

Õigeusklikud temas raamatute päästjat ei näinud, pühade raamatute luteri vaimuliku valdusesse sattumine oli andestamatu. Pigem võinuksid nad hävida. Hilisem ajalootraditsioon on heitnud siin Stahlile ette nii õigeusklike pühade

⁴⁷⁷ SRA, Livonica II:202. Heinrich Stahl valitsusele 27.02.1642.

⁴⁷⁸ Kirkinen, 155–156.

⁴⁷⁹ Askergren, 301.

⁴⁸⁰ SRA, Livonica II:202. Heinrich Stahl kuninganna Kristiinale 22.09.1641.

⁴⁸¹ SRA, Livonica II:644. Heinrich Stahl kuninganna Kristiinale 09.08.1643.

⁴⁸² SRA, Livonica II:202. Henrik Stahl 5.11.1642.

raamatute röövimist kui oma vaadete liiga jõulist ja taktitut pealesurumist, mis pidi venelastes paratamatult antipaatiat tekitama.⁴⁸³ Pühad raamatud näivad siiski olevat pelgalt ettekääne vaenulikkuse väljendamiseks, mitte selle põhjus. 1644. aasta aprillist näiteks on säilinud üks kohtuprotokoll, mis ei kajasta õigeusklike kuigi harrast suhtumist vaimulikesse raamatuisse. Ivangorodi rae kohtus oli arutlusel Kalina Gregoriaffi süüasi, kes oli pantinud kõrtsis viina eest preester Josephilt varastatud raamatu, mis talle oli antud ülestõusmispühade ajal kirikus laulmiseks. Preester leidnud raamatu mõni aeg hiljem juhuslikult kõrtsist.⁴⁸⁴

Carl Öhlanderi järgides on hilisemad ajaloolased näinud aga Jelissei kloostri raamatute intsidendis kogu järgneva sündmusteahela vallandajat.⁴⁸⁵ Nimelt ei lubanud kirikuvahat sama aasta 31. oktoobril superintendenti siseneda Ivangorodi kirikusse. Kirikusse õnnestus Stahlil küll pääseda, kuid mässav rahvahulk sundis ta väljuma, kuulamata ära, mida superintendent neile öelda kavatses. Tõenäoliselt oli kirikupeal kavas usupuhastuspühal rahvale Martin Lutheri katekismust tutvustada. See mõlema osapoole kaebekirjades kajastuv sündmus ajendas Rootsi Riiginõukogus väitluse konverteerimisprogrammi edasise käigu üle ning kindralkuberner Erik Gyllenstiernale tehti ülesandeks uurimiskomisjoni moodustamine. Komisjon aktsepteeris õigeusklike seisukohta, et „mässu” põhjustas rida arusaamatusi, eelkõige aga hirm, et superintendent tahab neilt röövida nende usu ja pühad raamatud, kuid otseseid korrarikkujaid karistati siiski rahatrahvidega. Kirikuvahi sõnul olnud superintendendil kirikus kaasas isegi koer, kuid see väide osutunud siiski valeks,⁴⁸⁶ samas viitab sellele, et kirikuõpetaja võis koeraga ringi liikuda ja vahel kirikussegi minna. Rootsi kirikutes oli 17. sajandil koerte kaasavõtmine paiguti päris tavaline, olgugi et põhjustas sageli sekeldusi ja välismaalased pidanud rootslasi seetõttu tsiviliseerimata rahvaks. Kõrgem kirikuvõim küll seda kommet ei soosinud, koerte kirikusse lubamise keeld sisaldas koguni vaimulikeseks 1682. aasta kirikuseaduse ettepanekus.⁴⁸⁷

Nii nagu Stahl ei tajunud õigeusklike raamatute pühadust,⁴⁸⁸ ei tajunud ta kirikuruumi sakraalsust. Lutheri jaoks seondus pühadus Sõnaga, esemed või

⁴⁸³ Isberg, *Svensk segregations...*, 57–59.

⁴⁸⁴ EAA, f. 632, n.1, s. 16, l.1a-lap.

⁴⁸⁵ Öhlander, *Om den svenska kyrkoreformationen...*, 92–93; Soom, *Ivangorod, als...*, 253; Isberg, *Svensk segregations...*, 56–57.

⁴⁸⁶ Isberg, *Svensk segregations...*, 58.

⁴⁸⁷ Göran Malmstedt. *Bondetro och kyrkoro: religiös mentalitet i stormaktstidens Sverige*. Lund: Nordic Academic Press 2002, 54–55.

⁴⁸⁸ Pühaduse mõiste on probleem omaette. Pühal oli oluline koht ka Ingerimaa luteriusuliste soomlaste rahvauskumustes. Pühaks või pühitsetud maaks nimetati näiteks rohtukasvanud oja, aasa või raadatud maad, kuhu loomad ei tohtinud minna, sest seal niideti heina. Laulatuseks valmistuvad noored kümblesid kumbki oma vanematekodis, kusjuures puud kütmiseks toodi pühalt mäelt ja vesi pühast jõest. Ämma kohta kasutati väljendit „püha proua“ jne Vaata selle küsimuse kohta lähemalt: Asko Vilks. *Das Verhalten der Finnen in "Heiligen" /Pyhä /Situationen*. Helsinki: Suomalainen Tiedekatemia 1956, lk. 13; 59–60 jm.

hooned ei olnud pühad. Rootsis suhtumine kirikuhoonesse nii ühemõtteline ei olnud. Kirik polnud tavaline üldkasutatav hoone, nagu haigla või koolimaja. Kirik oli puhas, patuvaba, ning seda ei kasutatud profaansetel eesmärkidel.⁴⁸⁹

Vene ortodoksi kirik ei olnud pelgalt püha, Jumalale pühitsetud hoone, vaid seal kehtisid ka omad käitumisnõuded, mida Stahl ei tundnud. Õigeusu kirikus oli juba jutlus ise ennekuulmatu, superintendendi ignorantne käitumine seal aga väljakannatamatu. Ivangorodi kiriku esindajad väitsid, et nad ei seisa superintendendi kirikus viibimise vastu juhul, kui ta ei lähe „pühast pühasse” paika, sinna, kus sakramenti hoitakse.⁴⁹⁰

Kummatigi puhkes ivangorodlaste raev oma pühaduse kaitsmisel just päeval, mil kirikupea oma usupüha tähistas. Reformatsioon defineeris ümber sakraalse ruumi ja kaotas pühakutega seotud usupühad, kuid pani aluse ilmalike pühade tähistamisele. Tähtsate ajaloosündmuste, eriti nende sajanda aastapäeva mälestamine, näiteks, sai alguse reformatsiooni sajanda aastapäeva pidulikust tähistamisest 1617. aasta 31. oktoobril.⁴⁹¹

Kokkupõrge Stahli ja Ivangorodi õigeusklike vahel võinuks toimuda mõnel teisel põhjusel, taoline reaktsioon Rootsi konverteerimispoliitika aktiveerumisele oli vältimatu. Etteheited Stahli ebapädevale käitumisele on osaliselt põhjustatud Rootsi ametnike soovist uskuda kohaliku elanikkonna lojaalsust: ivangorodlaste rünnak olnud suunatud üksnes superintendendi isiku, mitte Rootsi riigi vastu.⁴⁹² Omajagu süüd olnud tõlgil, kes andnud superintendendi sõnu valesti edasi.⁴⁹³

Kuid kaugeleulatuvamaid tagajärgi sel vahejuhtumil ei olnud. Vastupidi, nii Rootsi ametnikud kui superintendent elasid veel mitu aastat illusioonis, et Ingerimaa, nagu ka Viiburi piiskopkonna elanike võitmine luterlusele edeneb takistustest hoolimata. Nii on mõlema kirikupea aruannetes täheldatud soomeugri noorte elavat huvi luterliku usuõpetuse vastu.⁴⁹⁴ Juba aasta pärast Ivangorodi mässu on kindralkuberner rahulolevalt tõdenud, et toonastest arusaamatustest on üle saadud ja võib vaid Tema Majesteeti tänada, et superintendendi ametisse nii vilunud ja kõrgelt haritud mees on valitud. Stahl pole üksnes luteri kirikut üles ehitanud, vaid ka vene kogudustes palju head korda saatnud. Vene vaimulikud on osa võtnud kollokviumitest ja arutlenud konfessioonide erinevuste üle, nad ei keela oma noortel lugema õppimist ja viivad kord kvartalis läbi lokaalvisitatsioone.⁴⁹⁵ Ingerimaa kirikukogude päevakava sarnanes Rudbeckiuse visitatsiooni ajal Eestimaal toimunule: ennelõunal peeti jutlusi Ingerimaa elani-

⁴⁸⁹ Malmstedt, 146–150.

⁴⁹⁰ Isberg, *Svensk segregations-...*, 57–58.

⁴⁹¹ Muir, 215.

⁴⁹² SRA, Livonica II:196. Nils Mannersköld valitsusele 02.03.1643.

⁴⁹³ SRA, Livonica II:170. Erik Gyllenstierna valitsusele 26.11.1643.

⁴⁹⁴ Vrdl. nt. *Referat av Biskops P. Bjuggs skrivelse till Rikskansler Axel Oxenstierna. 20. Dec. 1648. Handlingar rörande finska kyrkans och presterskapet*. Andra samlingen. Jyväskylä 1883. I. 331–337 ja Heinrich Stahl kuningannale: SRA, Livonica II:202, 23.06.1643.

⁴⁹⁵ SRA, Livonica II:196. Nils Mannersköld valitsusele 28.08.1643.

ke emakeeles, st kas eesti, soome, vene, saksa või rootsi keeles, pärastlõunal toimusid dispuudid.⁴⁹⁶

Ei saa küll väita, nagu puudunuksid Stahlil üldse kahtlused õigeusklike lojaalsuse suhtes. Aruandes valitsusele tunnistab ta, et reformatsiooni läbi viimist takistavad mõned bojaarid, mõned vene preestrid ja Ivangorodi elanikud. Preestrid on pühakirja kõrvale heitnud ega õpeta noortele katekismust, samuti ei luba seda teistel teha, bojaarid ja ivangorodlased takistavad tal nende lastele ja teenijarahvale jumalasõna õpetamast, eriti püüavad nad hoida oma soome teenijarahvast luteri kirikust eemal. Seevastu maapiirkondades hindas Stahl konverteerimistööd rahuldavaks.⁴⁹⁷

Stahli ebakindlust selles küsimuses väljendavad tema heitlikud emotsioonid riigikantslerile kirjutatud kirjades: optimistlikud kirjad, milles ta rõõmustab, et konverteerimise väike algus on tehtud ja edasi on loota ainult paremat⁴⁹⁸ vahelduvad kurtmistega inimeste üle, kes osalt kurjusest, osalt teadmatusest teda ülekohtuselt kohtlevad ja tema teele takistusi veeretavad.⁴⁹⁹

Nii nagu ei pea Rootsi konverteerimisprogrammi ebaedu taga otsima tingimata superintendendi isiksuseomadusi, ei pruukinud keegi pelgalt õelusest tema teele raskusi kuhjata. Takistused Ingerimaa kirikuelu korraldamisel johtusid esiteks ajalooliselt kujunenud olukorrast, teiseks aga vastuolust Rootsi riigi majandushuvide ja välispoliitika ning ortodoksset luterlust järgiva kiriku poliitika vahel.

Konverteerimistööd raskendas seegi, et Ingerimaa luterlik kirik ei olnud ühtne, vaid oli killustunud erineva keelelise ja seisusliku identiteediga omavahel rivaalitsevateks ja superintendendile halvasti alluvateks kogukondadeks. Toimiva kirikuorganisatsiooni loomine ei kulgenud erinevast õiguslikust alusest hoolimata Ingerimaal hõlpsamini kui Eestimaal.

3.7. Heinrich Stahli vastuolud Ingerimaa korporatsioonidega

Heinrich Stahli superintendendiks määramise ajaks elas Narvas juba pooltuhat inimest, kui lihtrahvas ja alevielanikud kaasa arvata. Linnas oli koos raekoja, kiriku, pastoraadi, vene kabeli ja gildihoonega vaid kakskümmend kolm kivi-maja.⁵⁰⁰ Narva kodanikkonna staatus polnud küll võrreldav Tallinna privileeritud kaupmeeskonna omaga, rääkimata sellest, et siin puudus linnaministeerium iseseisva superintendendiga, kuid pinged linna kirikuelus sarnanesid paljuski neile, mida Heinrich Stahl oli juba Tallinnas kogenud.

⁴⁹⁶ Isberg, *Svensk segregations-...*, 59–60.

⁴⁹⁷ SRA, Livonica II:202. H. Stahli kiri 09.08.1643.

⁴⁹⁸ SRA, Axel Oxenstiernas brevväxling E-732. Stahl Oxenstiernalle 09.08.1643.

⁴⁹⁹ SRA, Axel Oxenstiernas brevväxling E-732. Stahl Oxenstiernalle 08.10.1643.

⁵⁰⁰ Sten Karling. *Narva: eine baugeschichtliche Untersuchung*. Stockholm: Wahlström & Widstrand, 1936, 139.

Luteri kirikuid oli linnas kaks: uut ruumikat linnakirikut jagasid rootsi ja saksa kogudused, eesti ja soome kogudused seevastu pidid leppima viletsas seisus puukirikuga. Kuna Narva garnison koosnes peamiselt soomlastest, olid soome teenistused nii rahvarohked, et osa kirikulisi pidi jutlust kuulama väljas, kiriku uste ja akende taga seistes.⁵⁰¹ Erinevalt soome ja eesti koguduse kirikust mahutas avar linnakirik kõik kuulajad, kirikul oli uus altar ja orel, pingidki olid uuendatud.⁵⁰²

Saksa kodanikud, kelle kulul kirik oli renoveeritud, ei näinud just meelsasti, et tahumatud garnisonisõdurid koos peredega seal teenistusel käisid ning kirikupinke kasutasid ja rikkusid. Igal juhul istusid nad kohal, mida nende sotsiaalne staatus ei eeldanud. Kirikupinkide seotus sotsiaalse prestiižiga kujunes reformatsiooni mõjul: pikki jutlusi oli mugav kuulata istudes, kuid kõik istmed ei olnud ühtviisi head. Parimad kohad kirikus olid altari ja vahekäigu lähedal, neist kujunes staatuse sümbol, aga ka koguduse omavaheliste tülide allikas. Stockholmis saksa koguduses puhkenud pingitüli tõttu andis kuninganna Kristiina 1647. aastal koguni välja määruse, mis karistas tülitsejaid rahatrahviga vaeste heaks.⁵⁰³

Veelgi teravamaid pingeid põhjustas saksa ja rootsi jumalateenistuste erinev liturgia. Kirikutseremoonia ühtlustamine „kogu maal kasutatava tseremooniaga” oli päevakorras juba piiskop Jheringi Narva visitatsiooni ajal 1638. aastal.⁵⁰⁴ Liturgilised erinevused ei olnud aga hõlpsasti muudetavad pisiasjad, koguduse identiteedi seisukohalt olid need määrava tähendusega. Keel oli saksa ja rootsi jumalateenistustel veel kõige pisem erinevus: lahknesid nii jumalateenistuse kord kui kirikupühad, mida rootslastel oli rohkem.⁵⁰⁵ Ühtse kirikutseremoonia probleem ei kerkinud esile üksnes Narvas ega isegi pelgalt Läänemere provintsid, vaid kõigis saksa kogudustega Rootsi linnades. Sakslased ei tunnistanud ristimise juures eksortsismi ning pastorile polnud kohustuslik missarüü kandmine jumalateenistuse ajal. Armulauda võtsid rootslased vastu põlvili, rootsi kirikus kasutati ümmargusi oblaate, saksa kirikutes aga murtavat leiba. Rootsi jumalateenistusel lauldi evangeeliumi ja epistli lugemise järel, saksa liturgias olid seevastu missaosad, mis rootslastel puudusid. Nädalajumalateenistused olid saksa kirikus teisipäeviti ja neljapäeviti, rootsi kirikus kolmapäeviti ja reedeti. Erinevalt rootsi kirikust praktiseerisid sakslased erapihti.⁵⁰⁶

Kuni superintendendi ametisse asumiseni ja konsistooriumi asutamiseni oli kirikuelu puudutavaid küsimusi Narvas lahendanud linna raad koos kohalike pastoritega. Rae patronaadiõigus kiriku üle sisaldas Narva privileegides, mille olid kinnitanud Johan III linna üleminekul rootslaste kätte ja eestkostevalitsus

⁵⁰¹ SRA, Livonica II:20. Narva rootsi koguduse dateerimata kiri.

⁵⁰² SRA, Livonica II:205. Narva bürgermeister kuninganna Kristiinale 6.07.1642.

⁵⁰³ Malmstedt, 39.

⁵⁰⁴ EAA, f. 1187, s.5156, lk.100.

⁵⁰⁵ SRA, Livonica II:644. Ett enfaldigt oförgripiligit betänkiande.

⁵⁰⁶ David Lindquist. „Uniformitetsproblemet i Stockholms tyska församlingarna.” – *Kyrkohistorisk årsskrift*. Uppsala 1956, 108–113.

1634. aastal.⁵⁰⁷ Ingerimaa saksa kolonistid pärinesid Põhja-Saksamaalt,⁵⁰⁸ kus eristati sisemist ja välist kirikuvalitsust. Esimese pädevusse kuulusid jutlus, sakramendiküsimused ja pastorite vokatsioon, muud küsimused kuulusid ilmaliku ehk välise kirikuvalitsuse võimkonda.⁵⁰⁹ Nii näiteks ei keeldunud saksa koguduse pastor Martin Beer 1638. aasta piiskopi visitatsioonil üksnes tegemast muudatusi kirikutseremoonias, vaid väitis koguni, et ta on ordineeritud linna rae poolt.⁵¹⁰ Eestkostevalitsus kinnitas Narva kodanikkonna patronaadiõiguse möödusega, mis jättis superintendendile inspeksiooniõiguse. Kuni Heinrich Stahli ametisse määramiseni see raele muret ei teinud, kuid järgnevalt kujunes patronaadiõigusest peamine konfliktide allikas. Rootsi seaduste järgi oli rael ainult kirikuõpetajate vokatsioonõigus, ordinatsiooniõigus kuulus kuninga-võimu esindavale superintendendile. Patronaadiõigus jäeti küll kodanikkonnale, kuid Rootsi mudeli kohaselt kehtis see kogu kogudusele, mitte ainult linna raele. Preestrite määramisel oli tarvis ühtaegu superintendendi ja konsistooriumi nõusolekut. Mis puutub kirikutseremooniasse, siis otsustas valitsus, et uue tseremoonia sisseviimiseks on vajalik superintendendi, konsistooriumi ja rae konsensus. Kuninglik resolutsioon näitas selgelt, et Rootsi pool ei aktsepteerinud Narva taotlust patronaadiõigusele.⁵¹¹

Superintendendi taotluses allutada kogu Ingerimaa kirikuorganisatsioon konsistooriumile väljendus ühelt poolt Axel Oxenstierna „suure valitsemisaja” kirikupoliitika,⁵¹² teisalt aga ka tema enda mitmes kirjutises kõlanud veendumus, et ilmalik võim peab kuuletuma vaimulikule. Kuid tal puudus mehhanism oma võimu rakendamiseks, saksa koguduseliikmete majanduslik ja sotsiaalne positsioon võimaldas neil kirikupea ambitsioone lihtsalt eirata. Ingerimaa esimesed kindralkubernerid – Nils Mannersköld ja Erik Gyllenstierna küll toetasid Stahli, näiteks on Erik Gyllenstierna keelanud 1643. aastal linnas kauplemise enne jumalateenistuse lõppu, kuid nende volitused polnud kuigi suured.⁵¹³ Keskvõimu esindas raeliikmena ka kuninglik bürgermeister, kelle ülesandeks oli kaubandus- ja justiitsküsimustega tegelemine, kuid juba ametist lahtuvalt kuulus tema poolehoid kiriku ja magistraadi konfliktis viimasele.⁵¹⁴

Reaalses elus muutusid Rootsi kirikuseaduse kehtestamise katsed inetuiks ja väiklasteks tülideks superintendendi ja Narva magistraadi vahel, mis pingestusid seda enam, et jagati üht kirikuhoonet. Nii on superintendent kirjeldanud

⁵⁰⁷ Naber, *Motsättningarnas Narva...*, 46.

⁵⁰⁸ Hendrik Sepp. „Bidrag till Ingermanlands historia under 1600-talet.” – *Svio-Estonica*. Lund 1934, 80.

⁵⁰⁹ Isberg, *Livlands kyrkostyrelse 1622–1695*, 21.

⁵¹⁰ EAA, f. 1187, n.2, s. 5156, l. 95.

⁵¹¹ Isberg, *Ingermanland...*, 72–75.

⁵¹² Hjalmar Holmquist. *Svenska kyrkans historia*. Bd. 4:1, Svenska kyrkan under Gustav II Adolf, 1611–1632. Stockholm 1938, 15; vt. ka H. Stahli kirjad Oxenstiernale SRA, E:732.

⁵¹³ Hansen, 96.

⁵¹⁴ Arnold Soom. „Jakob Fougdti tegevus Narva bürgermeistrina 1644–1653.” – *Ajalooline Ajakiri*, 1934, nr.1–2, 16–25; 65–83, siin lk. 16–18.

värvikalt, kuidas kirik oli tema ja konsistooriumi eest tervelt kolm päeva lukustatud ning rootsi kogudusel ei võimaldatud teenistusi pidada. Tema ettepanekuid uue kirikutseremoonia sisseviimiseks ja rootsi ning saksa koguduse arvete eraldamiseks mitte ainult ei lükatud tagasi, vaid talle isegi ei näidatud kiriku ja hospidali arveid, mis viidi hoopis raekotta. Saksa kogudus keeldus koguni superintendendi jutlust kuulamast ning ei lubanud teda kantslissegi.⁵¹⁵

Narva linnakodanike kaebused Stahli peale ei ole vähem ilmekad. Stahli on süüdistatud kogudusele surve avaldamises ja imestatud, et sünnilt sakslane ei mõista, et see kõrvaline maanurk ei saa ilma võõraste kaastegevuseta õitseda ning tema saksa koguduse vastu suunatud tegevus on hukatuslik. Ühel kirikukogul olevat Stahl hõiganud kantslist, et ainult kuradi riigis võivad poliitikud vaimulikus konsistooriumis osaleda, teinekord aga ähvardanud palmipuudepühal kogudust nii, et neil tõusnud juuksed peas püsti. Sama päeval õhtul peale vesprit kutsunud ta käärkambrisse linnapea ja kohtufoogti koos sekretäri ja ning tutvustanud neile kavatsesavat kirikuseadust.⁵¹⁶ Saksa koguduse arvates on Stahl käitunud nendega ka ülemäära rangelt. Ta polevat lubanud üht kodanikku, kes polnud oma võlga ära maksnud, rohkem kui aasta jooksul armulauale. Samuti teist, hoolimata sellest, et ta olevat oma süü lunastanud nii ilmaliku kui vaimuliku kohtu ees. Veel enam, superintendent teatanud kantslist, et too on patustanud kuuenda käsu vastu ning kolm nädalat hiljem uputanud õnnetu häbistatu end ära. Lisaks sellele nõudnud Stahl jumalalaeka võtit ja kontrolli kirikuarvete üle. Kõigest sellest on saksa kodanikud järeldanud, et superintendent soovib hävitada saksa koguduse ja muuta sellega varemeks kogu linna.⁵¹⁷

Neist kaebekirjadest võib leida, ja ongi leitud, veenvaid argumente Stahli negatiivsete isiksuseomaduste tõestamiseks. Tõsiseltvõetavad on nad küll üksnes siis, kui jätta arvestamata vaenlasekuju loomise retoorilised põhited varauusajal. Meenutagem, et retoorika oli keskne õppeaine juba triviaalkoolis, mille saksa kaupmees ju üldjuhul läbinud oli. Vastase põrmustamiseks eelistati tavaliselt kohtukõne mudelit, mille sissejuhatavas osas kujutati oma oponenti võimalikult halva inimesena ja süüdistati kõikvõimalikes pattudes.⁵¹⁸ Seejärel nõuti tema karistamist tegude eest, mille värvikale kirjeldusele lisati süüdistust tugevdavaid argumente. Taoliste kirjade kirjutamisel oli võimalik kasutada näidiseid 17. sajandil protestantlikus maailmas populaarseist õpikuist.⁵¹⁹

Kirjalikul tekstil oli toonastes saksa linnapoliitilistes võimumängudes pea-aegu sama oluline osa kui suuliselt tekkinud avalikul arvamusel. Hoiakute kujundamisel suulises suhtlusvõrgustikus oli otsustav roll eri sektorite –

⁵¹⁵ SRA, Livonica II:197. P. Alebecki kiri 12.03.1645.

⁵¹⁶ SRA, Livonica II :205. Saksa kodanikud 27.02.1645.

⁵¹⁷ SRA, Livonica II:205. Saksa kodanike dateerimata kaebus Stahli peale.

⁵¹⁸ Vrdl. nt. Ingerimaa rüütelkonna Thomas Hiärne mainet põrmustav kiri, milles teda süüdistatakse eksimises 5., 7., 8., 9. ja 10. käsu vastu: EAA, f. 1656, n.1, s.21, l.1–15.

⁵¹⁹ Georg Braungart. „Zur Rhetorik der Polemik in der Frühen Neuzeit.“ – *Feindbilder: die Darstellung des Gegners in der politischen Publizistik des Mittelalters und der Neuzeit.* – Bayreuther Historische Kolloquien; 6. Köln; Weimar; Wien: Böhlau 1992, 1–21.

korporatsioonide, tsunftide, linnaosade ja koguduste – avalikul arvamusel.⁵²⁰ Säilinud kaebekirjad ei peegelda niivõrd superintendendi isiksust kui korporatsioonides kujunenud suhtumist tema institutsiooni. Saksamaa territoriaalkirikus oli vaimulikul distsiplinaarvõim kirikupraktika hooletusse jätnute, ketserite ja käsuõpetusest üleastujate üle, kuid see oli jagatud ilmaliku võimu esindajatega, kes osalesid visitatsioonikomisjonides ja kirikuvalu küsimuste lahendamisel.⁵²¹ Sellegipoolest võis ka Saksa linnakodanike puhul täheldada antiklerikaalset hoiakut, mis kujunes reaktsioonina vaimulikuseisuse võimuambitsioonidele mitte üksnes sakraalses, vaid ka poliitilises, majanduslikus, seadusandlikus ja privaatsfääris ning ei väljendunud üksnes sõnalistes või koguni füüsilistes rünnakutes, vaid ka ametlikult tunnustatud konfrontatsioonis ja poliitilistes survevahendites.⁵²²

Rootsi kirikupea enesekehtestamine Ingerimaa kirikuorganisatsioonis oli vastuolus Narva magistraadi, samuti Ingerimaa rüütelkonna käsitusega tema volitustest. Ingerimaa rüütelkond tundis end superintendendi aktiivsest tegevusest ohustatuna ja töötas talle igati vastu. Konverteerimisprogramm kahjustas mõisnike majandushuve ühest küljest seetõttu, et nende veneusulistel talupoegadele, kes pidid tasuma nii õigeusu kui luteri vaimulikele, lasus suur maksmisraskus, teisalt kartusest talupoegade põgenemise ees.⁵²³ Aadlike kaebekirjades valitsusele toetatakse õigeusklikke ja heidetakse superintendendile ette ülekohutust käitumist nendega. Pealtnäha tühistest asjadest tekkinud konfliktid koguduste ja vaimulike vahel, mis kiiresti kasvasid kaebusteahelaiks ja kohtuasjadeks ning jätsid hingehooldustöö tagaplaanile, ei olnud Ingerimaa eripära, see oli iseloomulik ka toonasele protestantlikule Saksamaale.⁵²⁴

Peamine heitlus – nagu Eestimaa ja Narvaski – käis aga kirikute patronaadiõiguse üle, kus superintendendi suurimateks vastasteks olid end jätkuvalt Eestimaa piiskopkonda kuuluvaks pidavad Alutaguse aadlikud. Ingerimaa aadlikel puudusid sama ulatuslikud privileegid nagu Harju-Viru õigusele apelleerival Eestimaa rüütelkonnal. Aadlike nõudmisi toetasid Tallinna raad ning isegi piiskop Joachim Jhering, mille tulemuseks oli Alutaguse taasühendamine Eestimaa 1651. aastal.⁵²⁵ Mõisnikud eirasid piiskopi visitatsioone, samuti tema õigust eksamineerida ja pühitseda ametisse vaimulikke, neid takistati koguni sõitmast kirikukogudele.⁵²⁶ See ei pruukinud olla pelgalt kius, kohalikud

⁵²⁰ Robert W. Scribner. *Religion und Kultur in Deutschland 1400–1800*. – Veröffentlichungen des Max-Planck-Instituts für Geschichte; 175. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, cop. 2002, 270–271.

⁵²¹ Eric Lund. „Die zweite Phase der Reformation: lutherische und reformierte Spiritualität (1550–1700).“ – *Die Geschichte des Christentums*. Hrsg. von Jean-Marie Mayeur, Charles und Luce Pietri etc. Bd. 9, Das Zeitalter der Vernunft (1620/1630). Herder; Freiburg; Basel; Wien 1998, 239–264, siin 242.

⁵²² Scribner, 177–181.

⁵²³ SRA, Livonica II:204. Rüütelkonna dateerimata kiri kuningannale.

⁵²⁴ Scribner, 222.

⁵²⁵ Isberg, *Svensk segregations-...*, 77–78.

⁵²⁶ Liiv, *Vene asustusest...*, 75–76.

pastorid tõenäoliselt ei vastanudki oma ametile esitatavatele nõuetele. Ka Rootsis oli aadlikel tava palgata oma kodakondsete jaoks erapastor, mis jättis nad kõrvale koguduseelust ja võimaldas eirata kehtivat kirikuvalitsust. Ühelt poolt ordineeriti seeläbi puuduliku haridusega tudengeid, teisalt püüdsid aadlikud neid peagi upitada teenistuskohdadele, millele oli tegelikult väarikamaid pretendente.⁵²⁷ Ingerimaa markantseimaks näiteks on siin superintendendile vaenuliku kindralkuberneri Carl Mörneri koduõpetaja Daniel Brockhauseni määramine Nyeni saksa koguduse pastoriks 1653. aastal. Paraku lõppes Brockhauseni karjäär Ingerimaal kiiresti ja skandaalselt.⁵²⁸ Aadlike kodupastorite palkamise õiguse piiramine oli koos preestriprivileegidega arutlusel ka 1644. aasta 8. oktoobri riigipäeval. Vaimulike privileegide kohaselt, mis kinnitati alles 1647. jaanuaris, jäeti erapastorite pidamise õigus vaid kõrgeis ameteis olevaile aadlikele või neile, kel on suured pered või väga pikk tee kirikusse.⁵²⁹

Heinrich Stahli lootus valitsuselt õiguslikku tuge leida kasvas kuninganna Kristiina võimuletulekuga, mis tõi taas uusi tuuli Rootsi kirikupoliitikasse.

3.8. Kirikupoliitika kuninganna Kristiina ajal

Aadli- ja vaimulikuseisuse vastuolud – küll mitte nii teravalt, kui Läänemere provintsid – olid esile kerkinud ka Rootsis. Vaimulikuseisus oli privileege taotlenud juba 1609. aastal, kuid lõhe aadlike ja vaimulike vahel avaldus esmakordselt Örebro riigipäeval 1617. aastal, mil preestrite esitatud nõudmistes sisaldus muuhulgas palve, et aadlikud osaleksid sarnaselt lihtrahvaga koos oma laste ja teenijaskonnaga visitatsioonidel. Aadelkond, kelle tähtsus, võim ja rikkus olid jõudsalt kasvanud, ei tahtnud end aga seada madalama seisusega samale tasandile.⁵³⁰

Vaimulike privileegidenõuded ei piirdunud isiklike hüvede taotlemisega, hõlmates lisaks kirikuseadust, usuõpetust ja kirikute ainelist olukorda.⁵³¹ Privileegideküsimuse lahendamine lükkus edasi kuninganna Kristiina tegeliku valitsemisaja alguseni 1644. aastal, mil kõrgaristokraatia huve esindav riigikantsler kaotas oma mõjuvõimu ning kuninganna kehtestas end ka kirikupoliitikas. Uus religioonipoliitiline kurss Kristiina valitsusajal oli tuntav mitmes valdkonnas ja vajutas oma pitseri Ingerimaa kirikuelule.⁵³²

Tõenäoliselt 1645. aastast on pärit kiri, milles Heinrich Stahl koos oma ustava abilise, Ivangorodi kirikuõpetajaks määratud endise garnisonivaimuliku Erik Albogiusega, kirjeldab kuningannale Ingerimaa kiriku olukorda ja teeb

⁵²⁷ Jan Liedgren, „Tillkomsten av drottning Christinas privilegier för prästeståndet.” – *Kyrkohistorisk årsskrift*; 39, 1939, 146–193, siin 151.

⁵²⁸ Piret Lotman, „Unustatud uus linn.” – *Tuna*, 2003, nr. 3, 25–35, siin 28–29.

⁵²⁹ Liedgren, 147.

⁵³⁰ Norlin, 30–31.

⁵³¹ Liedgren, 148.

⁵³² Isberg, *Svensk segregations-...*, 63–64.

ettepanekuid selle parandamiseks. Kirjas kiidetakse kindralkuberner Erik Gyllenstiernat toetuse eest ning tuuakse välja juba tuntud valupunktid: Narva magistraat ei allu konsistooriumi korraldustele, aadlikud, eriti Jõhvis ei käi visitatsioonidel ega maksa kirikuõpetajatele ülalpidamisraha. Seevastu talupojad, kellest algul vaid vähesed visitatsioonidel käisid, võtavad nüüd õpetust tänuga vastu ning rohkem kui kaks tuhat õigeusklikku oskab kas osaliselt või täielikult katekismusepeatükke retsiteerida. Siinkohal on Stahl palunud rahalist toetust oma Ingerimaal kirjutatud ja nüüdseks vene keelde tõlgitud rootsikeelse katekismuse *Förnufftennes Miölk* trükkimiseks. Samuti arvab ta, et Ingerimaale oleks väga tarvis venekeelset jutlustekogu. Vene preestrid peaksid aga trahvi ähvardusel pühapäeviti katekismuse kõrval litaaniaid⁵³³ lugema, mis aitaks neid võõrutada oma pühakute kummardamisest. Stahl on leidnud ühe soome keelt valdava vene vaimuliku, kes võiks igal nädalal Ivangorodi kirikus venelastele evangeeliumiselgitusi lugeda, kui selle eest tasu makstaks. Kohati kordab Stahl oma varasemaid ettepanekuid: vene diakonid peaksid noortele lugemist ja luteri katekismust õpetama ning kaks korda aastas kogudusi visiteerima, tuleks leida rootsi ja soome keelt valdavaid üliõpilasi, keda saata Venemaale keelt õppima, vene poisse tuleks õpetada rootsi koolides. Preestrite kutsumist Venemaalt, Poolast või Kexholmi läänist ei tohiks mingil juhul lubada: Stahl on meenutanud siin eestkostevalitsuse korraldust 1640. aasta 23. septembrist, millega õigeusu vaimulike ordineerimine anti superintendendi pädevusse.

Luteri koguduste reformimiseks palub Stahl kuningannalt korraldust, et kõik aadlikud, ametnikud ja mõisavalitsejad trahvi ähvardusel koos oma teenijarahva, talupoegade ja nende pereliikmetega visitatsioonidest osa võtaksid. Samuti tuleks iga kiriku juurde ehitada kogudusemaja, kus katekismuseeksameid korraldada, sest kirikud on talvel selleks liiga külmad. Kirjas käsitletakse ka kohalikke kooliolusid ja vajadust raamatukogu ning raamatukõitja järele, samuti esitatakse ühtse kirikutseremoonia kava: kõik, kes „üht Jumalat ja üht kuningannat teenivad ning ühes linnas elavad” peavad Rootsi evangeeliumiraamatu omaks võtma ning preester peab armulauda missarüüs jagama, sakramenti tuleb vastu võtta aga altari ees põlvitades. Ristida ja laulatada tuleb samuti Rootsi käsiraamatu järgi, nagu ka matuseteenistus pidada pärast lõunat, „kui kell lööb üks”. Iseäranis tähtis oli tema arvates, et igal „pühapäeval, niipea kui kell lööb kaheksa, algaks, nii nagu Rootsis ja Tallinna toomkirikus, Rootsi kirikutseremoonia, laulud ja jutlused”. Argipäevadel kell kümme enne ja neli peale lõunat peaks kirikukell kutsuma palvetama.⁵³⁴

Narva raad omakorda saatis 1645. aasta suvel Stockholmi kuningliku bürgermeistri, kes jäi sinna pikemaks ajaks. Oma peaülesannete kõrval kaitses ta linna õigusi tülis superintendent Heinrich Stahliga. Fougdti poolehoid kuulus siin

⁵³³ Rootsi 1571. aasta kirikuseadus kohustas litaaniaid lugema vähemalt kord kuus, hiljem loeti neid ohu ja õnnetuste korral, kuninganna Kristiina valitsusajal sagedastel palvapäevadel. Vt. lähemalt Bror Jansson *Johannes Matthiae Gothus och hans plats i gudstjänstlivets historia*. Lund: Gleerup 1954, 57–110.

⁵³⁴ SRA, Livonica II:202. H. Stahl ja E. Albogiuse dateerimata kiri.

mõistagi raeliikmetele, kuid temagi soovitas neil pidada kuninganna pahameele vältimiseks superintendendiga läbirääkimisi. Kuningannale üleantud memoriaalis sisaldus muuhulgas rae palve patronaadiõiguse saamiseks Narva kirikute üle. Resolutsioon narvalaste palvekirjale, mille kuninganna 1646. aasta 1. juulil allkirjastas, ületas soovijate enda lootused.⁵³⁵

Pastorite valiku jättis kuninganna koguduse otsustada, kuid see tuli kooskõlastada superintendendi ja konsistooriumiga. Kümneni viimastel aastatel hargneski saksa koguduse ja superintendendi vahel pikaleveninud tüli saksa pastori määramise pärast. 1643. aastal oli raad kutsunud Narva saksa koguduse jutlustajaks ja abiõpetajaks samuti Tallinnast pärit Michael Scholbachi, kellest sai saksa pastori Martinus Beeri väimees, tolleaegse tava kohaselt ka mantlipärija. Martinus Beeri surma järel 1648. aastal kutsus raad konsistooriumi tahte vastaselt aga hoopis Tartust Salomon Matthiae. Algul leppisid pastorid rae nõusolekul kordamööda jutlustamisega ning kohustusid sõbralikult tööülesandeid jagama. Peagi aga halvenesid suhted nende vahel ning Narva raad otsustas, et Salomon Matthiaest saab ülempastor, kelle juhtida jäävad kõik kirikuvaluvaldkonnad. Ka pühapäevane jutlus jäi Matthiae pidada, sellal kui Scholbach võis pidada ainult pärastlõunajutluse. Salomon Matthiale jäi neljapäevane jutlus, Scholbachile teisipäevane. Kuna kuulajad ei saavat liiga pikki jutlusi kuulata, sest see segavat rae asjaajamist, palus raad samas pastoreid jutlustada pühapäeviti mitte kauem kui tund aega ja nädala see kolmveerand tundi. Jumalateenistused altari ees, nagu rekollektsioonid ja laulmine ning laupäevaõhtused palvetunnid koos piiblikeatükkide lugemisega ja vespriga, jäid samuti Scholbachile. Laulatusi, matusejutlusi, ristimistalitusi jms. võisid pidada mõlemad pastorid.⁵³⁶ Solvunud Scholbach, kes leidis, et on sellega sakellaaniks degradeeritud, võttis vastu Nyeni pastori koha, kuid oli sunnitud peale Nyeni põletamist 1656–1658. aasta Vene- Rootsi sõja ajal Narva tagasi pöörduma.⁵³⁷ Kuna Salomon Matthiae oli Lübeckisse sõjapakku läinud ning saksa kogudus jäänud õpetajata, kinnitati Scholbach taas vabanenud ametikohale.⁵³⁸ Superintendendi mõju saksa kogudusele ei olnud aastatega suurenenud, vaid vastupidi, tema nõudmist anda ülempastori koht oma kodulinlasele ja ristipoja isale Scholbachile eiras raad täielikult.⁵³⁹

Rootsi vaimulike privileegide aluseks oli 1644. aastal Strängnäsi piiskopile Johannes Matthiaele antud instruktsioon, mis oli veidi muudetud variant Joachim Jheringi ning Heinrich Stahli ja Petrus Bjuggi instruktsioonidest. Strängnäsi piiskopi volitused olid küll mõnevõrra ametivendade omast suuremad ning instruktsioon sisaldas ka gümnaasiumi- ja koolimäärused. Vaimulikuseisuse privileegid, mis parandasid vaimulike olukorda mitmeski suhtes, kinnitati kuu

⁵³⁵ Arnold Soom. „Jakob Fougdti tegevus Narva bürgermeistrina 1644–1653.” – Ajalooline Ajakiri, 1934, nr.1–2, 16–25; 65–83, siin 68–70.

⁵³⁶ SRA, Livonica II:205. Narva raad 22.08. 1654.

⁵³⁷ SRA, Livonica II:205. M. Scholbachi kiri 22.08.1656.

⁵³⁸ SRA, Livonica II:205. Narva rae liikmed 28. 08. 1656.

⁵³⁹ EAA, f. 4380, n.1, s.1, l. 24.

aega peale kuninganna kroonimist, 28. novembril 1650. aastal. Septembris oli Riiginõukogus arutlusel olnud Eesti-, Saare-, Liivi- ja Ingerimaa vaimulikkonna petitsioon, milles Läänemeremaade vaimulikud taotlesid endale emamaa kirikuõpetajatega võrdseid privileege, eelkõige puudutas see kirikuõpetajate ning nende leskede ülalpidamist ja maksuvabastust.⁵⁴⁰ Palvekirjast ajendatuna lisatigi 1650. aasta privileegidekirjale klausel, mis muutis selle kehtivaks kõigile kiriku- ja kooliõpetajatele nii kuningriigis kui allutatud provintsid.⁵⁴¹

Kuninganna valitsusajal suurendati ühelt poolt usuvabadust, teisalt aga otustati 1645. aasta sügisel, eeskätt majanduslikel põhjustel, kaotada Ivangorod iseseisva linnana ja selle elanikud Narva eeslinna ümber asustada: kõik ivangorodlased pidid 1648. aastaks Narva poolele üle kolima. Kahe linna ühendamisel oli lisaks kaubanduslikele põhjustele kirikupoliitiline eesmärk – valitsus lootis, et venelased segunevad aja jooksul luterlastega ja kaotavad oma usulise ja keelelise identiteedi.⁵⁴² Selle radikaalse otsuse mahendamiseks lubati aga õigeusklikel kutsuda preestreid Kexholmi läänist, lubades neid pühitseda Viiburi piiskopil.⁵⁴³ Superintendent oli selles küsimuses lõplikult kaotanud.⁵⁴⁴

Vastuseks ivangorodlaste protestikirjale lubati neile usuvabadust ning õigeusu kiriku sissepühitsemist Narvas kreekakatoliku tseremoonia järgi. Ivangorodi kogukonna vastuseis superintendendi tegevusele muutus Narvas, kus neid toetasid superintendendiga samuti konfliktsetes suhetes olevad raad ja 1645. aastal ametisse asunud kindralkuberner Carl Mörner, veelgi energilisemaks.⁵⁴⁵ Järgmisel sügisel nõutas ivangorodlaste delegatsioon Stockholmis taas luba kutsuda Ingerimaale preestreid Venemaalt või mõnest teisest riigist. Vaimulike kutsumine Venemaalt kõne alla ei tulnud, kuid kuninganna soostus Ingerimaal või Kexholmis sündinud vaimulikukandidaadi pärast truudusvande andmist saatma ordineerimiseks Konstantinoopolisse või Kiievisse. Viimane koht sobis ka õigeusklikele: kogunud tuhat riigitaalrit saatsid Narva vene kodanikud 1652. aastal diakon Ignati Kiievisse, et ta pühitsetaks Ingerimaa metropoliidiks. Metropoliiti Ignatist ei saanud: nii tema kui reisikaaslane surid selle teekonna ajal, kuid kava ordineerida Ingerimaa õigeusu kirikupea Kiievis on iseenesest huvitav.

Nimelt oli Kiievist kujunenud selleks ajaks läänelikest haridusideaalidest tugevalt mõjutatud hariduskeskus. 1640. aastal üllitati seal kahesaja kuuekümnest küsimusest ja vastusest koosnev Ortodoksi usutunnistus ehk Katekismus, mis oli jaotatud kolmainsuse põhjal kolmeks osaks. Algselt ladina keeles

⁵⁴⁰ *Prästeståndets riksdagsprotokoll: på Riksdagens uppdrag ... 1, 1642–1660 / utgivna av Arne Forssell och Erik Granstedt. Stockholm 1949, 199–201.*

⁵⁴¹ Liedgren, 152–153.

⁵⁴² Soom, *Ivangorod, als...*, 68–70.

⁵⁴³ SRA, Livonica II:678. Kuninganna resolutsioon 17.12.1645.

⁵⁴⁴ SRA, Axel Oxenstiernas brevväxling E-732. Heinrich Stahl A. Oxenstiernale 13.10.1646.

⁵⁴⁵ Isberg, *Svensk segregations...*, 67–71.

kirjutatud raamat publitseeriti 1649. aastal kirikuslaavi keelsena ka Moskvas.⁵⁴⁶ Katekismuse ja paljude teiste vaimulike teoste autor ning Kiievi haridus-institutsioonide asutaja Peter Mogila oli Stahliga üheeaaline, sündinud 1596. aastal Moldova üliku perekonnas. Kiievi koobaskloostri arhimandriidiks ordi-neeriti ta 1627. aastal, ajal mil Stahl Järvamaa praostina tegi esimese sammu oma karjääriredelil. Kiievi metropoliidiks sai kireva elukäigu ja arvatavalt mõ-nest jesuiitide kõrgkoolist pärit haridusega Mogila 1633. aastal. Kõikehõlmava kirikureformiga alustanud Mogila tähtsamaid saavutusi oli koobaskloostriis lääne haridusmudelit järgiva kooli asutamine, millest hiljem kujunes akadeemia. Viieks astmeks jaotatud õppekursus põhines seitsmel vabal kunstil: õpiti klas-sikalisi keeli ja kirjandust, poeetikat, retoorikat, teoloogiat, aritmeetikat, muu-sikat. Sarnaselt haridusprogrammiga, ühendas Peter Mogila rikkalik kirjandus-pärand lääne klassikalise filosoofia ida ortodoksi kiriku teoloogiaga, tema süsteemikindlalt kirjutatud raamatud: missaraamat, kanooniliste seaduste kogu ja katekismus olid üksteist täiendavad teosed, mis pidid ühtlustama ja süste-matiseerima õigeusu kiriku seadused, liturgia, dogmaatika ja rituaali. Kloostri pooleteisttuhande köiteline raamatukogu oli esimene ladina kirjaviisis trükitud raamatute kogu idaslaavi maades. Kiievi hariduskontseptsiooni erijooneks oli erinevate teadmiste, erinevate tõdede ühendamine – jesuiitide jälgedes käies oli see samal ajal avatud ka protestantlikule humanistlikule kultuurile.⁵⁴⁷ Erinevalt samuti trükisõnale ja haridusideaalidele pühendunud Stahlist ei kammitsenud Mogilat jäigad teoloogilised arusaamad, ta muutis neid. Kiievi akadeemial oli oluline osa Moskva kultuuriliste ja hariduslike standardite tekkimisel Peeter I ajal.⁵⁴⁸

3.9. Narva toomkiriku valmimine

Superintendendi pingelised suhted Narva magistraadiga ei mõjunud halvavalt üksnes provintsi kirikuelu korraldamisele, vaid hakkasid takistama rootsi-keelsete teenistuste läbiviimist. Olnuks ootuspärane, et superintendent teinuks linna ainukesest kivikirikust piiskopkonna toomkiriku, kuid antud olukorras oli see välistatud. Narva rootsi koguduse kiriku ehitamise vajadust oli Stockholmis arutatud juba enne Heinrich Stahli superintendendiks määramist,⁵⁴⁹ kuid kirik, mille ehitamise ettevalmistustöödega 1641. aasta jaanuaris alustati, oli mõeldud eesti ja soome kogudusele. Juba mai keskel olid vanad kõlbmatud müürid

⁵⁴⁶ Pierre Gonneau. „Die Russische Kirche: Unterjochung, Fortbestand und Glaubens-spaltungen.” – *Die Geschichte des Christentums*. Hrsg. von Jean-Marie Mayeur, Charles und Luce Pietri etc. Bd. 9, Das Zeitalter der Vernunft (1620/1630). Freiburg; Basel; Wien: Herder 1998, 502–538, siin 508–509.

⁵⁴⁷ Vt. Liudmila V. Charipova. *Latin books and the Eastern Orthodox clerical elite in Kiev, 1632–1780*. Manchester: Manchester University Press, 2006.

⁵⁴⁸ Ibid., 170.

⁵⁴⁹ Karling, 173.

lammutatud ning ehitusplats puhastatud. Tegelik ehitustöö läks lahti 1642. aasta talvel ning suvel kirjutas superintendent, et ehitatav kirik on palju ilusam ja suurem kui see vana kivikirik, kus praegu saksa- ja rootsikeelseid jutlusi peetakse, ning sobivat seetõttu kogu piiskopkonna toomkirikuks, kus jutlusi hakatakse pidama rootsi keeles. Samas nõudis ta korraldust, et „kõik, kes pole Narva saksa vannutatud kodanikud ja nende majarahvas, nagu naine, lapsed, saksa teenijarahvas, vaid Tema Majesteedi alamad ja kõik võõrad peavad käima uues katedraalikirikus jumalateenistusel ja kui nad surevad, maetama sinna kirikuaeda.” Soome ja ka Vene kiriku asukohaks pidas superintendent sobivaks eeslinna, sest linnaruum olevat piiratud.⁵⁵⁰ Sama palvet on korratud Stahl ja Albogiuse kirjas kuningannale, koos sooviga, et kirikule annetataks vaske katuse ja kellade jaoks, missarüüsid, altarikaunistusi ja teisi hädavajalikke esemeid.⁵⁵¹ Kuninganna resolutsiooniga 1645. aastal määratigi ehitatav kirik rootsi kirikuks ja piiskopkonna toomkirikuks.⁵⁵² 1646. aastal toimusid kirikus esimesed matused, kuid leinajutlus peeti veel vanas kirikus. Alles 1649. aasta suvel oli kooriruum valmis, püstitati altar ja kantsel ning klaasiti aknad. Sügisel pühitseti kirik kuninganna Kristiinale, kes oli kinkinud suure summa oreli jaoks. Tornikiiver pandi paika kaks aastat hiljem, siis kõlasid esmakordselt ka kirikukellad. Kiriku kaunistamine ja uute sisseseadetega varustamine jätkus aga järgnevailgi aastail.⁵⁵³

Rootsi ja saksa kogudus eraldusid teineteisest nüüd täiesti, mille tulemusena kaotas superintendent saksa koguduse üle sellegi kontrolli, mis tal oli olnud varem. Superintendendi ja magistraadi suhted sellest ei paranenud. Saksa kogudus tundis end koguni nii tugevana, et hakkas taotlema valitsuselt patronaadiõigust ka vastvalminud Rootsi kiriku üle, kuna „linnas on üks raad ja kodanikond ning ka kirikuasjades peab olema võrdsus”.⁵⁵⁴

3.10. Eesti ja soome kogudus

Eestlased elasid jõe kaldal Narva põhjapoolses eeslinnas, kuhu kiriku ehitamine olnuks igati põhjendatud. Esimene tõend eesti koguduse olemasolust on 1596. aasta 12. veebruarist pärit dateering armulauakarikal.⁵⁵⁵ Narvas Pikal tänaval asunud eesti koguduse kirik hävis 1610. aastal puhkenud suures tulekahjus. Uus puukirik valmis kuus aastat hiljem eelkõige tänu Narva- ja Ingerimaa kindral-kubernerile Philipp Scheidingile. Kirikut jagasid eestlased soome kogudusega, mis koosnes soome sõduritest ja nende perekonnaliikmetest ning Soomest

⁵⁵⁰ SRA, Livonica II:202. H. Stahl 20.06.1642.

⁵⁵¹ SRA, Livonica II:202. H. Stahl ja E. Albogiuse dateerimata kiri.

⁵⁵² SRA, Livonica II: 644. Kuninganna resolutsioon 08.11.1645.

⁵⁵³ Karling, 176–178.

⁵⁵⁴ SRA, Livonica II:205. Narva kodanike palvekiri 08.10.1650.

⁵⁵⁵ Helle Kalervo Erviö. „Narva eesti kogudus Rootsi valitsuse ajal.” – Usuteadusline Ajakiri, 1933, nr. 1–3., 16–19; 49–51; 81–89, siin 16–19.

sisserännanud veovoorimeestest, kandjatest ja teenijarahvast. Juba 1638. aasta visitatsioonil leiti, et eestlased ja soomlased vajavad uut kirikut ning pakuti selle asukohaks eeslinna. Koguduse õpetaja Petrus Duncanus kirjutanud, et praegune kirik on viletsam kui „ausa mehe sealaut”. Igast kohast sajab vihma otse pinkidele ja ei ole võimalik end liigutada ei altari juures ega kantslis.⁵⁵⁶

Piiskop Jheringi visitatsiooni ajal kuulus Narva eesti kogudusse üheksateist veovoorimeest ja üheksateist kandjat, kes olid aga kirikuõpetaja ülalpidamise tagamiseks liiga vaesed.⁵⁵⁷ Piiskopi otsusel anti Duncanuse hoolde kuuskümme talupoega lähikonna küladest ja mõisatest, mis moodustas Peeterriisti nimelise koguduse. Ingerimaa superintendatuuri asutamise ajal ühendati viimane vormiliselt Narva eesti kogudusega, samas ehitati kogudusele uus, Hermanni kirik, mille pühitses 1642. aastal Narva rootsi koguduse õpetaja Erik Falck. Alutaguse eraldamisega seoses ühendati Peeterriisti kogudus taas Eesti-
maaga.⁵⁵⁸

Petrus Duncanuse aruande järgi otsustades ei säästnud ta koguduse harimisel vaeva: igal pühapäeval lugenud ta enne evangeeliumi viis katekismuse peatükki ja õpetanud koos selgitustega kolme käsku käsuõpetusest ning peale *De Deumi* laulmist veel erinevaid katekismuse osi. Teisipäeviti õpetanud ta kogudusele palveid ja reedeti Heinrich Stahli katekismust koos selgitustega, väikesi lapsi õpetanud ta kodus. Kuid suvised tööpäevad olnud pikad ja palvetundidest osavõtjaid vähe.⁵⁵⁹

Duncanuse enda kohta on aga teada, et tema elukombed polnud just laitmatud ning soome keeles jutlustamisega ta toime ei tulnud.⁵⁶⁰

Usuõpetus kuigi viljakas ei olnud: eestlased kummardasid jätkuvalt katoliiklike pühapaiku ega soovinud mätta oma surnuid pühitsetud mulda, paljud lapsed surid ristimata, selle eest karistuseks määratud kuut taalrit ei saanud nad rahapuudusel maksta. Tavatud ei olnud ka rasked kuriteod – tapmised ja abielurikkumised. Ei olnud haruldane, et soome mees jättis mõnda Viiburi kihelkonda oma eelmise pere ja võttis Eesti- või Ingerimaal uue naise.⁵⁶¹

Skandaalne lugu juhtus 1641. aasta 24. oktoobril Joala külas: Jesperi nimeline talupoeg tuli purjuspäi õhtusele teenistusele ja hakkas uluma nagu hunt. Teenistus katkestati, jultunud talupoega karistati rahatrahvi ja häbipostis seismisega. Kohtuprotokollist selgub, et Jesper ei tahtnud sel kombel oma lugupidamatust väljendada, vaid oli tulnud pühakotta oma suure murega: naabrimees oli võrgutanud tema tütre.⁵⁶² Situatsioonis on teatud kokkupuutepunkte Ivangorodi kirikurahutustega: kaks osapoolt ei kommunikeeru omavahel, sest tajuvad erinevalt ruumi sakraalsust ja neil puudub ühine keel, üks tahab ja ei suuda end

⁵⁵⁶ Ibid., 50–51.

⁵⁵⁷ EAA, f. 1187, n. 2, s. 5157, lk.37–37p. Petrus Duncani palvekiri 27.06.1641.

⁵⁵⁸ Erviö, 49–50.

⁵⁵⁹ EAA, f. 1187, n. 2, s. 5156. Acta Ecclesiae Narvensis A. 1638–1640.

⁵⁶⁰ SRA, Livonica II:450. Henrik Stahli kiri Dorpti akadeemiale 12/12 1652.

⁵⁶¹ Vt. nt. EAA, f. 1187, n. 2, s. 5157, lk. 116–116p. Joachim Jheringi kiri Heinrich Stahlile 7. juuni 1643.

⁵⁶² EAA, f. 1187, n. 2, s. 5157, lk. 57; Erviö, 86–87.

väljendada, teine näeb ainult reegleid, nende eiraja motiivid ega sõnum teda ei huvita. Samas näitab see juhtum, kui pealiskaudne oli talupoegade katehhiseerimine, neile õpetati teatud sõnalist väljendusoskust, mille nutikamad omandasid, kuid ristiusu olemus jäi neile üldjuhul hoomamatuks. Turvatunnet pakkuv harjumuspärane osalt paganlike, osalt katoliiklike rituaalide maailm oli tabuks kuulutatud, kuid uut toetuspunkti neile tegelikult ei antud. Talupoeg Jesperi ulg on siin väga kujundlik: ta ei tea täpselt, mida ta tahab öelda ja kuidas seda teha, kuid tunneb, et peab seda tegema pühas kohas. Luteri vaimulikud nägid palju vaeva käitumisharjumuste kujundamisega, kuid saavutasid harva inimesega tõelise kontakti. Selline pealispindsus polnud iseloomulik mitte ainult Eesti- ega Ingerimaale, vaid kogu varauusaegsele evangeelsele kultuuriruumile, kus piirid püha ja profaanse, usu ja ebaususe vahel ei ulatunud kuigi sügavale.⁵⁶³

1655. aastal ühendati eesti ja soome kogudused, pastoriks määrati neile rootsi kaplan Thomas Jacobi. Eestlased olevat loobunud emakeelsest jutlusest vabatahtlikult, kuna soome keelest aru saamine ei valmistanud neile raskusi. Soomekeelse koguduse sõltuvus linna magistraadist suurenes aja jooksul.⁵⁶⁴ Tagandatud pastor Duncanusele maksti välja aastapalk ja jäeti palvetunnid ning vaimulikud talitused vaestemajas.⁵⁶⁵

3.1.1. Venemaa ideoloogiline mõju

Heinrich Stahli suhteid Ingerimaa õigeusklikega ei saa käsitada Venemaa mõju kõrvale jättes. Stolbovo rahulepinguga fikseeritud riigipiir oli kergesti ületatav ning end patriarhi alamatena identifitseerivad õigeusklikud reageerisid vahetult Venemaalt tulevale infole. Venemaa ei olnud loobunud lõplikult ei Ingerimaast ega tema elanikest ning kasutas kõikvõimalikke vahendeid nende õigeusu identiteedi kinnistamiseks. Õigeusklike jaoks polnud probleem superintendendi isikus või tema vahendite valikus, aktiivne konverteerimine tõi lihtsalt kaasa ka vastupanu intensiivistumise. Õigeusu vaimulike tugipunktiks olid venelastest maaomanikud, eriti Petrovi ja Kipina pogostis, kes meelesid oma talupoegi luteri vaimulike vastu ning keelasid neil katekismuse õppimise.⁵⁶⁶

Seadust rikkudes salaja üle piiri tulnud preestrid tegutsesid vargsi, kuid superintendendi kaalukas, teadlik ja avalik oponent oli patriarhiga pidevas kirjavahetuses olev Ivangorodi kodanikkond.⁵⁶⁷

Rootsi valitsus oli neist sidemeist teadlik: koopiaid sellest kirjavahetusest on säilinud Rootsi riigiarhiivis ning informatsioon liikus ka diplomaatilisi kanaleid pidi. Rootsi oli esimene Euroopa riik, kel oli Venemaal oma saatkond, mistõttu

⁵⁶³ Bertrand, 929.

⁵⁶⁴ Hansen, 106.

⁵⁶⁵ Hansen, 107.

⁵⁶⁶ SRA, Livonica II:202. Heinrich Stahl kuninganna Kristiinale 28.02.1643.

⁵⁶⁷ SRA, Livonica II:678. Kuninganna resolutsioon ja selgitus Ivangorodi kodanikele 17.12.1645.

valitsus oli seal valitsevate meeleoludega päris hästi kursis. Üks toonasele Venemaale iseloomulikumaid jooni oli sügavalt juurdunud umbusk välismaalas-tesse ja sallimatus teiseusuliste suhtes. Erinevalt roomakatoliiklastest oli luterlastel küll lubatud Venemaal oma usku järgida ja enda tarbeks koole asutada⁵⁶⁸

Luterluse propageerimine Rootsi poolt vallutatud aladel tugevdas Venemaa protestantismivastast hoiakut. Patriarh Filaret, kirikupea aastail 1619–1633, tundis sügavat umbusku „ketserlike ladinlaste” vastu, samuti igasuguse intellektuaalse mõju vastu Poola ja Leedu aladelt, isegi kui see oli pärit Kiievi ortodoksiast. Erilist ohtu nägi ta välismaise kirjanduse levikus, näiteks oli keelatud Poolas trükitud raamatute toomine riiki.⁵⁶⁹ Lisaks kordas Filaret 1628. aastal õigeusklikel välismaalaste juures teenimise keeldu juhul, kui neil ei lubata paastuda ega võimaldata viimset sakramenti vene ortodoksi rituaali järgi.⁵⁷⁰ Tolerantsemalt ei suhtunud teiseusulistesse patriarh Joasaf I (1634–1640) ja Josif (1642–1652), truudus õigeusule võrdus truudusega tsaarile. Moskvast keelati välismaalastel 1643. aastal majade omandamine ning lõhuti protestantlik kirik.⁵⁷¹ Välispoliitiline olukord ja informeeritus Venemaa sisepoliitikast tingisid Rootsi valitsuse vaoshoitud hoiaku õigeusklike konverteerimise suhtes, mida riigivõimu toetust ootav Heinrich Stahl ei suutnud oma ülesannetest ega maa-ilmakäsitusest lähtuvalt mõistagi aktsepteerida.

Kindralkuberner Gustav Horn jälgis kasvava murega Ingerimaa õigeusklike kirjavahetust Novgorodi metropoliidiga. 1651. aastal on metropoliit Gavril, igumeen Detsenski ja üks arhimandriit kirjutanud kirja Narva õigeusklikele kodanikele, milles manitsetakse neid hoolitsema oma hinge, mitte maise vara eest ja kurdetakse muret nende äralangenud südamete pärast. Sama aasta suvel käis Narva vene kodanik Jakob Belaus Novgorodis ja palus, et pühitsetaks üks diakon Narva vene preestriks, kuid patriarh ütles talle, et selleks pole vähimatki vajadust, sest varsti tuleb ta ise Narva ja korraldab kõik.⁵⁷² Narva õigeusklike kirjavahetus Novgorodiga ei jäta vähimatki kahtlust nende ebalojaalsuse suhtes kuningannale. Rootsis oldi sellest teadlikud, aga võimetud midagi muutma.

Täiesti vaenulikuks muutus suhtumine luterlastesse aga Nikoni patriarhiks pühitsemisega 1652. aastal. Teated luteriusuliste tagakiusamisest jõudsid Ingerimaale 1652. aasta aprillis, mil kindralkuberner Erik Stenbock kirjutab, et on kuulnud ühe prantsuse kaupmehe perekonna ja saatjaskonna sunniviisil ümber-ristimisest Moskvast.⁵⁷³ Sama aasta 5. novembril on Novgorodi suurvürst

⁵⁶⁸ Georg von Rauch. „Moskau und der Westen im Spiegel der Schwedischen diplomatischen Berichte der Jahre 1651–1655.” – Sonderdruck: Archiv für Kulturgeschichte, 1951, Bd. 34, H. 1. Münster; Köln: Böhlau 1951, 22–66, siin 23–27.

⁵⁶⁹ Gonneau, 502–538.

⁵⁷⁰ Hans-Heinrich Nolte. „Religiöse Toleranz in Rußland 1600–1725.” – *Göttinger Philosophische Dissertation*. Göttingen; D 7 .Zürich; Frankfurt: Musterschmidt cop. 1969, 99–103, siin 100.

⁵⁷¹ Ibid., 101.

⁵⁷² SRA, Livonica II:173. Gustav Evertsson Horn 16.07.1652; Isberg, *Svensk segregations-...*, 82–83.

⁵⁷³ EAA, f. 278, n.-1 XIX, s. 62, l. 25. Erik Stenbock 26.04.1652.

publitseerinud mandaadi, millega keelati venelastel karmide karistuste ähvardusel suhelda välismaalastega, nendega koos juua või süüa, veel vähem nende juures teenida. Moskvast on teateid, et patriarhi korraldusel rebiti võõrusulistel, kes on julgenud end vene riietesse rõivastada, riided seljast ja heideti alasti vanglasse.⁵⁷⁴ Kolm päeva hiljem on saabunud teade kahe luteri kiriku lõhkumisest Moskvast ja kõigi luterlaste saatmisest linna piiride taha, luteriusulised kivimajade omanikud pidid need maha müüma ja ehitama uued poole miili kaugusele linnast. Neil oli keelatud kanda rõivaid vene kombe kohaselt ja omada vene rahvusest teenijaid. Linna oli lubatud elama jääda vaid neil luteriusulistel, kes lasevad end ümber ristida.⁵⁷⁵

Samal ajal põgenes Kexholmist pärit Alexei Jokimson Moskvasse ja patriarhile truudust vandunult laskis end seal pühitseda preestriks Kexholmis, mida patriarh pidas endale alluvaks. Ingerimaale naasnult Jokimson vangistati, kuid kindralkuberner Erik Stenbock ei teadnud, kuidas temaga edasi toimida.⁵⁷⁶

Vastuseks Vene-poolsetele reageeringutele kinnitas Rootsi valitsus 1654. aastal õigeusklike usuvabadust, mis aga ei takistanud patriarh Nikonit tõstatamast taas oma kadunud usuvendade päästmise küsimust. Kaks aastat hiljem alanud Vene-Rootsi sõjal oli kindlasti religioonipoliitiline aspekt.⁵⁷⁷ Päris sõja algul, 30. juunil 1656 kirjutas kindralkuberner Gustav Evertsson Horn, et venelased on läinud üle vaenlase poolele, samal ajal kui luteriusulisi tapetakse ja rüüstatakse.⁵⁷⁸

3.12. Õigeusklikele suunatud luterlik kirjasõna

Rootsi kirikuprogrammi võtmeks Ingerimaal oli usuteadmiste vahendamine kirjasõna abil. Juba 1622. aastal Viiburi piiskop Elimaeusele antud instruksioonis soovitati tal leida mõned venelased ja vene keelt oskavad soomlased ning õpetada neile lihtsamaid usutõdesid ja venekeelse Piibli lugemist, seejärel aga psalme, Siiraki raamatut, Uut Testamenti ning katekismust, eesmärgiga kasvatada neist vene koguduste vaimulikud.⁵⁷⁹ Edaspidi oli kavas asutada Viiburis väike kool kuuele kuni kaheksale vene poisile, kes õpiksid raamatutarkust ja jutlustamist, suutmaks tutvustada venelastele luteriusu põhitõdesid. Vene preestreid, kes Lutheri katekismust õpivad ja õpetavad, oli plaanis stimuleerida majanduslikult, andes neile aastas neli, kuus või kaheksa tündrit vilja.⁵⁸⁰

⁵⁷⁴ EAA, f. 278, n. 1-XIX, s. 62, l. 33. Erik Stenbock, 15.11.1652.

⁵⁷⁵ EAA, f. 278, n. 1-XIX, s. 62, l. 31. Erik Stenbock, 8.11.1652.

⁵⁷⁶ SRA, Livonica II:172. Erik Stenbock 6.10.1652.

⁵⁷⁷ Nolte, 99–103.

⁵⁷⁸ SRA, Livonica II:173. Gustav Evertsson Horn 30.06. 1656.

⁵⁷⁹ Öhlander, *Om den svenska kyrkoreformationen...*, 12–16.

⁵⁸⁰ Isberg, *Svensk segregations-...*, 54.

Esimene Lutheri katekismus kirikuslaavi keeles ilmus 1614. aastal Hans Flörichi tõlkes.⁵⁸¹ Õigeusklike konverteerimise tarbeks vajalike trükiste üllitamiseks kutsuti 1618. aastal Stockholmi Hollandist pärit Peter van Selow, kellele anti vene raamatutrukikali õigused. Selowi trükikojas 1628. aastal üllitatud kirikuslaavikeelsest Hans Flörichi ja Isak Torzakovi tõlgitud luteri katekismusest on kolm eksemplari säilinud, kuid arvatavasti polnud see ainus tol perioodil trükitud venekeelne katekismus.⁵⁸²

Stahlgi pidas õigeusklike konverteerimisel esmatähtsaks nii soome- kui venekeelsete luterlike trükiste levitamist Ingerimaal.⁵⁸³ Kohalike elanike tarbeks luterlike raamatute koostamist ja avaldamist oodati aga ka Ingerimaa esimeselt kirikupealt – oli ju Stahlil eeldatav võimekus sel alal üks tema superintendendi ametisse valimise põhjusi. Katekismuse õpetamise vajadust rõhutati korduvalt nii Stahlile kui Viiburi piiskopile Petrus Bjuggile antud instruksioonides.⁵⁸⁴ Heinrich Stahli kohustati esmalt kirjutama lühike rootsikeelne käsiraamat, mida kohalikud vaimulikud võiksid ajutiselt kasutada eeskätt ristiusu tõdede õpetamisel talupoegadele.⁵⁸⁵ Taoline agenda jäi Stahlil kirjutamata, 1643. aasta kirikukogu otsustas Ingerimaal kasutusele võtta Rootsi 1614. aasta käsiraamatu.⁵⁸⁶ Stahli köitis pigem otseselt õigeusklikele mõeldud raamatute – katekismuse ja jutluste kirjutamine.

Katekismused Viiburi ja Ingerimaa soomekeelse elanikkonna tarbeks olid sel ajal juba olemas: säilinud on 1644. aastast pärit Stockholmis trükitud soomekeelne kirillitsas katekismus, kuid Kari Tarkiaise andmeil olid taolised katekismused kasutusel juba 1640. aastate algul,⁵⁸⁷ neid mainitakse ka visitatsiooniprotokollides. Katehhiseerimistööks vajaliku kirjanduse loomisel kogenud Stahl ei olnud rahul kümne käsu selgitustega venekeelses katekismuses ning tõttas avaldama oma katekismusevarianti. Heinrich Stahli Ingerimaa, Narva ja Alutaguse vaimulikkonnale mõeldud rootsikeelne katekismus „Förnufftenes Miölk”⁵⁸⁸ ilmus 1644. aastal Tallinnas. Raamatu pealkiri viitab juba tema eesti-keelsetes kirjatöödes kasutatud metoodilisele lähtekohale, mis on võetud Pauluse kirjast korintlastele: „Ma jootsin teile piima ega andnud tahket rooga, sest seda te ei oleks veel talunud.” (1Kr 3:2). Autor on enda sõnul mõningad küsimused piiskopkonna vaimulike jaoks lühidalt, lapselikult ja lihtsalt paberile

⁵⁸¹ Tarkiainen, „Venäjätulkit ja slavistikan...”, 54–56.

⁵⁸² Kari Tarkiainen. „Den tidiga kyrkliga slavistiken i Sverige.” – *Kyrkohistorisk årsskrift*, 1974, 71–95.

⁵⁸³ SRA, Livonica II:202. H. Stahli kiri 27.02.1642.

⁵⁸⁴ *Finska prästerskapets besvär och Kongl. Majestäts därpå gifna resolutioner: från slutet af 1620-talet intill stora ofredens slut / samlade af K.G. Leinberg. Jyväskylä 1892*, 64–69.

⁵⁸⁵ Öhlander. *Om svenska kyrkoreformationen...*, 192.

⁵⁸⁶ Isberg, *Svensk segregations...*, 65.

⁵⁸⁷ Tarkiainen, „Venäjätulkit ja slavistikan...”, 39

⁵⁸⁸ Förnufftenes Miölk För the Narviske / Ingermanlandske / och Allentackiske Kyrkior upsat aff M. Henrico Staheln/ Superintendente dersammastädes. Revall / Tryckt aff Heinrich Westphal/ Åhr 1644.

pannud. Kuid kuna neid on siiski liiga palju, et vaimulik suudaks kõik korraga ette kanda ja lihtrahvas kuulnud mõista, on tekst kirjutatud kolmes erinevas kirjas – algteadmised kõige suuremate tähtedega. Nii saab katekismuseõppija teadmisi omandada keerulisemalt lihtsamale liikudes. Samas ei soovinud autor kedagi oma sõnastusega siduda, selle kasutajatele jäeti vabadus neid mõtteid omal viisil väljendada. Katekismuse eessõnas kurdab Stahl kohalike raskete olude üle: neil halbadel aegadel ei ole sellel maal usku, armastust ega Jumala-sõna, üksnes sõnakuulmatus ja allumatus ning kirikuõpetajaid pilgatakse ja häbistatakse, neile ettenähtud tasude maksmisest püütakse kõrvale hiilida. Kuid seda enam manitseb superintendent vaimulikke Kristuse ustavate teenritena kandma oma koormat väsimatult ja rõõmuga ning mitte heituma oma sõnakuulmatust rahvast.⁵⁸⁹

Kõnealune katekismus oli küll rootsikeelne, kuid suunatud õigeusklikele, seda kirjutama ajendas Stahli nähtavasti arvamus, et Rootsis ilmunud katekismused on Ingerimaa elanike jaoks liiga keerulised. Raamatu sihtgruppi, vene õigeusklikke silmas pidades laskis superintendent tõlkida selle vene keelde, kuid trükkida seda ei õnnestunud. Ilmumata jäi ka tema venekeelne jutlustekogu, mille jaoks ta olevat koguni tõlgi leidnud.⁵⁹⁰ Säilinud käsikirju ega rohkem andmeid kummagi teose kohta pole, jääb teadmata, mis põhjusel neid oli trükitud.

Samal ajal tundsid kohalikud vaimulikud suurt puudust venekeelsest luterlikust kirjasõnast. Viiburi piiskop ja konsistoorium on 1647. aasta kirjas palunud kuningannalt kvartformaadis trükitud Lutheri katekismust koos selgitustega, mis oleks kirjutatud paralleeltekstidena rootsi, soome, vene ja vene keeles ladina tähtedega, et soome vaimulikud saaksid õieti lugeda vene keelt.⁵⁹¹ Sellise katekismuse tõlkimine vene keelde tehti ülesandeks 1649. aastast Stockholmis vene tõlgina tegutsevale Johan Roslinile, kelle surma tõttu jäi plaan aga realiseerumata.⁵⁹² Venekeelsed katekismused, mida superintendent oma konverteerimistöös kasutas,⁵⁹³ olid tõenäoliselt juba mainitud Selowi trükikojas trükitud raamatud.⁵⁹⁴

Luteri vaimulikule omaselt oli kirjasõnal Heinrich Stahli konverteerimistegevuses keskne koht, kuid tema püüd pääseda õigeusklikele lähemale sõna kaudu, ei olnud teostatav mitte üksnes elanikkonna kirjaoskamatus, vaid ka seetõttu, et kirjasõna, nagu nägime, kuulus ise maagia valdkonda. Kiri oli püha. Pühakiri, vastupidiselt luterlikule käsitusele, ei olnud mõeldud koguduseliikmetele lugemiseks, Piiblit võis vahendada vaid pühitsetud preester. Pühakirja tõlgendamine, dispuudid ning isegi jutlused selle põhjal olid keelatud.⁵⁹⁵

⁵⁸⁹ Ibid., eessõna.

⁵⁹⁰ SRA, Livonica II:202. H. Stahli ja Eric Albogiuse dateerimata kiri.

⁵⁹¹ *Finska prästerskapets besvär...*, 69.

⁵⁹² Isberg, *Svensk segregations...*, 65.

⁵⁹³ SRA, Livonica II:202. H. Stahli kiri 27.07.1642.

⁵⁹⁴ Vt lähemalt Tarkiainen, *Venäjätulkit...*, 54–85.

⁵⁹⁵ Henri Sederberg. *Anteckningar öfver ryska folkets religion och seder under vistande i Ryssland 1709–1718: en hittills icke utgifven handskrift*. Christianstad 1836, 19.

Ingerimaa konverteerimisplaan ärgitas õigeusu kirikut omapoolseid vastu-meetmeid rakendama: Ukrainas ja Valgevenes üllitati sel perioodil terve hulk protsetantismi vastu suunatud trükiseid.⁵⁹⁶ Õigeusu kiriku suhtumist luterlikku kirjasõnasse väljendab kõige selgemini 1684. aastast pärit kreeka-katoliiklusse konverteerunud luterlaste vandevormelist pärit lause: „Ma nean nende esimest õpetust väikelastele, raamatut, mida nad kutsuvad katekismuseks, mille Martin Luther on kirjutanud...”⁵⁹⁷ Toodud needmisvormelis ei avaldu üksnes viha ja põlgus luterliku kirjasõna vastu, vaid ka hirm ja ohutunne. Konfessionaalse identiteedi muutmine keelelise identiteedi loomise kaudu oli põhimõtteliselt võimalik, kuid see nõudnuks aega. Sügavalt juurdunud uskumusi, eriti neid, mis olid seotud maagiliste paikade ja toimingutega, ei olnud võimalik muuta mõnekümne aastaga. Ingerimaal leidis üksikuid inimesi, kes luterliku kirjasõna mõjul õigeusust loobusid,⁵⁹⁸ kuid selleks, et elanikkonna põhiosa luterluse omaks võtaks, pidi mööduma mitu põlvkonda, kuni kasvab üles generatsioon, kel polnud enam vahetut teadmist vanast usust. Robert Scribneri hinnangul vältas konfessionaalse paradigma muutus varauusaegses Saksa kultuuriruumis keskmiselt seitse- kuni kahekümmend aastat.⁵⁹⁹

3.13. Kaotuste aeg: „nihil adjungenti, nihil ornamenti, nihil emolumentum”

Narva toomkiriku pühitsemise aastal palus sügavais võlgades ja ikka veel üürikorteris elav Ingerimaa kirikupea kuningannalt raha alustatud postilla välja-andmiseks.⁶⁰⁰ Sellest jutlustekogust ei ole hiljem midagi kuulda. Võib-olla oli see tema viimane katse leida kirjutamisest jõudu, tulemaks toime kõigi oma kohustuste ja enda ette kuhjunud takistustega. Stahli parimad saavutused Ingerimaal jäid tema superintendendiaja tegusaisse algusaastaisse: konsistooriumi ja visitatsioonisüsteemi ning koolide rajamine, konverteerimisprogrammi näiline edu. Murranguaeg jääb ilmselt kümnendi keskele, kuninganna Kristiina võimuletuleku aega, mis kustutas tema lootused valitsuse tõhusamale toetusele. Ka isiklikus elus oli see raske aeg. 1646. aasta mais suri tema naine Dorothea.⁶⁰¹

Superintendendi ette kerkinud raskused ei johtunud üksnes Ingerimaal kujunenud oludest: 17. sajandi keskpaigaks oli kogu Rootsi jõudnud sotsiaalsesse kriisi. Põhjused olid ühelt poolt majanduslikud ja tingitud nii sõjakuludest kui maad tabanud ikaldusest, maade doneerimine aadlile vähendas riigikassa tulusid

⁵⁹⁶ Rauch, *Protestantisch-ostkirchliche...*, 195.

⁵⁹⁷ Öhlander, *Om den svenska kyrkoreformationen...*, 195.

⁵⁹⁸ Vt. nt. Tarkiainen, „Venäjätulkit...”, 63.

⁵⁹⁹ Scribner, 96–97.

⁶⁰⁰ SRA, Livonica II. Heinrich Stahl.

⁶⁰¹ Väänänen, *Herdaminne...*, 280.

ja tõstis aadlkonna iseteadvust.⁶⁰² Samal ajal oli kasvanud kodanikkonna poliitiline mõju. Rootsisis tõi see olukord vaimulikuseisuse jaoks kaasa kihistumise: alamad vaimulikud tundsid poolehoidu talurahva vastu ja võitlesid nende õiguste eest, kõrgemad vaimulikud – piiskopid ja toompraostid – seisid lähemal aadlikele.⁶⁰³

Kirjanduses on ebamääraselt mainitud Stahli enda võimalikku aadliseisusesse tõstmist. Aadeldamine on tõepoolest kõne all tema kirjas Oxenstiernale,⁶⁰⁴ kuid see võib seotud olla tema pojaga: kuninganna Kristiina ajal anti aadlitiitel piiskoppide vanimatele poegadele.⁶⁰⁵

Stahli vastasseisu Eestimaa rüütelkonna või Narva magistraadiga ei saa üle kanda tema suhetele aadlike või linnakodanikega üldiselt, mõlemal juhul oli tegemist korporatsioonide ja superintendendi institutsionaalse konfliktiga. Täiesti teistsugused olid Stahli suhted Nyeni saksa kodanikega, kel ei puudunud üksnes Narva kodanike privileegid, vaid ka oma kirik ja kogudus. Esimeseks märgiks Nyeni sakslaste soovist asutada oma kogudus oli 1640ndate aastate algul kahe saksa tudengi kutsumine neile kodujutlusi lugema ja piiblitunde andma. Rootsi-soome preestrid olid saksa koguduse eraldumise vastu, sest see tähendanuks neile tulude vähenemist, rootsi koguduse kaebuse põhjal saadeti need üliõpilased konsistooriumi nõusolekul linnast välja.⁶⁰⁶ Superintendent leidis siiski, et Nyeni saksa kodanike soov emakeelse jumalateenistuse järele on igati põhjendatud ning palus valitsusel nende taotlus rahuldada.⁶⁰⁷ Kuninganna 1646. aasta 31. augusti resolutsioonis vastati talle, et saksa jutlustajaid pole vaja, sest linnas on vähe sakslasi. Kaks aastat hiljem, pärast läbirääkimisi kindralkuberneri ja magistraadiga kutsuti siiski saksa jutlustajaks Daniel Brockhausen, kes oli olnud kaks aastat koduõpetaja kindralkuberner Mörneri majas. Nyenis oli tema kohustuseks linna sakslaste ja läbireisivate saksa kaupmeeste teenimine sakramenditalitusega ning jutlustamine pühapäevaõhtustel jumalateenistustel ning iga kolmanda pühapäeva pidulikul missal võis ta eraviisilisel kokkuleppel peale selle triviaalastmel õpetada aadlike ja kaupmeeste lapsi. Seevastu polnud tal vähimatki õigust sekkuda teiste pastorite teenistuskohustustesse või pretendeerida nende tuludele.⁶⁰⁸

Nyeni sakslased aga ei kavatsenudki loobuda iseseisva koguduse asutamisest, vaid hakkasid taotlema oma kiriku ehitamise luba. Superintendent Heinrich Stahl toetas neid selleski küsimuses ja kuninganna resolutsiooniga 6. septemb-

⁶⁰² Michael Roberts. „Queen Christina and the general crisis of the seventeenth century.” – *Essays in Swedish history*. Minneapolis: University of Minnesota Press 1967, 111–138.

⁶⁰³ Ingun Montgomery. *Enhetskyrkans tid*. – Sveriges kyrkohistoria; 4. Stockholm: Verbum 2002, 108.

⁶⁰⁴ SRA, E-732. Heinrich Stahl 15.06.1652.

⁶⁰⁵ Montgomery, 108.

⁶⁰⁶ Bonsdorff, *Nyen och...*, 440.

⁶⁰⁷ SRA, Axel Oxenstiernas brevväxling E-732. H. Stahli kiri Axel Oxenstiernale 08.10.1643 Nyenis.

⁶⁰⁸ Bonsdorff, *Nyen och...*, 441.

rist 1649 said nad õiguse ehitada kirik oma kulul tingimusel, et patronaadiõigus jääb valitsusele ja kogudus konsistooriumi ülemvõimu alla. Kindlustustööde tegemise ettekäändel ei leidnud kindralkuberner aga mitu aastat saksa kiriku jaoks sobivat ehitusplatsi. Samal ajal kaebas rootsi koguduse õpetaja Erlandus Jonae Hiärne oma kirjas kirikulõhe üle Nyenis – niigi väikese koguduse kaheks jagamine võivat suurt kahju tekitada. Valitsus lahendas need apellatsioonid saksa koguduse kasuks. 16. septembril 1653 määras kuninganna Daniel Brockhauseni Nyeni saksa koguduse pastoriks ja kirikhärraks palgaga sada riigitaalrit. Sama aasta 19. oktoobril kohustas kuninganna kindralkuberner Erik Stenbocki leidma sobiva platsi kiriku ehitamiseks ja jälgima tööde õnnestumist.⁶⁰⁹ Kiriku ehitamisest sõjaeelsel ajal küll teateid ei ole. Brockhauseni ametissemääramine tõi kaasa koguduse ja magistraadi tüli ning viimane tühistas koguni tema kutsumise. Superintendendi arvates oli vokatsiooniõigus siiski kogudusel. Samal ajal sõitis Rootsi pastor Erland Hiärne konsistooriumi loata Stockholmi, et saavutada seal saksa pastori ametikoha kaotamine Nyenis.⁶¹⁰ Hiärne jõudis küll kuninganna vastuvõtule, kuid reis sügistormisel merel sai talle saatuslikuks, tagasiteel ta haigestus ja suri järgmise aasta veebruaris.⁶¹¹

Seega ei saa nõustuda väitega, nagu soovinuks Stahl kitsendada Rootsi riigi huvidest lähtudes saksa kodanike õigusi.⁶¹² Samal ajal kaotas ta hoopis kindralkubernerit toetuse, kes siiani oli olnud superintendendi tugi õigeusklike konverteerimisel. Sellesse ametisse määrati 1645. aastal pragmaatiline Carl Mörner, kes ei varjanud ei oma antipaatiat Stahli vastu ega ignorantsust usuküsimustes. Tema arvates tulnuks õigeusklike probleemi teoloogiline aspekt lihtsalt kõrvale heita ja siduda nad Rootsi riigiga majanduslike eeliste kaudu. Mörner oli seisukohal, et: „mida rohkem nad paastuvad, seda rohkem saavad maksta makse” ja „kui ta Rootsi riigilt raha saab, küll siis ka oma jumalad unustab”.⁶¹³ Kindralkubernerit meelest olid õigeusklike kaebused superintendendi peale igati õigustatud ning konverteerimisprogramm tulnuks asendada täieliku usuvabadusega: igasse Ingerimaa lääni kutsutagu Venemaalt üks ning Kexholmi lääni kaks preestrit, et nad saaksid oma inimesi ristida, laulatada, haigeid külastada ja matta.⁶¹⁴ Stahli kohta kirjutas Mörner kuningannale, et too on rohkem koole ja kirikuid uppi lõonud, kui üles ehitanud, kuid tema vaenulikkus näib olevat suunatud kirikupea institutsiooni vastu üldiselt: samas kirjas on ta süüdistanud Viiburi piiskoppi Petrus Bjuggi ahnuses ja laiskuses.⁶¹⁵ Viiburi piiskop ise, nagu Stahlgil neil aastail, oli õigeusklike konverteerimise suhtes lootusrikas, kirjutades, et venelased on hakanud käima soome jumalateenistustel, kuulavad

⁶⁰⁹ Ibid., 442.

⁶¹⁰ SRA, Axel Oxenstiernas brevväxling E-732. H. Stahli kiri Axel Oxenstiernale 14.06.1653.

⁶¹¹ Olof Strandberg. *Urban Hiärnes ungdom och diktning*. Stockholm: Geber 1942, 15.

⁶¹² Naber, *Motsättningarnas Narva...*, 61.

⁶¹³ SRA, Livonica II:171. Carl Mörner 2.09.1650.

⁶¹⁴ SRA, Livonica II:170. 9.10.1650.

⁶¹⁵ Naber, *Motsättningarnas Narva...*, 80.

hoolega soomekeelse Piibli ja katekismuse lugemist, ligi sada noort on kolme aasta jooksul õppinud Luteri katekismust koos tõlgendustega.⁶¹⁶

Mörneri seisukohas väljendub üha süvenev vastuolu Rootsi riigi kiriku- ja majanduspoliitika vahel, konverteerimisprogramm jooksis ummikusse ka välispoliitilistel põhjustel. Superintendendi kirjad kuningannale ja riigikantslerile muutusid aja jooksul üha kibedamaks ja lootusetumateks, kuid ta ei loobunud ega teinud kompromisse. Enda sõnul suutis ta katekismuse peatükke ja psalme õpetada umbes viiele tuhandele inimesele ja olnuks tunduvalt edukam Ivangorodi elanike vastutöötamiseta.⁶¹⁷ Konverteeritavad ise on samal ajal kirjutanud kuningannale, et superintendent kiitleb asjata, nemad on jäänud kindlaks oma usule, kuid paljud haiged, vanad ja noored, on surnud Jumalata ja armulauata, nagu paljud lapsed on kaks kuni kolm aastat ristimata.⁶¹⁸

Õigeusklike massilist põgenemist Venemaale, mis intensiivistus eriti 1640ndate aastate teisel poolel, on ajalookirjanduses põhjendatud nende usulise tagakiusamisega. Selle argumendi tõi Vene pool esile läbirääkimistel ülejooksikute tagasiandmise üle: nad on tulnud siia oma usu tõttu ja see ei muutu kunagi, südametunnistust ei saa sundida.⁶¹⁹ Pentti Laasonen, kes on uurinud talupoegade põgenemist Kexholmi läänist, kus õigeusklikke ei püütud konverteerida nii aktiivselt ja järjekindlalt kui Ingerimaal, peab selle peapõhjuseks aga talupoegade rasket majanduslikku olukorda, suurt maksukoormust ja 1640ndate aastate näljahäda. Alahinnata ei saa ka Vene poole initsiatiivi õigeusklike ülemeelitamisel.⁶²⁰ Kuid Rootsi alalt põgenemise põhjused ei pruugigi olla ratsionaalselt põhjendatavad: David Kirby arvates ei näita soomeugri päritolu õigeusklike põgenemine Karjalast Venemaale mitte üksnes nende keelelise identiteedi puudumist, vaid sedagi, et nad ei olnud seotud oma kodukoha, esivanemate ega pärimustega.⁶²¹

Heinrich Stahli pingutused õigeusklike võitmisel luterlusele ei kandnud vilja, samas ei kahjustanud need Rootsi riigi majandushuve: Viiburi piiskopkonna põliselanikud ei olnud kuningriigile lojaalsemad. Stahlile oli lojaalsus loomumane, ta jäi elu lõpuni ustavaks nii nooruses omaks võetud ortodoksse luterluse ideaalidele kui oma ametikohustustele. Neist tulenevad arvukad konfliktid Eesti- ja Ingerimaa korporatsioonidega on kujundanud temast pildi kui auhnest ja võimukast inimesest. Säästnuks ta oma energiat Rootsi kirikupoliitika elluviimisel, olnuks mugavam, laisem või kulutanuks rohkem aega talle meelepärasele kirjanduslikule tööle, saanuks üldmulje positiivsem. Ainsad säilinud

⁶¹⁶ *Handlingar rörande finska kyrkans och presterskapet*. Andra samlingen. Jyväskylä 1883, 331–337.

⁶¹⁷ Isberg, *Svensk segregations-...*, 52.

⁶¹⁸ SRA, Livonica II:208. Õigeusklike dateerimata kaebekiri.

⁶¹⁹ SRA, Muscovitica: 36. Erik Gyllenstierna, Lars Canthersten, Hans Wrangell 15.09.1647.

⁶²⁰ Pentti Laasonen. *Novgorodin imu: miksi ortodoksit muuttivat Käkisalmen läänistä Venäjälle 1600-luvulla?* – Historiallisia tutkimuksia; 222. Helsinki: SKS 2005, 94–103.

⁶²¹ David Gordon Kirby. *Northern Europe in the early modern period: the Baltic world 1492–1772*. London: Longman 1993, 287.

kirjad, milles ta kuigivõrd oma tundeid avab, on kirjutatud Axel Oxenstiernale. Oma ametiaja algul, 1643. aastal on ta maininud muuhulgas: „nii raske ja mitmetahuline kui minu amet ka on, eriti selle alguses...” Pea kümme aastat hiljem tõdeb ta, et on tulnud siia vastu tahtmist ning ei ole midagi saavutanud, ei lugupidamist ega edu või kasu: „nihil adjuncenti, nihil ornamenti, nihil emolumenti”⁶²².

Teist korda Stahli elus oli vaimulikukutse viinud ta vastu tahtmist soovimatusse paika, esimene kord mäletatavasti siis, kui ta pidi katkestama õpingud Saksamaal. Tookord järgnes sellele seitsmeteist aastat tõusu ametiredelil ja kirjan-
duslik eneseteostus, Ingerimaal töötatud seitsmeteistkümmne aastaga näis kõik käest pudenevat, ka kirjatööd jäid superintendiameti algusaega. Kuid ükski teine superintendent – kogu Rootsi võimuaja jooksul oli neid Ingerimaal üksteist – siin nii palju aastaid vastu ei pidanud ega jätnud sedavõrd olulist jälge tema kirikulukku. Stahl ei põgenenud oma kohustuste eest, isegi siis mitte, kui enamik luteri vaimulikke pages sissetungivate venelaste eest kas Saksamaale või Rootsi. 1657. aasta kevadel kirjutas kindralkuberner Christer Horn, et kogudused on jäänud üksnes superintendendi hooleks,⁶²³ 22. juuli kirjas teatas ta Heinrich Stahli surmast.⁶²⁴

⁶²² SRA, Axel Oxenstiernas brevväxling E-732. Heinrich Stahl 15.06.1652.

⁶²³ SRA, Livonica II:174. Christer Horn 15.04. 1657.

⁶²⁴ SRA, Livonica II:174. Christer Horn 22.07.1657.

4. KÜÜNLAVALGEL KIRJUTATUD RAAMATUD

4.1. Käsi- ja koduraamat

Heinrich Stahl oli tegevvaimulik, kirikuõpetaja selle sõna otseses tähenduses. Tema maailmapildi kujundanud Rostocki ülikoolis valitseva ortodoksse luterluse vaimus koolitatud teoloogid olid teinud kirikust edukalt õpetamisinstituutsiooni, mis püüdis kasvatada kogudusse kuuluvatest inimestest jumalakartlikud ja vastutustundlikud ühiskonnaliikmed. Õpetus lähtus luterlike usutunnistuskirjade absoluutsusest ning veendumusest, et Piibel on usu allikas ja tõe tagatis ning selle avamise ja edasiandmise võti on aristotellik filosoofia. Kujutus, et kogudus on õdede ja vendade ühendus Jumala armus oli kaotanud oma tähenduse, rõhk asetati inimese patusele loomusele, mis tuli allutada ilmalikule ja kiriklikule distsipliinile. Nii kirikudistsipliini kui ilmaliku seadusandluse konstitueerivaks aluseks oli dekalog.⁶²⁵

Stahli tööpõld luterliku kultuuriruumi ääreala vaimsel harimisel oli piiritu, kuid tema tõde oli selge, usk vankumatu. Kahtlused tekkisid siiski, küll mitte tões, vaid selle kehtestamise viisis ning mida kõrgemale ta tõusis ametiredelil, seda väiksemaks jäid siin tema valikuvõimalused. Institutsionaalselt polnud määratletud mitte üksnes tema kohustused ja suhted võimukandjatega, vaid, nagu nägime, ka erinevate koguduseliikmetega, kelle käitumist dikteerisid nende kollektiivsest identiteedist johtuvad huvid ja maailmakäsitus. Kirjutama ajendas Stahli ühelt poolt puhtpraktiline vajadus – tema sulest ilmusid üksnes katehhiseerimistööks vajalikud tekstid –, teisalt oli see tõenäoliselt tema jaoks ainuke vaba eneseteostuse võimalus: tema raamatuis kujutatakse ideaalset maailma, sammhaaval lihtsamalt keerulisemale liikudes peavad avanema inimese silmad, kuni ta võtab omaks ainuõige usu. Siin ei piiranud teda riiklikult suunatud kirikupoliitika ega kellegi korporatiivsed huvid. Teise jutlustekogu poolelijätmine Ingerimaal 1650ndate aastate algul tähendaks justkui tema lõplikku murdumist: siiani oli ta uskunud end võivat teha trükisõna abil seda, mida ei suutnud elava sõnaga, loobumine kirjutamisest oli märk allaandmisest.

Heinrich Stahli erinevas keeles ja žanris kirjutatud raamatuid ühendab nende didaktiline eesmärk ja range metoodika. Tema esimeseks raamatuks peetakse 1630. aastal ilmunud katekismust *Kurtze und einfältige Fragen, die Grundstücke des Christenthums betreffend, in esthnischer Sprache*. Raamat ei ole säilinud ning mitmed uurijad on selle üksnes 1715. aasta põhjakeelse Uue Testamendi eessõnas mainitud teose olemasolus kahelnud.⁶²⁶ Ka Stahl ise ei maini nimetatud katekismust oma esimese säilinud raamatu, *Käsi- ja koduraamatu* algusosa ebakindlana mõjuvas eessõnas, jääb koguni mulje, et viimase puhul on

⁶²⁵ Bernard Vogler. „Das Luthertum.” – *Die Geschichte des Christenthums*. Hrsg. von Jean-Marie Mayeur, Charles und Luce Pietri etc. Bd. 9, Das Zeitalter der Vernunft (1620/1630). Freiburg; Basel; Wien: Herder 1998, 411–420.

⁶²⁶ Vt. lähemalt Kristel Kikas. „Mida sisaldab Heinrih Stahli „Vocabula”?” – *Tartu Ülikooli eesti keele õppetooli toimetised*; 21. Tartu: Tartu Ülikool 2002, 12. [Magistritöö]

tegemist argliku kirjandusliku katsetusega.⁶²⁷ Samas on tema käsiraamat kaunis komplitseeritud, isegi ambitsioonikas, ühendades endas misjonikirjanduse erinevaid tahke: kirjaoskamatu talurahvale mõeldud lihtsa katekismuse, käsiraamatu vaimulikele ja abivahendi koduseks palvetamiseks. Stahli kirjatööde puhul on sageli tõstatatud nende eeskujude, isegi võimalike alustekstide küsimus, viimane küll eeskätt tema eestikeelsesse trükisõnasse puutuvalt. Küsimus on igati õigustatud ja huvipakkuv, seda enam, et 17. sajandi esimese poole vohav luterlik kirjandus oli juba loomult kompilatiivne. Otsest eeskuju, mida kopeerida, Stahlil olla ei saanud, sisuliselt võiks esimesed eestikeelsed trükised liigitada misjonikirjanduseks – mõeldud kirjaoskamatu ja peaaegu olematute usuteadmistega põliselanikele. Protestantlikust misjonist on võimalik rääkida aga alles Kolmekümneaastase sõja lõpust, st 1648. aastast alates.⁶²⁸ 17. sajandi teisel veerandil, mil Stahl oma teosed kirjutas, ilmus rahvakeelset kirjandust ka luterliku kultuuriruumi teisel äärealal: ungari, tšehhi-slovaki ja rumeenia keeles.⁶²⁹ Rootsi religioossesse maailma integreerunud soomlastega eestlased end võrrelda ei saa, 1642. aastal ilmus teatavasti juba soomekeelne täispiibel, Uue Testamendi tõlge oli selleks ajaks juba pea sajandivanune. Lätikeelse vaimuliku kirjanduse publitseerimine kulges sarnaselt eestikeelsega: nii luterlikke kui katoliiklikke katekismusi ilmus teadaolevalt 1525. aastast alates, kindel traditsioon on jälgitav 1631. aastast, mil Georg Mancelius andis välja katekismuse *Lettisch Vade mecum*.⁶³⁰

Pole kahtlust, et Stahl kasutas pastorite valduses olnud käsikirjalisi vaimulikke tekste, mille hulgas võis olla katoliku ajast säilinuid, kuid need polnud ei teoloogiliselt ega keeleliselt korrektsed. Probleem polnud ju üksnes sõnavaras ja terminoloogias, vaid ka pakutavate teadmiste metoodilises esitamises, kusjuures arvestada tuli katehiseeritavate madala, õieti olematu haridustasemega. Stahl kirjutab käsiraamatu eessõnas, et see pole mõeldud õpetatud vaimulike harimiseks, vaid ärgitama neid selle maa elanikke kristlikus vaimus kasvatama, iseäranis on raamatu adressaadina silmas peetud eesti keelt halvasti oskavaid pastoreid, kellele on püütud pakkuda juhiseid kõikvõimalikeks juhtumeiks.⁶³¹ Kuid ka kohalikud vaimulikud, kes neid raamatuid abivahendina kasutasid, ei tarvitsenud teadmistega hiilata. Ingerimaa pastorite usuteadmiste kinnistamiseks

⁶²⁷ Heinrich Stahl. *Hand und Hauszbuches Für die Pfarherren, und Hauszväter Ehstnischen Fürstenthumbs*. I. Riga 1632, Vorrede [II-III]

⁶²⁸ Stephen Neill. *A history of christian missions*. 2. ed. – The Penguin history of the church; 6. London [u.a.]: Penguin Books 1990, 187–188.

⁶²⁹ Vt. nt. David Paul Daniel. „Evangelische theologische Literatur und Verleger des XVII. Jahrhunderts in Obern-Ungarn.” – *Lesestoffe und kulturelles Niveau des niederen Klerus*. Szeged: Scriptum Rt. 2001, 27–34; Jacob Mârza. „Über die Lesestoffe und den kulturellen Horizont des rumänischen Klerus im XVII–XVIII. Jahrhundert in Siebenbürgen.” – *Lesestoffe und kulturelles Niveau...*, 35–42.

⁶³⁰ Pēteris Vanags. „Latvian texts in the 16th and 17th centuries: beginnings and development.” – *Common roots of the Latvian and Estonian literary languages*. Ed. Kristiina Ross and Pēteris Vanags. Frankfurt am Main [u.a.]: Peter Lang 2008, 173–198, siin 178.

⁶³¹ Stahl, *Hand- und Hauszbuches...* I, Vorrede.

valis Stahl teatavasti Matthias Hafenrefferi populaarse teoloogiakompendiumi, mille nood olid kohustatud kahe aasta jooksul läbi lugema. Juba triviaalkooli õppekavast tuttavale Hafenrefferi raamatule langes tema valik arvatavasti esiteks käsitluse lihtsuse poolest, teiseks seetõttu, et Petrus Keniciuse eessõnaga raamat oli Rootsis tunnustatud.⁶³²

Vajadus eeskätt vaimulikele mõeldud käsiraamatu järele oli olnud kõne all nii Eesti- kui Ingerimaa puhul. Üheks võimaluseks olnuks Rootsi 1614. aasta käsiraamatu tõlkimine, mis sisaldas juhatusi vaimulikele sakramenditalitusteks, pühapäevasteks jumalateenistuseks, laulatuseks, käitumiseks naise esmakordsel kirikuskäigul peale sünnitust, pihiks ja haige külastamiseks ning matusteks. Raamatu lõpetasid litaaniad, mis muutusid eriti oluliseks Kolmekümneaastase sõja ajal sageli peetud palvapäevadel.⁶³³

Stahl on valinud nõudlikuma lahenduse, koondades ühte väljaandesse juhised vaimulikele, hädavajalikud usuteadmised ning palved kodusteks hardushetkedeks. Katekismuse puhul olnuks lihtsaim tee mõistagi Martin Lutheri väikese katekismuse tõlkimine rahvakeelde, mida oli ka eelnevalt tehtud: raamatu eestikeelseid tõlkeid on teada juba reformatsiooniajast ning veel samal aastal, mil ilmus Stahli *Käsi- ja koduraamatu* esimene osa, avaldas Joachim Rossihnius selle lõunaeesti murdesse tõlgituna.

Kuid katekismus oli žanrina saja aasta jooksul edasi arenenud, olles ühelt poolt kompilatiivne nagu 17. sajandi vaimulik kirjandus üldse, jättis see samas küllalt palju ruumi autori loovusele. 16. sajandi teisel poolest alates ilmus igal kümnendil mitukümmend saksakeelset katekismust, mille sisu ja vorm varieerusid olenevalt konkreetsest sotsiaalsest ja kultuurilisest kontekstist. Nende eesmärgiks polnud pelgalt noore inimese religioosse tunnetuse, vaid ühtlasi käitumismudeli mõjutamine, sotsiaalse distsipliini tagamine: katekismused varustati kasvatuslike juhistega pereisale ja täiendati kirjakohtadega Uuest Testamendist, eriti Pauluse kirjadest. Täiskasvanutele mõeldud pikem katekismusevorm, nagu ka katehheetilised jutlused, olid 17. sajandi uuendus. Saksa maal tekkinud katekismusemudel levis kiiresti Loode-Euroopasse, eriti vastuvõtlikud olid siin Läänemeremaad. Katekismuste rahvuslik eripära ei johtunud selle sisust või formaadist, vaid kasutamiskiisist.⁶³⁴ Stahli püüd pakkuda eestlastele esmaseid usuteadmisi võimalikult lihtsal ja arusaadaval viisil ei hõlbus-
tanud kirjutamist. Vastupidi, keerulise teoloogilise maailmapildi tõlkimine keelde, milles puudusid täpsed ja ühesed mõisted ning inimestele, kelle reli-

⁶³² Matthias Hafenreffer. *Compendium doctrinae caelestis ex locis theologicis ...* / Dn. Matthiae Hafenrefferi ... et in vsum scholarum particularium inclyti regni Sueciae separatim editum. Arosia [ca. 1622].

⁶³³ *Handbook*, ther vthi är författadt, huruledes Gudztiensten/ medh Christelighe Ceremonier och Kyrkiosedher / vthi våra Swenska Församblingar skal Bliffua hållin och förhandladt. Anno Christi M.DC.XIV, ... / [av Petrus Kenicius]. Upsala 1614.

⁶³⁴ Stefan Ehrenpreis. „Teaching religion in early modern Europe: catechism, emblems and local traditions.” – *Cultural exchange in early modern Europe; 1, Religion and cultural exchange in Europe 1400–1700*. Ed. by Heinrich Schilling & István György Tóth. Cambridge: Cambridge University Press 2006, 256–273, siin 258–265.

gioosne kogemus oli seotud ennekõike maagiaga, eeldas kirjutajalt sügavat usku kirjasõna mõjujõudu.

Käsiraamatusse palvete lisamine koduseks tarbeks lähtus luterlikust traditsioonist. Koduse palvetamise väärtustamine oli protestantlikule liikumisele iseloomulik – perekond, kes pöördub hommikul, õhtul ja söögilauas Jumala poole, ongi juba kristlik kogudus: „sest kus kaks või kolm on minu nimel koos, seal olen mina nende keskel” (Mt 18:20).⁶³⁵ Ühelt poolt ei olnud Stahlil eeskujudest puudus: Saksamaal oli luterlikke palveid, evangeeliume ja jutlusetekste sisaldavaid koduraamatuid 16. sajandi teisest poolest alates ilmunud rikkalikus valikus. Esimene evangeelne palveraamat, Georgius Spalatinuse *Ettliche Christliche gebett und untterweyssung* ilmus 1522. aastal, sisaldades lisaks palvetele lühikest õpetust nende kohta ja Meie Isa palvete selgitust. Samal aastal tuli trükist Martin Lutheri tuntud *Betbüchlein*, mis ei ole palveraamat selle varasemas, katoliiklikus tähenduses – teose tuumaks on Meie Isa palve, ainuke tõeline kristlik palve. Lutheri arvates ei pidanud evangeelset õpetust siduma palvetega, vaid see seisnes teadmistes ja juhatustes. Palve oli Lutheri jaoks südame kõne Jumalaga. Evangeelsed palveraamatud on piibellikku iseloomuga: palved on võetud pühakirjast või parafraseeritakse piiblitekste. Väga kõrgelt hindas Luther psalme, mida ta on kasutanud kõnealusel raamatuski.⁶³⁶

Stahl on oma käsiraamatus järginud Württembergi reformaatori Johannes Brenzi inimese tahte kujundamisele suunatud õpetamismeetodit. Elu ja õpetus kattusid selles ning elamise algtõed tuli kirjoskamatule inimesele esitada lapi-daarses stiilis, et ta suudaks neid kergemini mõista ja meelde jätta.⁶³⁷

Paralleelselt arenenud ning Rootsiski populaarne evangeelne harduskirjandus⁶³⁸ ei ole Stahli eestikeelset tekstiloomet mõjutanud. Stahli valik määras eestikeelse vaimuliku kirjanduse arengusuuna: raamatut anti välja kordu-trükkidena ja see jäi eestikeelse palveraamatu mudeliks vähemalt sajandiks. Usaldanuks Stahl vähem eestlase mõistust ja püüdnuks oma sõnaga puudutada tema südant, olnuks ehk katehiseerimise tulemused teistsugused.

Stahli käsiraamatu esimene osa järgib põhiosas Lutheri katekismust: viis ristiusuõpetuse peatükki st kümme käsku, usutunnistus, Meie Isa palve, ristimine, pattude andeks andmine ja armulauasakrament on sissejuhatavalt toodud selgitusteta, seejärel Martin Lutheri selgitustega. Nagu Lutheri väikese katekis-

⁶³⁵ Régis Bertrand. „Modelle und Entwürfe zum Christlichen Leben.” – *Die Geschichte des Christentums*. Hrsg. von Jean-Marie Mayeur, Charles und Luce Pietri etc. Bd. 9, *Das Zeitalter der Vernunft (1620/1630)*. Herder; Freiburg; Basel; Wien 1998, 823–930, siin 896.

⁶³⁶ Sigfrid Estborn. *Evangeliska svenska bönböcker under reformationstidevarvet: med en inledande översikt över medeltidens och över reformationstidens evangeliska tyska bönelitteratur*. Lund 1929, 97–104.

⁶³⁷ Rudolf B. Hall. *Johannes Rudbeckii katekesutveckling jämte aftryck af „Eenfalligha fråghor”*. Stockholm: Norstedt 1919, 3–9.

⁶³⁸ Estborn, 104 jj.

muse lõppu, nii on ka siia lisatud hommiku- ja õhtupalved, söögipalve asemel on tänapalve.⁶³⁹

Raamatu järgmist osa – sakramenditalituste kirjeldusi ja palveid – alustab Stahl pruutpaari mahakuulutamise vormeliga, mis sarnaselt laulatamisvormeli ja -tseremoonia ning palvetega on Stahlil lühemad kui Rootsi 1614. aasta käsiraamatus. Stahl on lisanud aga tsitaadi Pauluselt abielu kohta. Järgnevad ristimistalituse tekstid on kooskõlas Rootsi käsiraamatuga, kui jätta kõrvale tõik, et viimane algab ristimissakramendiga. Stahli kompositsiooni järgi algaks inimese elutee justkui tema vanemate kohtumisega.⁶⁴⁰ Stahlil puuduvad aga pühapäevase jumalateenistuse liturgia ja haigete külastamise, samuti surma ja matustega seotud tekstid. Küsimused armulauale minna soovijaile on Stahl võtnud taas Martin Lutherilt.⁶⁴¹

Kõige huvitavam on Heinrich Stahli enda koostatud tekst raamatu lõpuosas. Autor leiab, et Martin Lutheri küsimused armulauale minejale on lihtsale talupojale liiga rasked ja paljusõnalised, mistõttu ta on ära trükinud enda pastori-praktikas kasutatavad küsimused koos õigete vastustega. Eeskujuks on talle siin olnud Martin Lutheri lastepiibli lihtrahvale mõeldud pihipeegel,⁶⁴² kuid ta on seda tuntavalt lihtsustanud. Pihipeegel Stahli esimese eestikeelse trükitud algupärase tekstina iseloomustab tema rahvapedagoogilist hoiakut: luterlikus kirikus säilinud erapiht võimaldas kontrollida katekismuseõpetuse toimimist igapäevaelus.⁶⁴³

Kaasaegses keeles kõlaksid Stahli küsimused järgmiselt: 1. Miks sa tahad pihile tulla? Saan pattude andeks andmise, kinnitan oma nõtra usku ning mäletan Issanda Kristuse surma. 2. Kas sa oled pattu teinud? Jaa, ma olen raskelt Jumala ja minu ligimese vastu eksinud. 3. Mis on patt? Kõik, mis Jumala käskude vastu tehakse meele, mõtte, sõna, kõnede ja tegudega. 4. Mis on patu palk? Jumala viha, nuhtlus, surm ja põrguhaud. 5. Kas sa kahetsed pattu? Kõigest südamest. 6. Kuidas sa tahad patust pääseda? Tahan Jumalat paluda ning Jeesust Kristust uskuda. 7. Mitu Jumalat on? Üksainus – Isa, Poeg ja Püha Vaim. 8. Kes on sind lunastanud? Jeesus Kristus, Jumala ning Maarja poeg. 9. Millega on ta sind lunastanud? Oma kannatuse vere ning surma läbi. 10. Kas sa usud kindlalt, et Kristus on Sind lunastanud? Mina usaldan end täielikult tema

⁶³⁹ Stahl, *Hand und Hauszbuches...* I, Ar-D3v.

⁶⁴⁰ Stahl, *Hand und Hauszbuches...* I, D3v-F1v

⁶⁴¹ *Ibid.*, F1 v- F4v

⁶⁴² Vrdl. Martin Luther. *Kinder Bibel: der kleine Catechismus D. Martini Lutheri mit schoenen Spruechlein heiliger Schriftt erkläeret gegruendet vnd bekrefftiget: Item Widerlegung der fuernemesten Irrthumen so darwider streiten, sampt den Bete und Tischgebetlein der Hausstafel vnd den Hauptspruechen auss den Sontags Episteln vnnd Euangelien...* Magdeburg: Durch Andreas Duncker, 1595, N2v-N4v.

⁶⁴³ Eric Lund. „Die zweite Phase der Reformation: Luterische und reformierte Spiritualität.” – *Geschichte der christlichen Spiritualität*; 3, Die Zeit nach der Reformation bis zur Gegenwart. Hrsg. Louis Dupré. Würzburg: Echter 1997, 239–264, siin 242.

hoolde. 11. Mida ta annab sinu usu kinnituseks? Oma ihu ja verd. 12. Mida tahad sina selle eest temale teha? Kiita, tänada, end patust parandada.⁶⁴⁴

Raamatu esimese osa lõpetavad pattude andeksandmise vormel, tekst enne ja peale jutlust ning õnnistamisvormel on taas paljusõnalised ning mõeldud vaimulikele.⁶⁴⁵ Stahli koostatud küsimustik ei ole niivõrd pihipeegel – patustamisest ei olegi siin kuigi palju juttu – kui ristiusuõpetuse tuum selle lihtsaimas võimalikus väljenduses. Jumala käsud ehk seadus oli vaid üks katekismuse, st ristiusuõpetuse osa, sellesse kuulusid ka peatükid Jumala ja maailma olemusest,⁶⁴⁶ mille Stahl on esialgu kõrvale jätnud.

Ilmselt on Stahli käsiraamatu teise osa, lauluraamatu funktsiooniks aidata harimatut talupoega lähemale Jumala, Kristuse ja maailma luterlikule tunnetamisele. „Lauluraamat on puudulik” – *vitiose* – tõdeb autor selle eessõnas, kuid tarvilik sellisenagi: „Jumal tuleb oma südamesse lasta”. Polnud juhuslik, et käsiraamatu teine osa kätkes lauluraamatut. Stahli kirjatöodes polegi midagi juhuslikku, need on süstemaatilised ja läbimõeldud. Lauluraamatu koostaja on enda sõnul on püüdnud laulude abil katekismuses sisalduvaid kristliku usu artikleid südamlikult selgitada ja esile tuua. Lutheri käsitluse järgi oli kirikulaulu ülesandeks jumalasõna elavdamine ja inimeste südameile lähendamine. Kirikulaul lähtus vahetult pühakirjast, kuid samas tuli silmas pidada nende mõistetavust lihtinimestele – sellel oli praktiline, õpetlik eesmärk. Rahvakeelset kirikulaulu tunti juba reformatsiooniaegsel ajal, kuid alles Luther andis sellele jumalateenistuse konstitueeriva rolli. Jutlus ja laulud avasid erinevad pühakirjale lähenemise võimalused ning täiendasid teineteist. Kui jutlus arendas Piibli sõnumit vaba tekstina, siis laul andis kristliku sõnumi edasi seotud kõnes ja kontsentreeritult, olles niiviisi pühakirjale lähemal. Jutlus oli konkreetne tekst konkreetsele kogudusele, laul seevastu ühendas kogu sama protestantlikku keeleroumi.⁶⁴⁷ Reformatsiooniaegne kirikulaul väljendas jumalasõna, mitte uskliku isiklikku suhet Loojaga ning oli selles mõttes anonüümne.⁶⁴⁸ Stahlgi on koostanud ehtluterliku lauluraamatu: isiklikku, individuaalset siit ei leia.

Paljude Eestimaa vaimulike tõlgitud laulud (vt eespool) kordavad siin temaatiliselt, kuid mitte konkreetsete lauludena Lutheri lauluraamatut.⁶⁴⁹ Jeesuse Kristuse inimlikust olemusest, Jeesuse sünnist, uusaastapäevast, Jeesuse Kristuse kannatuseloo, Jeesuse ülestõusmisest, Jeesuse taevaminekust, Pühast

⁶⁴⁴ Stahl, *Hand und Hausbuches...* I, G-G2.

⁶⁴⁵ *Ibid.*, G2r-IIv.

⁶⁴⁶ Vt. nt. *Catechesis Davidis Chytraei*. Rostochii Anno M. D. LXXII või Conrad Dieterich *Institutiones Catecheticae*: è B. Lutheri Catechesi Depromptae Et Variis Notis Illustratae. Lubecae: Typis & Sumptibus Samuelis Jauchij, 1621

⁶⁴⁷ Walter Blankenburg. „Der Gottesdienstliche Liedgesang der Gemeinde”. *Leiturgia: Handbuch des evangelischen Gottesdienstes*. 4: Die Musik des evangelischen Gottesdienstes. Kassel: Stauda 1961, 559–659, siin 562–572.

⁶⁴⁸ *Ibid.*, 582.

⁶⁴⁹ Vrdl. nt *Geistreiches Gesangbuch / darin alle die ausserlesensten und üblichsten Gesänge Hrn. D. M. Lutheri und anderer Gottseliger Männer /mit e. Vorrede* Hrn. Georg Fehlauen. Amsterdam: Nosche 1668

Vaimust, Pühast Kolmainisusest, kümnest käsust, kristlikust usutunnistusest, Meie Isa palvest, ristimisest, pihist (Lutheril on siin psalmid), õigeksmõistmisest tänupsalmid ja kiituselaulud kristlikust elust, Kristuse tagakiusamisest ja ristisurmast, kristlikust kirikust, surmast, matustest, viimasest kohtupäevast ja igavesest elust, lisaks hommiku-, õhtu- ja söögipalve ning saksa litaania. Lutheril lõpetavad lauluraamatu lohuslaulud kõigile kristlastele, Stahlil on selle asemel lühipalved aastaringseks laulmiseks. Käsiraamatu selle osa lõppu on lisatud mõned viisistatud laulud ning õhtu- ja hommikupalveid erinevalt autoreilt.⁶⁵⁰ Lauluraamatu paigutamine katekismuse järele ei ole Stahlil originaalne idee, nii on teinud ka Johann Habermann (Avenarius) oma populaarses, paljudes kordustrükkides ilmunud palveraamatus.⁶⁵¹

Süüdistus riimi ja rütmiga värsside kohta ei päde üksnes Stahli, vaid kõigi autorite puhul ning johtub muusikaajaloolase Toomas Siitani arvates väärtimõistmisest. Siitan juhib tähelepanu sellele, et esimesed teadaolevad eestikeelsed nootidega liturgilised tekstid lauluraamatu lõpuosas on lauldavad.⁶⁵² Lauluraamat tõi kaasa vormimuutuse, erinevalt käsiraamatu teistest osadest on siin leheküljed nummerdatud, võimaldamaks kasutada registreid, millest esimene liigitab laulud nende laulmiseks sobivate päevade ja teine teemade järgi.

Eestikeelse riimitud lauluraamatu ilmumine juba 1656. aastal⁶⁵³ ei ole nii endastmõistetav nagu tagantjärele tundub. Stahli avaldatud kirikulaulude reaalused tõlked olid küllap selle üheks ajendiks. Teine ja ehk määravam oli aga tuntud saksa barokkluletaja Paul Flemingi mõju.⁶⁵⁴

Saksamaal nõudis hea toon akadeemilistes ringkondades 17. sajandi esimesel veerandil ladinakeelseid luuletusi, kõrgseltskond harrastas prantsuse keelt, saksa keel oli põlatud rahvakeel. Silbilis-rõhulise ja täisriimides saksa värsi arendas 1620ndate aastate alul välja sileeslane Martin Opitz, kelle luuleteoreetilisi ideid

⁶⁵⁰ Heinrich Stahl. *Hand und Hauszbuches Für die Pfarherren und Hauszväter Esthnischen Fürstenthums...* II. Reval 1637

⁶⁵¹ Vrdl. nt. *Christliches Gebet-Buch, So sich Ein frommes Kind Gottes in seinem Stande bey unterschiedenen Fällen und mancherley Gelegenheiten, sonderlich bey Buss- Beicht- und Communion-Andachten gar erbaulich bedienen kan. Welches Theils aus des geistreichen Hn. D. Joh. Habermanns, theils auch anderer hoherleuchteten Männer Gebethen zusammen getragen.* Reval: Verlegt von Christian Trapp 1706.

⁶⁵² Toomas Siitan. „Das Kirchenlied in der Geschichte der Esten.” – *IAH Bulletin*. 33, 2005, 13–35, siin 16.

⁶⁵³ Neu Ehstnisches Gesangbuch, Worinnen die Kirchen-Gesänge Sel. Hn. Lutheri und anderer Gottseligen Männer in die gewöhnliche Melodeyen und gleiche Reimen verfasst sind. Zum Aufnehmen der Gemeine Gottes in Ehstland wolmeinentlich verfertigt und zum Druck übergeben Von Etlichen Pfarrherren im selbigen Lande. Reval, Gedruckt bey Adolph Simon, Gymn. Buchd. 1656.

⁶⁵⁴ Marju Lepajõe arvates mõjus Fleming Tallinna haritlaste luuleharrastusele inspireerivalt, kuid tema roll on üle hinnatud. Tallinna gümnaasiumi ja Tartu Ülikooli ümber koondunud haritlased kuulusid niigi Läänemereakadeemilisse kultuuriruumi, kus Opitzi värsisüsteemi järgiv luuletamine oli moes. Marju Lepajõe. „Reiner Brockmanni ladina-, kreeka- ja saksakeelsest luulest.” – Reiner Brockmann. *Teosed*. Koost. ja toim. Endel Priidel. Tartu: Ilmamaa 2000, 41–48, siin 44–45.

rakendas teiste seas Leipzigi luuleharrastajate ringi andekaim liige Paul Fleming. Flemingi saksa värssi peeti koguni Opitzi enda luulest õnnestunumaks, temast kujunes saksa luule teerajaja. Fleming üksnes ei pannud aluse saksa ilmalikule lüürikale, vaid tema mõjul lõi õitsele ka saksakeelne kirikulaul.⁶⁵⁵

Sõprus tuntud matemaatiku Adam Oleariusega viis Flemingi Holstein-Gottropi hertsogi Friedrich III Moskvasse suunduva Pärsia kaubatee küsimust arutava saatkonna hulka. Teekonnal ette tulnud tõrked sundisid mõnesid saatkonna liikmeid, nende seas Paul Flemingit pikemaks ajaks Tallinna jääma.⁶⁵⁶ Esimest korda viibis Fleming Tallinnas neliteist kuud – 30. jaanuarist 1635 kuni 2. märtsini 1636, teist korda korda 1639. aasta aprilli keskpaigast kuni oktoobrini. Paul Flemingi Tallinna sattumine oli väga õnnelik juhus, 1631. aastal avatud gümnaasiumi ümber oli koondunud kirjandusharrastajate ring ning asutatud oli trükikoda. Fleming leidis kiiresti kontakti linna õpetlaste ja kirjandushuvilistega, tema sõpruskonda kuulusid nii aadlikud ja linnakodanikud kui haritlased. Luuleharrastus sai Flemingi mõjul kahtlemata juurde nii hoogu kui värsiteoreetilist tagapõhja. Flemingi üheks lähedasemaks sõbraks oli eestikeelse juhuluule autor, Tallinna gümnaasiumi kreeka keele lektor, hilisem Kadrina pastor Reiner Brockmann. Flemingi sõpruskonda kuulus teisigi all-linna kirikuõpetajaid, näiteks Salomon Matthiae, Christoph Michael ja Ludvig Dunte. Küll aga ei suhelnud Fleming ei maapastorite ega Toompea kõrgete vaimulikega. Heinrich Stahli ja piiskop Jheringi eestikeelse kirikukirjanduse loomise püüdlused talle huvi ei pakkunud.⁶⁵⁷

Heinrich Stahli lauluraamatu eestikeelsed kirikulaulud ilmusid riimilistena ja õiges rütmis alles 1656. aastal, autoreiks Tallinna Pühavaimu koguduse pastor Georg Salemann, Läänemaa praost ja Kullamaa pastor Heinrich Göseken ning Käina pastor Martin Giläus.⁶⁵⁸ Georg Salemannil valmis rütmilis-riimiline eestikeelsete kirikulaulude kogu *Geistliche Freude* juba 1638. aastal, kuid seda ei trükitud.⁶⁵⁹ Tõlkijate kirjutatud eessõnast selgub aga, et Stahli lauluraamatu värsivormi seadmist oli alustanud Reiner Brockmann, (kes suri, jõudmata seda tööd lõpetada) luues sideme Paul Flemingi ja eestikeelse kirikulaulu vahel.

Stahli *Käsi- ja koduraamatu* kolmas osa on abivahend vaimulikele pühapäevasteks lugemisteks. Raamatu eessõnas meenutab autor Pauluse sõnu tessalooniklastele: kuulajaid tuleb kohelda nagu toitja ema hellitab oma lapsi (1Tess.2,7) ning jätkab tema kirjaga korintlastele: „Ma jootsin teile piima, ega

⁶⁵⁵ Fritz Arnold. „Die Bedeutung Paul Flemings in der deutschen Literatur.” – *Paul Fleming Festtage am 20. und 21. Juni 1959*. Hartenstein/Herzbirge, 15–21.

⁶⁵⁶ Heinz Thuß. „Paul Flemings Lebensgang”. – *Paul Fleming Festtage am 20. und 21. Juni 1959*. Hartenstein/Herzbirge, lk. 8–14, siin 11.

⁶⁵⁷ Klöcker, *Literarische Kultur in Reval ...*, 835.

⁶⁵⁸ Neu Ehtnisches Gesangbuch, Worinnen die Kirchen-Gesänge Sel. Hn. Lutheri und anderer Gottseligen Männer in die gewöhnliche Melodeyen und gleiche Reimen verfasst sind. Zum Aufnehmen der Gemeine Gottes in Ehtland wolmeintlich verfertigt und zum Druck übergeben Von Etlichen Pfarrherren im selbigen Lande. Reval, Gedruckt bey Adolph Simon, Gymn. Buchd. 1656.

⁶⁵⁹ Klöcker, *Literarische Kultur in Reval ...*, 201–202.

andnud tahket rooga, sest seda te ei oleks veel talunud.” (1Kor.2,3). Sellesse kirjakohta on kätketud Stahli sõnul tema tegevuse juhtmotiiv. Käsiraamatu esimest osa, lihtsate küsimuste ja vastustena koostatud katekismust on ta siin võrrelnud emapiimaga, kristliku elu juhiseid koondav lauluraamat on samuti kerge roog, kolmas osa aga juba tahke toit.⁶⁶⁰ Raamat sisaldab kirikuaasta evangeeliumeid ja epistleid advendi esimesest pühapäevast kuni apostlite Siimoni ja Juuda mälestuspäevani ning Jeesuse kannatusloo nelja evangeeliumi põhjal.⁶⁶¹ Kuid kuna raamatusse jäi veel poole poogna jagu ruumi, on Stahl lisanud talle väga meelepärasest piiblikohast – Jesaja 53. peatüki. Raamatu lõpetab Stahl kirjakohaga Johannese ilmutusraamatust: „Tall, kes on tapetud...” (Ilm. 5, 12).⁶⁶²

Käsiraamatu juhatab sisse arutelu kirikuõpetaja kohutustuste üle, eraldi on vaadeldud tema õpetaja- ja karistajafunktsiooni. Palju lehekülgi on pühendatud vaimuliku ja ilmaliku võimu vahekorra käsitlemisele. Stahl pooldab küll segakonsistooriumi, kuid on kategooriliselt vastu ilmaliku võimu sekkumisele hingerakjase pädevusse kuuluvates küsimustes. Käsüõpetust peab järgima iga inimene, siin ei ole vahet ülemal ja alamal, ilmalikud võimukandjad peavad kuuletuma kirikuõpetajale, kes on seatud hoolt kandma nendegi hingeõnnistuse eest.

Käsiraamatu neljas ja mahukaim osa sisaldab Taaveti psalme, palveid, küsimusi südametunnistuse kohta, nõuandeid raskemeelsete, vaevatute, haigete, surijate ja kurjategijate kohtlemiseks ning tekste laulamiseks, ristimiseks ja matusteks. Stahl arvates seega siiani puuduvaid ja hädavajalikke tekste ja juhatusi Eestimaa vaimulikele, eriti äsja ametisse asunutele, õpetusi lihtrahvale ning juhtnööre teelt eksinuile. Ühelt poolt on siin tunda Rootsi 1614. aasta käsiraamatu mõju, teisalt aga tolelaegse Eestimaa reaalselt kirikupraktikat. Ühtaegu on tegu Stahli kõige isiklikuma trükisega, alates eessõnast peegeldub siin tema hingerakjasetöö senine kogemus. Kui käsiraamatu kolmanda osa eessõna sisaldab kõige enam tema eluloo fakte, siis neljanda osa eessõna on Stahli vaimne credo.

Pelgalt vaimulikuseisuse tõttu on pilked ja naer olnud tema jutluste alalised saatjad. Eestimaal on jutlustajate maine naeruvääristanud juhulikud õnneotsijad, kes parema teenistuse jahil on hüljanud Jumala käsud. Vaimuliku kutsumuse järgija ei vali ise oma teed, vaid läheb sinna, kuhu Jumal ta saadab, olgu põllule lehmade juurde, valaskala kõhtu või mistahes maanurka. Kirikuõpetaja on teenija Jumala majas ja nii, nagu majapidaja ei toimi oma heaksarvamise, vaid isanda käskude järgi, peab ka tema lähtuma kõiges Jumala sõnast.

Samuti seob õpetajat kohustus isamaa ees, kuid ta ei pea püüdma kaasmaalastele meeldida, vaid hea sõbrana neid ohu ja õnnetuste eest hoiatama: Kristus, apostlid ja prohvetid, ennekõike Jeremia olgu siin eeskujuks. Stahli kogemus näitab küll, et siin ilmas peetakse rohkem lugu neist majaisandaist ja kiriku-

⁶⁶⁰ Heinrich Stahl, *Hand und Hauszbuches Für die Pfarherren und Hausz-Väter Esthnischen Fürstenthums...* III. Tristfer (Kadrina) 1638, Vorrede a2–c4v.

⁶⁶¹ Heinrich Stahl, *Hand- und Hauszbuches Für die Pfarherren und Hausz-Väter Esthnischen Fürstenthums...* IV. Reval 1638, A-Hh3v.

⁶⁶² Stahl, *Hand- und Hauszbuches...* III, Hh3r-Hh4v. Neljas laul Jumala sulasest. Nüüdisaegses piiblitõlkes Jes.52, 13–53.

õpetajaist, kes pattudele läbi sõrmede vaatavad, kui neist, kes Jumala käskude täitmist nõuavad. Hea karjane ei hooli iseendast, vaid annab elu oma hoolealuste eest, ta ei otsi maailma austust, sest maailma sõber on Jumala vaenlane.

Kirikuõpetaja on Jumala esindaja maa peal, Stahl viitab siin kirjakohtadele Luuka evangeeliumist: „Kes teid kuulda võtab, see võtab kuulda mind, kes teid kõrvale lükkab, see lükkab kõrvale minu, kes aga minu kõrvale lükkab, see lükkab kõrvale mu Läkitaja.” (Lk 10:16). Kuid temagi vastutus on suur: kui kirikul halvasti läheb ja paljud hinged, keda päästa võinuks, kuradi küüsi langevad, lasub süü üksnes koguduse õpetajal. Väga paljud ei sobigi sellesse vastutusrikkasse ametisse. Kuid Stahl ei suuda ega tahagi sundida kedagi neid õpetusi järgima: kõigil aegadel on viljapõllus ka kuradi külvatud umbrohtu olnud. Tema sõnad on mõeldud neile, kes teda kuulda tahavad.⁶⁶³

Stahli enda elu need sõnad kergeks ei kaalu. Prohvet Joona saatusest on temagi tuge ja lohutust otsinud. Vähemalt kaks korda on ta vastu tahtmist kuulnud kõrgemalt poolt tulevale käsule: siis, kui katkestas teoloogiaõpingud Saksamaal, et minna Eestimaale maapastoriks ning siis, kui suundus Ingerimaale kirikupeaks. Range kirikudistsipliini nõudjana on ta end jäädvustanud ajalukku riika ja kangekaelse inimesena.

Stahli tõlgitud Taaveti psalmid raamatu alusosas: Õndsuse tee (I), Ahasusse sattunu palve (VI), Hea karjase (XXIII), Pattude andeksandmisest (XXXII), Patukahetseja palve kannatuses (XXXVIII), Jumal on varjupaik ja abimees (XLVI), Patukahetseja palve (LI), Kannataja palve (LXX), Kõige kõrgema kaitse all (XCI), Jumala heategude ülistus (CIII), Messia- kuninga ja preestriamet (CX), Kõik rahvad kiitku Issandat (CXVII), Hüüd patusügavusest (CXXX) ja Patukahetsuse palve (CXLIII)⁶⁶⁴ on mõeldud järgneva teksti toetuseks ja kinnituseks. Talupojale pakutavad palved ja „südametunnistusküsimused” on välja kasvanud autori igapäevatööst. Ta on kogenud, et vaene talupoeg tunneb hardust oma südames ning tahaks tulla kirikusse, pihile ja armualauale, aga ta ei tunne palveid – pole neid kogu oma elu jooksul kuulnudki, ei tea mida öelda ega kuidas käituda. Eestikeelsed palved kirikusse tulijale, pihile minejale, pihitoolist lahkujale, manitsus armualauale minejale ning tänapalve armulaua vastuvõtjale on meeldejätmiseks küll liialt pikad ja paljusõnalised.⁶⁶⁵

Järgnev saksakeelne osa on mõeldud üksnes kirikuõpetajale, aitamaks neil mõista oma ametiülesandeid ja toime tulla erinevate olukordadega nende kutsetöös. Stahl on lähtunud siin Augsburgi usutunnistustest, Karl IX ja Gustav II Adolfi seisukohtadest ning Eestimaa rüütelkonna privileegidest ning kasutanud ka teistelt vaimulikelt saadud kirjalikke ja suulisi teateid.⁶⁶⁶ Stahli seisukohtade kooskõla jumalasõna, Augsburgi usutunnistusega, kristliku kiriku praktikaga, kinnitab Tartu Ülikooli teoloogiafakulteedi teostatud tsensuur: hoolika uurimise

⁶⁶³ Stahl, *Hand- und Hauszbuches...* IV. Vorrede c1v

⁶⁶⁴ Ibid., A1–C1.

⁶⁶⁵ Stahl, *Hand- und Hauszbuches...* IV, C1–E1.

⁶⁶⁶ Ibid., C.

järel leitakse teos kasulik olevat mitte üksnes lihtsale talurahavale, vaid ka maal tegutsevaile kirikuõpetajaile, kellele kallis teoloogiakirjandus nende nappide sissetulekute tõttu kättesaamatuks jääb.⁶⁶⁷

Stahli järgi sisaldab hingekarjase amet kaht funktsiooni – õpetaja ja karistaja oma. Õpetajat peab ta siin silmas sõna otseses mõttes: koolis käimine on noorele kohustuslik. Õpetaja peab järgima puhast õpetust ning seda edasi andma targalt, jumalakartlikult, selgelt, põhjalikult ja ausalt.⁶⁶⁸

Hoopis põhjalikumalt arutleb autor kirikuõpetaja pädevuse üle koguduse liikmete karistamisel. Taas on ta siin lahendanud oma igapäevatoos esile kerkinud probleeme. Stahl on veendunud, et kirikuõpetaja üksnes ei või, vaid koguni peab karistama ilmalikke võimukandjaid, nood aga ei tohi talle ette kirjutada, kuidas ja mida ta jutlustama peab. Autor ütleb siin otse välja, keda ta silmas peab: kantslile raekojast korraldusi ei jagata. Ühiskonna kõrgklassi distsiplineerimisel on rahvapedagoogiline eesmärk, sest nende käitumisest võtab eeskuju alamrahvas. Kui aga juhtub, et mõjukad inimesed ei talu oma tegude taunimist ning hakkavad kirikuõpetajat taga kiusama, peab too sellega Jeesuse eeskujul kannatlikult leppima.

Järgnevalt tõstatab Stahl küsimuse, kas kirikuõpetaja ametisse sobib inimene, kes nooruses eksiteele on sattunud. Siingi lahendab ta isiklikke probleeme, nagu võib arvata ebamääraste teadete põhjal tema noorpõlve eksimustest.⁶⁶⁹ Stahl leiab, et kuna õpetajad on maa sool ja maailma valgus, on hädavajalik, et sellesse ametisse valitaks inimesed, kellel on ette näidata head tunnistused ning kes on oma sõna ja teoga kõigile eeskujuks. Kuid et Jumal ei toimi meiega läbi pühade inglite, vaid patuste inimeste, siis võib andekas ja tubli inimene, kes oma noorpõlve komistusi kahetseb, hingekarjasena head tööd teha, eriti paigus, kus tema eksimustest ei teata. Väidet toetab Stahl siin Peetruse looga. Kuid juba ametis olev pastor ei tohi endale eksimusi lubada ning piiskop peab olema laitmatu. Kirikuõpetaja ei vastuta oma ametiga seonduvates küsimustes ilmaliku kohtu, vaid konsistooriumi ees, kuid jõhkrate kuritegude korral degradeeritakse ta oma ametist ning antakse ilmaliku kohtuvõimu pädevusse.⁶⁷⁰

Sakramente ja teisi kiriklikke talitusi on Stahl käsitlenud teose varasemates osades, kuid siin on ta vaadelnud konkreetseid küsimusi nii, nagu nad tema igapäevapraktikas ette on tulnud. Ristimise juures on tähelepanu keskmes vaderid ja nende kohustused, samuti räägitakse siin ristimata surnud lastest. Pihti pidas Stahl üldse väga oluliseks, käsiraamatu viimases osas annab ta juhatusi pastorile pihi vastuvõtmiseks eriolukordades. Näiteks kui inimene tuleb pihitooli ja las-kub põlvili, kuid sõnagi lausumata absolutsiooni ootab, tuleb teda põhjalikult

⁶⁶⁷ Ibid., D-D3v.

⁶⁶⁸ Ibid., G1v–H2.

⁶⁶⁹ Ernst Gierlichp. *Reval 1621 bis 1645: von der Eroberung Livlands durch Gustav Adolf bis zum Frieden von Brömsebro*. Bonn: Kulturstiftung der deutschen Vertriebenen 1991, 329

⁶⁷⁰ Stahl, *Hand- und Hausbuches...* IV, H2–J4.

küsitleda. Kui nüüd peaks selguma, et pihiline ei tea midagi ei Jumalast ega jumalasõnast, ei katekismusest ega kristlikust usust, jääb ta ilma nii absolut-sioonist kui armulauast. Kõigepealt tuleb rajada alus oma usule ning patte peab südamest kahetsema. Pihisaladust ei või õpetaja mingil juhul reeta, ka ülemused ei tohi teda selleks sundida. Põhjalikud instruksioonid on antud vaimulikele ka armulauatalituse, laulatuse ja matuste läbiviimiseks. Probleeme on tekkinud võõraste koguduseliikmetega – kas neid tohib võtta pihile ja armulauale ning mida peab tegema pastor, kelle koguduseliikmed on hüljanud.⁶⁷¹

Eesti kirikuajaloos ei ole küll kirjeldatud juhtumeid, kus koguduseliikmed on ignoreerinud talle määratud kirikuõpetajat, kuid mitu aastat peale raamatu ilmumist tuli Stahlil endal seista Narva saksa koguduse kiriku lukustatud ukse taga.⁶⁷² Rootsi kirikuis esines taolist käitumist kahel põhjusel: kirikuõpetaja oli millegagi esile kutsunud koguduse rahulolematuse või keeldus kogudus vastu võtmast talle määratud uut pastorit.⁶⁷³

Eestikeelsete paralleelteksidega juhatused raamatu järgmises osas selle kohta, kuidas kohelda erinevate hinge- ja ihuhädadega inimesi ei ole mõeldud ainuüksi eesti keelt halvasti oskavatele vaimulikele, vaid ühtlasi majaisandaile iseenda ning oma lähedaste tarbeks. Kirikuõpetaja ei jõua alati kõikjale; ligimest külastada, teda lohutada ja tema eest palvetada on iga kristlase kohus. Et enamasti inimesed ei tea, milliste sõnadega seda teha ning milliseid kirjakohti abiks võtta, ning siinmail ei leidu ka sellekohast kirjandust, püüab autor sedagi lünka täita.⁶⁷⁴

Lohutussõnadele on Stahl lisanud sobivad psalmid ja kirjakohad, samuti piibliblood. Näiteks raskemeelsetele ja vaevatutele on ta soovitanud psalmide kõrval prohvet Jesaja raamatut ning Hiioobi lugu. Õnnetuid hingi nägi Stahl oma kaasaegsel Eestimaal palju ja erinevaid: raskemeelseid, vaevatuid Jumala risti kandmisest, kuradist kiusatuid, kuradist meelegeite aetuid, jumalavallatuid, kangekaelseid, paadunuid, kes vaikivad või räägivad toretsevad sõnu, nõidujaid, loitsijaid, ennustajaid, tapjaid ja mõrtsukaid, abielurikkujaid, vargaid, arameelseid, vaeseid patuseid ning surmamõistetuid.⁶⁷⁵ Siit ei peaks aga järeldama, nagu olnuks eestlased eriline nõidujarahvas: nõidumine oli juurdunud kogu varauusaegses luterlikus kultuuriruumis. Kuid mitte niivõrd paganliku relikina kui vägivaldselt kaotatud sakramentaalse maailma pahupidise ilminguna.⁶⁷⁶

Eestikeelse tõlketa on tekstid raamatu lõpus laulatus- ja ristimistalituseks ning jutlused erineva staatusega ja erineval viisil surnud inimeste matusteks.⁶⁷⁷

⁶⁷¹ Ibid., J4-P1.

⁶⁷² SRA, Livonica II:197. P. Alebecki kiri 12.03.1645.

⁶⁷³ Göran Malmstedt. *Bondetro och kyrkoro: religiös mentalitet i stormaktstidens Sverige*. Lund: Nordic Academic Press 2002, 105–107.

⁶⁷⁴ Stahl, *Hand- und Hauszbuches...* IV, c2–c2v.

⁶⁷⁵ Ibid., P-Qq3v.

⁶⁷⁶ Robert W. Scribner. *Religion und Kultur in Deutschland 1400–1800*. – Veröffentlichungen des Mac-Planck-Instituts für Geschichte; 175. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, cop. 2002, 96–97.

⁶⁷⁷ Stahl, *Hand- und Hauszbuches...* IV, Qq3v–Zz3.

Ootamatult, pihi ja absolutsioonita surnud olid eriliseks mureallikaks luterlastele. Kuigi protestantism eitas puhastustuld ja muutis ettekujutust surmast, ei õnnestunud tal kaotada sügavalt juurdunud rahvauskumust, et selliselt lahkunud inimestest saavad kodukäijad.⁶⁷⁸

Kui Stahli käsiraamatu eestikeelsed tekstid mõjuvad autori pingutustele vaatamata ikkagi liiga raskepärastena, siis saksakeelseid tekste olevat mõned tema kaasaegsed lausa tarbetuiks pidanud: raamat olevat kui viies ratas vankri all. Stahl on neile vastanud, et tema ei ole tahtnud oma väikest talenti maasse kaevata, vaid Jumala auks ja oma isamaa Eestimaa hüvanguks kasutada. Mis teistesse maadesse, eriti Saksamaasse puutub, siis leidub seal igaks hädaks ja juhtumiks niipalju südantkosutavaid kirjatöid, et kõiki neid osta ei saaks ja sellisele üliküllusele poleks lisa tarviski. Kuid Eestimaa elanike jaoks ei ole ainsatki raamatut.⁶⁷⁹

Heinrich Stahli külvatud seeme on Eestimaal rikkalikku vilja kandnud, iseasi mõistagi, kas sellist, mida tema silmas pidas. Eelöeldu taustal tekib aga küsimus, mis ajendas teda kirjutama rootsikeelset katekismust Ingerimaal?

4.2. Heinrich Stahli rootsikeelse katekismuse võimalikke lähtepunkte

Heinrich Stahli 1644. aastal Tallinnas trükitud, kuid Ingerimaal kirjutatud ja kohalikule kirikule mõeldud rootsikeelne katekismus „Förnufftenes Miölk”⁶⁸⁰ on pärvinud vaid ühe põhjalikuma ülevaate Eesti autori sulest.⁶⁸¹ Muuhulgas tõdeb Gustav Suits, et see Eesti uurijate vaateväljalt juba oma rareiteetsuse tõttu kõrvale jäänud katekismus ei ole taganud Stahlile kohta ka Rootsi suurvõimuaja vaimulike autorite seas.⁶⁸²

Rootsikeelseid Lutheri väikesi katekismusi ilmus järjepidevalt juba eelmise sajandi viimasest veerandist alates, 17. sajandi esimesel poolel oli ilmunud erinevate autorite sulest mitu eri tüüpi katekismuse väljaannet.⁶⁸³ Seega pidanuks Ingerimaa Rootsi pastorite tarbeks emakeelse katekismuse hankimine olema võimalik väiksema vaevaga, kui seda on uue raamatu kirjutamine. Küsitav on seegi, kuivõrd kindlana tundis Stahl end rootsi keeles: Gustav Suits on hinnanud tema rootsi keelt vanamoodsaks, pigem sajandi alguse kirjakeeleks,

⁶⁷⁸ Scribner, 75.

⁶⁷⁹ Stahl, *Hand- und Hauszbuches...* IV, c2v–c3.

⁶⁸⁰ Heinrich Stahl. *Förnufftenes Miölk För the Narwiske / Ingermanlandske / och Allentackiske Kyrkior* upsat aff M. Henrico Staheln/ Superintendente dersammastädes. Revall/ Tryckt aff Heinrich Westphal/ Åhr 1644.

⁶⁸¹ Gustav Suits. „Henrik Stahels svenskspråkiga katekes.” – *Svio-Estonica*; 10 (ny följd 1). Lund 1951, 154–168.

⁶⁸² *Ibid.*, 167.

⁶⁸³ Otto Theding. „M. Luthers lilla katekes i dess tidigaste svenska dräkt.” – *Kyrkohistorisk årsskrift*; 1909, 29–113, siin 115.

kuigi germanisme ja kohmakusi sisaldavat see tema eestikeelsetest tekstidest tunduvalt vähem.⁶⁸⁴

Kõnealune katekismus ei olnudki kavandatud täiendama rootsikeelset vaimulikku kirjandust, see oli mõeldud Ingerimaa katekismusena, adressaadiks õigeusklikest põliselanikud. Katekismus on pühendatud Ingerimaa, Alutaguse ja Kexholmi kindralkuberner Erik Gyllenstiernale ja tema abikaasa Beata von Yxküllile. Õnnitlusuuletus, mille autoriks on Stahli sõber, Ivangorodi kirik-härä ja praost Erik Albogius, sisaldab tavapärase autori teenete ja vaimuannete ülistamise asemel raamatu tutvustust ja manitsust lugejale: Jumal on üks kõigile rahvastele, aidaku need lihtsad ja selged sõnad igal mehel ja naisel jõuda tõeni ja pälvida igavene elu.

Juba katekismuse pealkiri viitab, et autor on lähtunud Eestimaa kogemusest: usuteadmiste jagamine vähehaaval, arvestades vastuvõtja suutlikkust, oli teda juba aastaid paelunud mõte. Nüüd oli tal võimalus oma meetodit täiustada. Nii nagu Eestimaal kirjutatud katekismus, on kõnealunegi kavandatud abivahendina vaimulikele: tekst ei ole mõeldud niivõrd lugemiseks kui ettelugemiseks, seega kuulamiseks. Sissejuhatuses toodud juhtnöörid Ingerimaa kirikuõpetajatele raamatu kasutamiseks on isalikult manitsevad.⁶⁸⁵

Gustav Suits tõdeb, et Stahli Ingerimaa katekismus ei ole Lutheri väikese katekismuse otsetõlge, kuid ei arva, et tegemist võiks olla superintendendi originaaltööga. Suits viitab võimalusele, et Stahl on kasutanud siin Johannes Rudbeckiuse 1630ndail aastail mitmes trüki ilmunud katekismust, kuid jätab küsimuse siiski teoloogide lahendada.⁶⁸⁶ Rudbeckiuse populaarse katekismusega *Eenfalligha Fråghor Eller Spörsmåål om vår Christendoms Stycker/ För eenfalligt Folck/ at förfara huru the sigh här uppå förstå*⁶⁸⁷ oli Heinrich Stahl kahtlemata tuttav.

Rudbeckiuse katekismus koosneb üldistest küsimustest, viiest eriküsimusest (käsuõpetuse, Evangeeliumi, usu, palve, ristimise ja armulaua kohta), arutelust üldiste küsimuste üle ja lõppsõnast.⁶⁸⁸ Ka Rudbeckiuse katekismuses kasutatakse kolme eri suurusega kirja ning mõlemad katekismused algavad küsimusega „Kas sa tead, et oled kristlane?”. Sellega aga väline sarnasus piirdub. Stahli 144-leheküljeline katekismus pole mitte ainult tunduvalt mahukam ja paljusõnalisem, vaid erineb ka katekismuste kompositsioonilt ja küsimuste selgitustelt. Sarnaselt Rudbeckiuse katekismusele on *Förnufftennes Miölk* üles ehitatud äärmiselt loogiliselt, ühest küsimusest hargneb teine, lihtsad ja selged vastused on rangelt nummerdatult liigendatud.

Kompositsiooniliselt meenutab Stahli katekismus Daniel Crameri 1621. aastal ilmunud katekismust *Die Vernunfftige lautere Milch des heiligen Catechismi*

⁶⁸⁴ Suits, 167.

⁶⁸⁵ Stahl, *Förnufftennes Miölk*.

⁶⁸⁶ Suits, 167.

⁶⁸⁷ B. Rud. Hall. „Johannes Rudbeckii katekesutveckling jämte aftryck af „Eenfalligha fråghor”. – Kyrkohistorisk årsskrift; 1919, 1–62.

⁶⁸⁸ Ibid., 51–62.

Lutheri.⁶⁸⁹ Nii Stahli kui Crameri katekismus on jaotatud kuueks osaks, mille tekstis kasutatakse kolme erinevat trükikirja. Crameril järgneb igale dekalooги käsule ja usuartiklile jutlus, Stahlil pikem selgitus. Mõlemad on üles ehitatud vastustena küsimustele „Mida Jumal meilt selle käsuga nõuab?” ja „Mida Jumal meile selle käsuga keelab?” Kuigi Crameri katekismus on Stahli omast tunduvalt mahukam ja tema adressaat teine – luterluse levitamiseks kristlaste seas mõeldud raamatus on kritiseeritud eelkõige katoliiklikke ja kalvinistlikke vaateid –, võib siin olla tegu Crameri vahetu mõjuga *Förnufftennes Miölki* autorile. Teoste ülesehitamine küsimuste ja vastuste kujul on Daniel Cramerile, keda Janis Krēsliņš nimetab oma ajastu üheks aristotellikumaks teoloogiks, iseloomulik. 16. sajandi viimasel kümnendil õpetas Cramer loogikat Wittenbergi ülikoolis, kuhu Stahl immatrikuleerus 1622. aastal. Tõenäosust, et Stahl oli tuttav mõjuka teoloogi 1621. aastal ilmunud katekismusega toetab tõik, et raamat leidub Narva Kirikuraamatukogu trükistekogus.⁶⁹⁰

Erinevalt Stahli ja Crameri katekismusest puudub Rudbeckiuse katekismuses peatükk pihist ehk taevariigi võtmeist. Kümnet käsku vaadeldakse selles kokkuvõtvalt kahe käsulauana – kolme esimese sisu on armastus Jumala vastu, seitse ülejäänut võib kokku võtta ligimesearmastusest lähtuvate käskudena. Dekalooги seletused on toodud kokkuvõtvalt, mitte üksikute käskude järel. Kuid lisaks kompositsioonilisele ja sisulisele erinevusele torkab silma Stahli ja Rudbeckiuse katekismuste erinev keel. Näiteks juhatatakse Stahli katekismuses dekalooг sisse küsimusega:

Hwem haffuer oß the Tyio Bodh Giffuit? Gudh sielff genom sin trogne Tienare Mosen. Rudbeckiuse katekismuses on sama tekst kirjas järgmiselt: *Hwem hafwer uthgifwit the Tijo Gudz Bodh? Swar. Gudh sielff igenom Mosen på Sinai Berg.* Analoogilised kohad dekalooги selgitustes on näiteks järgmised:

Stahl: *Hwadh nytta och gagn haffue wij aff Laghen: Först lærer Laghen oß / hwadh wij ähre / nembliha arme och elende Syndare. Aff Laghen kennen man Syndena / Rom. 3.20. Rom. 7.9.*

Til thet andra ledhsager oß Laghen til Christum hwilken för oß Laghen fullbordat haffuer, Laghen ähmn (?) är Christum/ Til thet tridie lærer oß Laghen/ huruledhes wij skole förhålla oß / och anstella vårt Leffuerne. Jagh ähr Heren edher Gudh / ehhter min Bodh skolen I leffua / och mina Retter skolen i hålla/ och gören ther effter/ Ezech. 20.18. Tit. 2.11

Rudbeckius: *Hwadh Gagn eller Nytta hafwe wij tå aff Laghen? Swar. Tw märckeligh Gagn. Thet första Gagnet är / at wij aff Laghen lära kenna Synden / och at wij ärom Syndare för Gudh. Och således är Laghen vår Tuchtemästare*

⁶⁸⁹ Daniel Cramer. *Die Vernunfftige lautere Milch des heiligen Catechismi Lutheri. In Zehen Predigte der Christlichen Gemein öffentlich fürgetragen:* Nunmehr aber Allen recht- und schlechtgleubigen Christen zu gut / durch den Truck außgegeben: *Durch Danielem Cramerum, der Heiligen Schrift Doctorem, Pastorn der StifttsKirchen / vnd Professorn des F. Paedagogij zu Alten Stettin. Gedruckt zu Alten Stettin / Bey Samuel Kelnern / In verlegung Georg Schultzen / Im Jahr 1621.*

⁶⁹⁰ Piret Lotman. „Veel kord Heinrich Stahli Ingerimaal kirjutatud katekismusest.”– Keel ja Kirjandus, 1995, nr. 8, 541–547.

til Christum / i thet han påminner of at sökia til honom / som Synden försonat och borttaghit hafwer.

Ristimissakramendist võiks tuua võrdluseks järgmise lõigu:

Stahl: *Hwadh är Döpelse? Döpelse är icke blotta Watn allena / uthan är Watn författat I Gudz Budh / och förbundet medh Gudz Ordh. Döper them i Nampn Fadhers / och Sons och thens H. Andas.*

Rudbeckius: *Hwad är Dopet? Swar. Döpselen är icke blotta Watn allen / uthan är Want författat I Gudz Bodh / och förbundet medh Gudz Ord. Eller Döpselen är thet nya Testamentens Sacramente / uthi hwilket Gudh then helge Treefaldigheet tagher en Syndare / som medh Watn i hans Nampn sigh döpa låter / til Nådher / förlåter och afftwätter honom alla hans Synder / och uptagher honom för sitt Brn och Arfwinge för Christi skull.*

Stahl: *Hwad nytta haffuer Döpselen medh sigh: Döpselen haffuer medh sigh och värkar Syndernas förlåtelese / frelsar ifrån Dödhen och Dieffwulen / och giffuer ewinnerligh Saligheet / allom them som troo/ såsom Gudz Ordh och löfte lydha. Then ther troor / och warder döpt / han skal warda saligh.*

Rudbeckius: *Hwad Nyttä Hafwer Dopet medh sigh? Swar. Then Nyttan: At man therigenom bekommer Syndernas förlåtelse / kommer uthi förbund medh GUDh / och blifwer inskrifwin I Lijffzens Book. Ty så sägher Christus: Uthan en warder född aff Watn och Andanom / kan han icke ingå i Gudz Rike .⁶⁹¹*

Stahli ja Rudbeckiuse keelekasutus erineb toodud näidetes. Rudbeckiuse sõnas- tuses mõjub sõnum pattude lunastamisest ja õndsakssaamisest elavalt ja isiku- päraselt, ta kirjutab emakeeles ja on oma väljenduses vaba. Kuid lisaks keele- listele raskustele on Stahli lihtsusetaotlusele töötanud vastu ka katekismuse Ingerimaa oludest johtuv alltekst. Harimatule koguduseliikmele suunatud didak- tilist kirjutist koormavad teoloogilised arutlused, mille taga võib näha vaikset poleemikat õigeusu vaimulikega.

Üksnes ristimissakramendile on Stahl pühendanud üksteist lehekülge. Ees- pool tsiteeritule järgneb ristimise olemuse (*warelse*) jaotamine aineks (*mate- rien*) ja vormiks (*settet eller forman*). Materia omakorda jaotub maiseks ehk nähtavaks elemendiks, milleks on vesi ja taevaseks ehk vaimseks, nimelt Ju- mala Sõnaks. Ristimise vormiline külg koosneb samuti kahest osast – vee kalla- misest ristitavale ja Sõnadest. Neidki on Stahl põhjalikult ja loogiliselt analüü- sinud. Puhtpraktiliste juhtnööride kõrval – kes ja keda võib ristida ning millised on vaderite kohustused –, arutleb Stahl õndsakssaamise ja ristimise kui uuesti- sünni küsimuse üle. Teisteski katekismuse peatükkides on superintendent aren- danud oma mõttekäiku üpris keerukalt.

Kõiki Heinrich Stahli kirjatöid ilmestavad arvukad piiblitsitaadid. Neid on ohtralt kasutatud ka selles katekismuses. *Förnufftennes Miölki* eessõna võib stiililiselt jagada kaheks osaks: raskepärane ja pidulik, piiblilausestega pikitud

⁶⁹¹ Stahl, *Förnufftennes Miölki...*, lk nummerdamata; Hall, „Johannes Rudbeckii kateke- sutveckling...”, 54–55; 58–59.

sissejuhatus ja konkreetne ning selge õpetus Ingerimaa vaimulikele katekismuse õpetamiseks. Sissejuhatuse teksti on põimitud üksikuid piiblilauseid ning isegi terveid lõike. Eessõna pikimad taolised lõigud on järgmised. Stahl:

..effter thet Ord / som tu oß säger i HERRANS Nampn / wille wij intet höra tigh / vthan wij wilie göra effter alt thet Ord som vthaff wårom Munn går.

Vastav kirjakoht Piiblis:

Effter thet ord som tu oss säger i Herrans nampn / wilie wij intet höra tigh/ utan wij wilie göra effter alt thet ord som vthaff waråm munn går. (Jer. 44. 16).⁶⁹²

Stahl: *Ty salighe ären i / säger Christus/ när Menniskiorna försmåda och förfölia edher / och säya alt Ondt emoot edher / liugandes för mina skol. Glådiens och frögden edher / ty edher Löön är stoor i Himmelen. För ty the haffua sammalunda förfolgd Propheterna / som haffua warit för edher.*

Kirjakoht Piiblis:

Salige ären j / när meniskiorna försmåda och förfölja ider / och säya alt ondt emot ider / liwgandes / för mina skol: 12 Glådiens och frögden ider / ty idor löön är stoor i himmelen. Förty the hafwa sammalunda förfolgd Prophe-terna / som hafwa warit för ider. (Matth. 5. 11.12).

Küsimusele, kas on vajalik, et igaüks katekismust õpiks, vastab Stahl taas Piibli sõnadega. Stahl:

Ja / förty så säger Gudh sielff til sit Folk: Thenna Ordh / som jagh biuder tigh i Dagh / skalt tu leggja på hiertat. Och skalt skärpa them tinom Barnom / och ther om tala / när tu sitter i tit Hwß / eller går uppå wäghen / när tu nederlegger tigh eller uppstår / och skalt binda them för itt tekn på tinne Hand / och skola wara tigh til itt åminnelse för tijn Öghon / och skalt skriffua them på tijns Hwß dörerää / och uppå dörena. Deut. 6.6.

Kirjakoht Piiblis:

Och thenna ord som iagh biuder tigh i dagh / skal tu lägga på Hiertat. 7. Och skalt skärpa them tinom barnom / och ther om tala / när tu sitter i titt Huus eller går vppå wäghen / 8. När tu nederlägger tigh eller vpstår/ och skalt binda them för itt tekn på tinne hand / och skola wara tigh till itt åminnelse för tijn ögon / 9. och skalt skriffwa them på tijns Huus dörre och vppå dörena. (Deut.6–9).

Dekaloogi seletused, mis hõlmavad umbes neljandiku *Förnufftennes Miölki* mahust, koosnevad valdavalt piiblisitaatidest. Näiteks vastus küsimusele „Mida nõuab Jumal meilt esimeses käsus?” on järgnev:

⁶⁹² Tsiteeritud on rootsikeelse Piibli 1655. aasta väljaande järgi: *Biblia*, Stockholm, 1655. Diakriitilised märgid ei ole päris täpsed.

At wij skola honom fruchta öffuer alla ting. Nu Israel /hwadh eskar HERren tin Gudh aff tigh / vthan at tu skalt fruchta Herran tin Gudh / at tu wandrar i alla hans Wäghar / och tienar Herranom tinom Gudh / aff allo Hierta / och aff allo Siäl / at tu håller Herrans Bodh / och hans retter / the iagh tigh biudher I thenna Dag / på thet at tigh må wälgå (Deut. 10.12–13.)

Vastav kirjakoht Piiblis:

Nu Israel / hwadh äskar Herren tin Gudh aff tigh/vthan at tu skalt fruchta Herran tin Gudh / at tu wandrar i alla hans wägar / och älskar honom / och tiänar Herranom tinom Gudh aff allo hierta / och aff allo Siäl. 13. At tu håller Herrans bodh och hans rätter / the iagh tigh biuder i thenna dag / på thet at tigh må wäl gå? (Deut.10.12–13).

Katekismuse vaadeldavas osas on taolise kirjutamismeetodi ainsaiks erandeiks need kohad, kus autor lähtub kas Ingerimaa oludest või siis küsimustest, mis on talle endale hingelähedased. Nii kõlab vastus küsimusele „Mida keelab Jumal meile oma esimeses käsus?” selliselt:

Allt grosst och uppenbart Affguderij. När en Menniskia antinghen the helighe Englar /eller och dieffuulen / eller the affsompnade helghon 7 eller och theras Beleter / eller och Stiernor / Steenar / Träa / eller annat sådant åkallar / hedrar / hyller / them Lius / Penning / Öl / eller någoth annat annat offrar / för them nedherfaller / och Knä böyer / och them medh Pracht och Pråål ifrån thet ena xrumet til thet andra dragher. Ty skalt icke göra tigh någhot beläte / ey heller ellies någhon liknelse / antingen effter thet öffuan til ähr i Himlenom / eller effter thet nidhre är på Jordenne : ey heller effter thet som I Watnena ähr / under Jordenne. Beth icke til them och tiena them icke.

Viidatud kirjakohaga kattub ainult teksti viimane osa:

Tu skalt icke göra tigh något Beläte/ ey heller ellies någon liknelse / antingen effter thet ofwan til är i Himlenom / eller effter thet ofwan til är i Himlenom/ eller effter thet nidre är på Jordenne: Ey heller effter thet som i Watnena är vnder Jordenne. 5. Beth icke til them / och tiena them icke. (Exod. 20.4)

Stahli enda kirjutatu on suunatud kohalikel paganlike kommete (kivide ja puude kummardamine), eriti aga õigeusu kiriku liturgia vastu (pühakute austamine, küünalde asetamine pühapiltide ette, protsessioonid ikoonidega jne).

Kuid näiteks ebausukommete keelamiseks on Stahl pidanud piisavaks kirjakoha tsiteerimist:

När du kommer vthi landet som Herren tin Gudh tigh gifwande warder / Så skalt tu icke lära göra thens Folckens styggelse: Att ingen ibland tigh warder funnen / som sin Son eller Dotter låter gå igenom eeld/ eller then som ähr en späman eller en daghwäliare / eller then som på foghlalååt achtar / eller Trollkarl / eller Beswäriare eller en Swartkonstugh / eller en tecknatydhare /

eller then ther någon dödar frågar. Ty then som sådant gör / Han är Herranom en styggelse (Deut. 18.9–14).

Mõnevõrra erandlikke kohti leidub neljanda ja viienda käsu selgitustes, kus Stahl on pidanud vajalikuks mõnd küsimust oma sõnadega valgustada. Katekismuse järgmistes osades näib autori enda teksti olevat tunduvalt rohkem, kuid pikemad lõigud on enamasti piiblitsitaadid. Nii näiteks kõlab vastus küsimusele „Mida tähendab meile Jumala Poeg” tsitaadina Uuest Testamendist:

Han haffuer oß återlöst. Christus haffuer förlossat oß ifrån Lagsens förbannelse / tå han wardt en förbannelse för oß (Ty thet är skriffuit / förbannat är hwar och en / som henger på trädh) på thet Abrahams wälsignelse komma skulle öffuer hedningarna i Christo Jesu / och wij så vndfå motte Andans löffte genom troona. (Gal. 3. 13.14).

Stahl on igale tekstiosale lisanud tavaliselt viited mitmele kirjakohtale. Täpselt tsiteeritud on neist esimest. Piiblitsitaadid on tõenäoliselt olnud autorile keeleliseks toeks, kuid muudavad teksti kohmakaks ja halvasti mõistetavaks, eesõnas antud lubadus lihtsate ja lapselike küsimuste ja vastuste kohta pädeb vaid paiguti. Oma keelelist ebakindlust on Stahl tajunud ka ise, pakkudes targu välja võimaluse igäühel neid mõtteid oma sõnadega väljendada. Ingerimaa olusid ja katekismuse adressaati arvestades tekib siin igal juhul ebakõla – mõeldud on see ju enamasti kirjaoskamatuile inimestele, kes identifitseerivad end vene õigeusklikuna, kuid kelle religioosses praktikas on palju paganausu elemente. „Kasuliku piima” jaoks tundub see võõrale vaimule liig raskepärase toidusena.

Stahli Ingerimaa katekismus tõlgiti ka vene keelde – võimalikuks tõlgiks peab Kari Tarkiainen Erik Albogiust. Põhjus, miks venekeelsele elanikkonnale Rootsi kirikupoliitika seisukohalt nii vajalik teos trükkimata jäi, on teadmata. Kari Tarkiaise andmeil kavatses Kexholmi vaimulikukond 1647. aastal välja anda kolmekeelse katekismuse – rootsi, soome ja kirikuslaavi keeles, kuid samal ajal suri Stockholmi vene trükikal ja trükikoda lakkas tegutsemast.⁶⁹³ Trükki Stahli venekeelne teos küll ei jõudnud, kuid kuninganna Kristiina korraldusel 11. novembrist 1645 võeti see tekst kasutusele Narva venekeelsel jumalateenistusel.⁶⁹⁴

Seega ajendas Stahli sedagi katekismust kirjutama puhtpraktiline vajadus. Rootsikeelne katekismus oli ühelt poolt vajalik Ingerimaa spetsiifika tõttu, teiselt poolt oli see mõeldud venekeelse tõlke alustekstina. Venekeelset luterlikku katekismust ei vajatud üksnes usuõpetuse tarbeks, vaid ka selleks, et võimaldada vene keele valdajail osaleda rootsi jumalateenistusel.⁶⁹⁵ Erinevas keeles

⁶⁹³ Tarkiainen, *Venäjäsentulkit*, 64.

⁶⁹⁴ SRA, Riksregistratur 1645 oct-dec, 957–957p. Tänan nende andmete ja peatüki kohta tehtud märkuste eest Kari Tarkiaist.

⁶⁹⁵ Martti Parvio. Suomalainen katekismus kyrillisin kirjaimin (1644) eli ns van Selowin katekismus. – Suomen Kirkkohistoriallisen Seuran Vuosikirja 75. Helsinki: Suomen Kirkkohistoriallisen Seura 1985, 37–71, siin 44.

ühesugune katekismus hõlbustanuks ühtse kirikutseremoonia sisseviimist ning toetanuks arvestatavalt konverteerimisprogrammi läbiviimist.

Kuid kõnealust katekismust võib vaadelda ka laiemas plaanis - luterliku kirjakuultuuri edasiarendusena konverteeritavas regioonis. Katekismus kuulus loomupäraselt luterliku misjoni juurde, kultuuriline enesekehtestamine toimus läbi trükisõna. Trükiraamatust oli kujunenud kristluse levitamise peamine abiline, avades uue kultuuriajastu, kus minevik, kaasaeg ja tulevik olid selgelt piiritletud.⁶⁹⁶

4.3. Jutlustekogu

Põguski pilguheit Heinrich Stahli käsiraamatule kummutab eesti kirjandus-kaanonis juurdunud väite, nagu seisnenuks tema teene pelgalt teiste autorite sulest pärist tekstide koondamises ja trükis avaldamises. Võõraste sulgedega Stahl end ehtinud ei ole: on ta ju teiste vaimulike tõlgitud laulud toonud koos autori nimega. Käsiraamatu ülesehitus ja aine esitamise metoodika on ühelt poolt vältimatult kompilatiivne, peegeldades 17. sajandi I poole protestantlikku külluslikku katekismusekirjandust, teisalt on ta teinud oma valiku nii neist raamatuid kui ortodoksse luterluse erinevaist suundumustest. Neis valikuis, nagu ka kohalike olude kajastamises, peitubki kõnealuse teose isiku- ja algupära.

Veelgi enam süüdistusi plagieerimises ja muudes aututes võtetes on viimase pooleteist sajandi jooksul pälvinud Stahli peateos – eesti- ja saksakeelne paralleeltekstiga kaheosaline jutlustekogu *Leyen Spiegel* (Ilmikute peegel).⁶⁹⁷ Stahli postillat tavatsetakse meie kirjandusloos käsitleda kahe 17. sajandi eesti-keelse trükis avaldamata jutlustekogu foonil.

Tallinna Pühavaimu kiriku õpetaja Georg Mülleri aastaist 1600–1607 pärit käsikirjaliste jutluste leidmisest ja publitseerimisest alates on neid vaadeldud mitte üksnes Stahli jutluste keelelise- ja sisulise võrdlusainena, vaid võimaliku allikana. Argumendina tavatsetakse siin tuua Hans Treumanni oletust Mülleri jutluste Stahli valdusesse sattumise kohta tema esimese abikaasa Dorothea

⁶⁹⁶ Saulius Žukas. *Das erste litauische Buch im Kulturkontext seiner Entstehung: der Katechismus von Martinus Mosvidius (1547)*. Vilnius: Baltos Lankos 1997, 23.

⁶⁹⁷ Leyen Spiegel. *Darinnen kürztlich gezeiget wird, wie ein einfältiger Christ Die Fest- und Sontägliche Evangelia in reiner Lehr und heiligem Leben jhm zu nutze machen kan*, [Winter Theil] Zugerichtet Von M. Henrico Staheln, bisshero Thumb-Probst un[d] Pastorn an der Haupt-Kirchen des Fürstenthumbs Esthen in Revall, und des Königl. Consistorij daselbst primario Assessore, nun aber verordneten Superintendenten in Ingermanland. Mit Königl. Mayst. zu Schweden Allernädigster Begnädigung und Freyheit nicht nach zu drucken. Revall, Gedruckt bey Heinrich Westphal, des Gymnasij Buchdrucker, Anno 1641; Leyen-Spiegels, Darinnen kürztlich gezeiget wird, wie ein einfältiger Christ Die Fest- und Sontägliche Evangelia in reiner Lehr und heiligem Leben Jhm zu nütze machen kan, Sommer-Theil, Zugerichtet Von M. Henrico Staheln, Superintendenten. Reval, Gedruckt bey Heinrich Westphal, dess Gymnasij Buchdrucker, Anno 1649.

Eckholdti kaudu.⁶⁹⁸ Selles mõttekäigus on siiski üks nõrk koht: milliseid teid pidi jõudis Mülleri jutluste käsikiri sel juhul Tallinna linnaarhiivi? Stahli postilla valmis 1649. aastal Ingerimaal, vaevalt oleks ta oma väärtusliku käsi-kirjalise allikmaterjali Tallinnasse jätnud. Stahli dokumentide arhiivi teatavasti säilinud ei ole, tema materjalid hävisid Narvas sõja ja põlengute ajal. Kasutatuks Stahl oma jutlustekogu kirjutamisel Mülleri jutlusi, ei oleks need säilinud ja me ei teaks neist midagi.

Heinrich Stahli kätt tavatsetakse näha ka tema kaasaegse Simon Blankenhageni *Postilla Esthonica* hävitamise taga. Nimelt on Rootsi vaimulikkond avaldanud 1640. aastal 14. juuli riigipäeval arvamust, et „Eestimaa linnapastori hr. Simoni eksemplari müümine maal tuleb keelata kuni magister Stahl oma töö avaldanud on.” Herbert Salu arvates on Stahl siin kasutanud riigipäeva mõjutamiseks oma ärihuvide nimel vanu sidemeid Tallinna superintendendi Heinrich Vestringiga, samuti Eestimaa piiskopi Joachim Jheringi soosingut.⁶⁹⁹ Salu oletus on rännanud kirjanduslugudesse endastmõistetava tõsiasjana: „Sel ajal ilmus ka Tallinna Püha Vaimu koguduse õpetaja Simon Blankenhageni jutlustekogu pealkirjaga *Postilla Esthonica*, mis andis ainet isegi arutlusteks Rootsi riigipäeval a. 1640. Nimelt oli Heinrich Stahl samuti kavatsenud jutlusteramatu välja anda. Viga seisnes selles, et Blankenhagen oli temast ette jõudnud. Nii keelati jutlusteramatu müük ja sellest pole ainustki eksemplari säilinud. Selle sündmuse varjus ilmus Stahli uhkes köites jutlustekogu pealkirjaga *Leyen Spiegel* („võhiku peegel”), milles eestikeelne ja saksakeelne tekst esinevad ikka veel kõrvuti.”⁷⁰⁰ Toodud tsitaat ei ava Blankenhageni ramatu keelamise tagamaid. Tallinna linna ja Eestimaa piiskopi suhted olid teatavasti liiga pingelised, et kaks kirikupead tõtanuks üksmeelselt Stockholmi Stahli ärihuvisid kaitsma. Üle ei maksa ka hinnata ühe ülemereprovintsi toompraosti võimalikku mõju Rootsi Riiginõukogule. Varauusaja Rootsi ühiskond oli selleks liiga hierarhiline. Liivi Aarma näeb Blankenhageni jutlustekogu hävitamise põhjust Toompea ja linna vahelises võitluses tsensuuriõiguse üle.⁷⁰¹ Välistada ei saa ka vaimuliku tsensuuri sekkumist: 17. sajandi religioosne tsensuur kätkes endas kaht komponenti: võitlemist valede arvamuste hukutava mõjuga ning valede keelenditega.⁷⁰²

⁶⁹⁸ Hans Treumann. „Molleriana: isikuloolist Georg Mülleri kohta”. – *Vanemast raamatukultuuriloost*. Tallinn: Eesti raamat 1977, 42

⁶⁹⁹ Herbert Salu. „Förbjuden estnisk litteratur under svensktiden”. – *Svio-Estonica*. X (Ny följd). Lund 1951, 171–172.

⁷⁰⁰ Konrad Veem. *Eesti vaimulik kirjandus läbi aegade*. Stockholm 1972, 2.

⁷⁰¹ Liivi Aarma. „Tsensuur ja kirjasõna Eestis 16.–17. sajandil”. – *Uurimus tsensuurist*. Eesti Rahvusraamatukogu Toimetised 4. Toim. P. Lotman. Tallinn 1995, 8–66, siin 24–27.

⁷⁰² Markus Friedrich. „Mundtlich zuhandelen sei gefährlich, schriftlich sei das beste”: Anhörungen als Mittel der Konfliktlösung und ihre Kritik durch frühneuzeitliche Theologen. – *Wirklichkeit und Wahrnehmung in der Frühen Neuzeit*, Bd 1, Wahrheit, Wissen, Erinnerungen. Hrsg. Ralf-Peter Fuchs, Winfried Schulze. Münster-LIT 2002, 57–86, siin 58.

Blankenhageni postilla kohta rohkem andmeid siiani pole. Georg Mülleri ja Heinrich Stahli jutlusi võrdlevalt uurinud Kristiina Ross tõdeb, et kuigi nende mõlema eesti keel on lähedane saksa keelele, leidub seal lahknevusi. Hoopis erinevad on aga kahe autori stiil ja isikupära. Mülleri huvitavaid fakte ja konkreetseid seiku sisaldavad jutlused mõjuvad hoopis loomulikumalt ja värskemalt kui Stahli abstraktsed ja didaktilised, kohati tüütud heietused.⁷⁰³

Mülleri ja Stahli jutlustekogu vormilised ja sisulised erinevused ei lähtu niivõrd nende autorite isiksuseomadustest kui eesmärkidest ja kirjutamise ajast, võimalik, et ka haridusteest. Mülleri sajandi esimesel kaheksal aastal kirja pandud kolmekümne üheksast jutlusest enamikule lisatud kuupäevad viitavad, et tegu on Tallinna Pühavaimu kiriku eesti kogudusele peetud jutluste konspektidega, mõnda neist on kasutatud mitmel aastal. Valdav osa jutlustest põhineb mitmesugustel kirikulauludel, kusjuures Müllerile on meeldinud käsitleda ühte teemat järjekordsetel pühapäevadel. Nii on näiteks laulu „Jumal Isa ela meie juures” põhjal peetud kaheksa jutlust, vagade ristist ja piinadest on juttu koguni kümnes jutluses. Käsikirja sisuline ja vormiline ebajärjekindlus osutab pigem tekstide koondamisele autori enda tarbeks kui ettevalmistustele nende trüki avaldamiseks. Ei jutluste sisu ega vorm ole allutatud kindlaile kompositsiooni-reeglitele, tekst on liigendatud jutlustamise hõlbustamiseks, mitte selgest meetodikast lähtudes ning sisaldab meeldetuletusi iseendale, nagu näiteks: „NB! Selles kohas tuleb teksti lugeda” (lk 593), „Nende punktide kohta midagi tuumakat jne.” (lk 459) või situatsiooni konstateeringuid: „Jutlus on peetud 28. detsembril 1600. aastal pärast hommikusööki Pühavaimu kirikus”, „Nendest vähestest sõnadest räägime tulevikus. Praegu jätame sinnapaika ja täname Jumalat tema armu eest.” (lk 417).⁷⁰⁴

Mülleri jutluste käsikiri oli sedavõrd haruldane arhiivileid, et sellest alguse saanud Stahli ja Mülleri vastandamine esimese kahjuks on isegi mõistetav. Kuid mitte õigustatud: kummagi tekstikorpuse autorid kuuluvad jutlustajate erinevatesse põlvkondadesse ja lähtuvad teistsugustest kaanonitest.

Müller on järginud Martin Lutheri jutluste muhedat rahvapärast esitamistraditsiooni, mistõttu tema tekstid tunduvad tänapäevagi inimesele lähedasemad. Lutheri stiili järgiv oli ka tema emotsionaalsete ja lihtsate jutluste ülesehitus, mis tugines parafrasidele, st esiletõstetud kirjakohtade selgitamisele.⁷⁰⁵ Inim-

⁷⁰³ Kristiina Ross. „Kas eesti kirjakeel võinuks kujuneda teistsuguseks”. – *Mis on see ise: tekst, tagapõhi, isikupära*. – Collegium Litterarum; 11. Toim. Maie Kalda ja Öne Kepp. Tallinn: Eesti Teaduste Akadeemia, Underi ja Tuglase Kirjanduskeskus 1999, 9–30, siin 13.

⁷⁰⁴ Georg Müller. *Jutluseraamat*. Toim. Külli Habicht, Kai Tafenau, Siiri Ombler. Tartu: Ilmamaa 2007.

⁷⁰⁵ August Tholuck. *Der Geist der lutherischen Theologen Wittenbergs im Verlaufe des 17. Jahrhunderts, theilweise nach handschriftlichen Quellen*. Hamburg und Gotha: Friedrich und Andreas Perthes 1852, 69–93, siin 70.

likud, puhuti isiklikud jutlused, mis keskenduvad sisule ja ei pööra vormile erilist tähelepanu, olid 17. sajandi algusele iseloomulikud.⁷⁰⁶

Samal ajal hakkas levima jutluste koostamine analüütilisel, st. Melancthonilt pärit üldtuntud mõistete (*loci communes*) põhineval meetodil. Sajandi keskpaigale lähenedes hakkas jutluste rahvapärasus järjest enam asenduma kõrgesti haritud teoloogide teoreetiliste konstruktsioonidega, kuni kadus sootuks. Südamlikkuse ja praktilise hingekosutuse koha võttis üle didaktilis-teoloogilise käsitluse õpetatud kuivus koos mängleva retoorika ja üleküllase fraseoloogiaga.⁷⁰⁷

Esimese evangeelse homileetiku Andreas Hyperius järgi pidi jutlus olema õpetlik, südantkosutav ja ekslikke vaateid kummutav ning koosnema viiest alajaotusest: õpetus, vastuväide, manitsus, karistus ja lohotus. Jutluse taoline ülesehitus kujunes normatiivseks, mille sissejuhatusse lisandusid ajapikku *exordium* ja *propositio* ning lõppu *conclusio* ja *epilogus*. Klassikalise skeemi *exordium*, *narratio*, *propositio*, *explicatio* arendasid Hyperius homileetikast lähtuvalt välja Lucas I Osiander ja Jacob Andreae. Mis sisusse puutub, siis oli jutluse rõhuasetus piiblisitaatidel ja mõistetavusel: analüüs põhines kirjakohal, mille peateema toodi esile sissejuhatuses, õpetuse aluseks olid usuartiklid, mis kummutasid ühtaegu väärdõpetuse, jutlus sisaldas manitsuse patusele ja vooruse kiituse ning selle lõpetasid alati lohotussõnad. Selliselt komponeeritud trükitud jutlus polnud aga mõeldud ettelugemiseks tervikuna, kirikuõpetaja sai sealt valida igal konkreetsel juhul sobiva õpetuseiva ning kasutada näidisjutluse kõrval Piiblit, Martin Lutheri kirju ning suurt ja väikest katekismust.⁷⁰⁸

Heinrich Stahli kirikuaasta pühade ja pühapäevastele evangeeliumilugemistele üles ehitatud jutlustekogu *Leyen Spiegel* koosneb Lutheri eeskujul suve- ja talveosast, kuid tema jutluste kompositsioon järgib juba 17. sajandi teiseks veerandiks välja kujunenud norme. Georg Mülleri jutlustega võrreldes on suuri- maks erinevuseks Stahli postilla adressaat: mitte konkreetne kogudus, isegi mitte Eestimaa kirikuõpetaja või üldse kirikuõpetaja, vaid ka ülikoolide teoloogiateaduskonnad. Ülesande keerukus seisnes selles, et autor pidi sobitama teoloogilis-dogmaatilise käsitluse lihtsale ilmalikule arusaadava sõnastusega.⁷⁰⁹ Seega isegi, kui Stahl oli Mülleri jutlustega tuttav, ei olnuks tal neist abi oma kaugelt nõudlikuma jutlustekogu kirjutamisel.

Stahli jutlustekogu varaseimad kirjeldused pärinevad Friedrich Konrad Gadebuschilt⁷¹⁰ ja Jacob Hirschhausenilt.⁷¹¹ Analüüsinud on *Leyen Spiegelit*

⁷⁰⁶ Jānis Krēsliņš. *Dominus narrabit in scriptura populorum: a study of early seventeenth century Lutheran teaching on preaching and the Lettische lang-gewünschte Postill of Georgius Mancelius*. Wiesbaden: Harrassowitz, 1992, 14–15.

⁷⁰⁷ Tholuck, 70.

⁷⁰⁸ Sabine Holtz. *Theologie und Alltag: Lehre und Leben in den Predigten der Tübinger Theologen 1550–1750*. Tübingen: Mohr (Siebeck) 1993, 42–48

⁷⁰⁹ Erkki Kouri. *Historiankirjoitus. Poliittika. Uskonto*. – *Studia historica Jyväskyläensia*; 42. Jyväskylä 1990, 506–507.

⁷¹⁰ Friedrich Konrad Gadebusch. *Livländische Bibliothek nach alphabetischer Ordnung*. Bd. III. – Riga: Hartknoch 1777, 194–196.

esimesena Jakob Hurt oma magistritöös, mis võimaldab meil heita sellele pilgu 19. sajandi vaimuliku silmade läbi. Hurt on hinnanud kaheosalise foolioköites jutlustekogu 727 leheküljel sisalduvat teksti lihtsaks ja arusaadavaks, kuigi leiab jutlused liiga pikad olevat. Ajastuomane kunstlikkus on tema arvates Stahlile võõras. Hurt toob esile, et Stahl on kasutanud tähelepandavalt palju piiblitcitaate ja -sümboolikat ning toob ära tema jutluste liigenduse: 1. päevakohane evangeeliumitekst 2. kokkuvõte – *Summa* – evangeeliumiteksti sisust, mis ühtaegu viitab katekismusele. 3. jutluse mahukaim osa „Õpetus sellest evangeeliumist” koosneb mitmest, tavaliselt seitsmest või kaheksast alajaotusest, milles jutlustaja avab üksikasjalikult kõik teksti kätketud teemad. 4. osa toob esile evangeeliumis peituva lohutussõnumi ning 5. jutluse lõpetab palvetekst. Hurda arvates on Stahli lähenemine olnud analüütiline ning jutlustekogu vastab igati oma aja nõudmistele ning on sellisena õnnestunud, olgugi et tänapäeva õpetaja seda kasutada ei saaks. Ta tunnustab Stahli jutluste õpetlikku tooni ning teksti läbimõeldust, modernse aja jutlustajat kimbutavat laialivalguvust siin ei kohta. Imetlusväärseks ja eeskujuväärivaks on Hurt pidanud Stahli piiblitundmist.⁷¹²

Nagu Stahli käsiraamatu, nii ka postilla puhul kerkib küsimus selle võimalikest eeskujudest ja mõjutustest. Jutlustekogu pealkiri viitab pigem Stahli maailmakäsitusele kui otsesele eeskujule. Keskaegne teoloogia arendas edasi juba antiikajast tuntud kirjanduslikku motiivi: kaasaja sündmused peegelduvad ajaloos, mille allikas ja õpperaamat on Pühakiri. Kuid jutlustekogul oli lisaks pihipeegli funktsioon. Martin Geieri, 17. sajandi mõjuka Saksa jutlustaja sõnul on jutlus peegel, millest oma tegude voorusi ja eksimusi sama selgelt ära tunda võib nagu oma nägu või rõivaid peeglist.⁷¹³ Keskaegses Euroopas olid populaarsed kuninga- või vürstipeeglid, mida augustiinliku ettekujutuse kohaselt õiglase valitseja (*rex iustus*) järgima pidi, et kehtestada jumalariiki maa peal.⁷¹⁴ Saksa kultuuriruumis ilmus 1605. aastal Polycarp Leyser vanema *Regenten-Spiegel* (valitsejapeegel), milles ta käsitab kirikut ühiskonna moraali tagatisena. Kristlikud võimuesindajad ei ole kohustatud hoolt kandma üksnes oma alamate ainelise heaolu, vaid ka hingeõndsuse eest. Sotsiaalne harmoonia, kus kõik kolm seisust kandsid neile pandud vastutust Jumala ees, tagamaks kogu ühiskonna head käekäiku, oli ortodoksse luterluse ideaal.⁷¹⁵ Kirikuõpetaja vastutus oma kaaskodanike eest ei ole üksnes Heinrich Stahli käsiraamatu läbiv motiiv, vaid ühtlasi võimalik kirjutamisajend.

⁷¹¹ Jacob Johann Anton von Hirschhausen: „Bemerkungen über Stahl's deutsch-ehstnische Postille”. – Beiträge zur genauern Kenntniss der ehstnischen Sprache 12 (1818), 77–78.

⁷¹² Hurt, 161–164.

⁷¹³ Ernst Heinrich Rehermann. *Das Predigtexempel bei protestantischen Theologen des 16. und 17. Jahrhunderts*. Schriften zur niederdeutschen Volkskunde; 8. Göttingen: Schwartz 1977, 46.

⁷¹⁴ Sten Lindroth. *Svensk lärdomshistoria. Medeltiden. Reformationstiden*. Stockholm: Norstedt 1975, 98–99.

⁷¹⁵ Wolfgang Sommer. „Obrigkeits- und Sozialkritik in Luterischen Regentpredigten des früheren 17. Jahrhunderts”. – Daphnis; 10 (1981), H.1, 113–140, siin 122–123.

Leyen Spiegel'i eessõnas kirjutab Stahl, et Jumal on iga kristliku hinge kodu, kristlik kirik Jumala tuli ja kolle. Jumalariik siin maa peal toimib sõna läbi: ülistades Rootsi riigil teeneid õige usutunnistuse levitamisel tõstab ta esile hariduselu edendamist Eestimaal, eelkõige Tallinna gümnaasiumi ja Tartu ülikooli asutamist. Just seetõttu on Stahlgi pühendanud enda sõnul väikese ja eriti alguses viletsa kirjatöö kuninganna Kristiinale.⁷¹⁶ Raamatu pühendamise väljaande finantseerijale kirjutab teatavasti ette etikett, kuid seda, et võti selle maailma pööramiseks õige usu suunas peitus tema veendumuse kohaselt kirjatarkuses kinnitab autori kogu eelnev tegevus. Pühakirja olulisim sõnum inimesele oli Stahli arvates kätketud Moosesele antud seadustesse: „Vaata, et seaduseraamat ei kõneleks sinu huultelt, vaid tegudest, jälgi seda päeval ja öösel, tee kõik asjad selle järgi, mis seal kirjutatud on. Alles siis õnnestub sul kõik, mida sa ette võtad”, kirjutab ta jutlustekogu talveosa viimases eessõnas. Selline elu nõuab süvenemist ja pingutust, rangust enese suhtes: ilmikute peegel ei ole kirjutatud sõnapõlguritele ega neile, kes pühapäeva meelsamini kõrtsis õlle, veini ja viina seltsis veedavad, kui kaunil jumalateenistusel või hellikutele, kes eelistavad soojas toas istumist jutluse kuulamisele külmas kirikus, ega ka neile, kes oma rahaasjade ja varanduse pärast muretsevad ehk teisisõnu oma kõhust on ebajumala teinud. Jutlused on mõeldud neile, kes hoolimata haigusest, halvast ilmast või raskelt läbitavatest teedest pühapäeval kirikusse tõttavad. Eriti aga neile, kes kuuldud evangeeliumisõnu oma tegudes järgivad.⁷¹⁷ *Leyen Spiegel*'i Narvas 1649. aasta nelipühade ajal signeeritud suveosa piirdub Kolmainu suurpühaga. Jutlustekogu on jäänud lõpetamata.

Tänapäeva lugejale tunduvad Stahli jutlused liiga pikad ja paljusõnalised, kuid tuleb nõustuda Jakob Hurdaga, et kaasaja barokse jutluskunsti kontekstis on need vägagi konkreetseid. Ericus Erici Sorolaise aastail 1621–1625 kirjutatud soomekeelne, samuti kirikuaasta evangeeliumilugemistele tuginev kaheosaline postilla sisaldas näiteks 2200 lehekülge.⁷¹⁸ Stahli jutlustekogu pedagoogiline ja didaktiline intensioon ning jutluste ülesehitus sarnanevad Ericus Ericile, kuid juba teose keel välistab sellest mõjutuste otsimise. Küll aga võib eeldada kõnealuste postillade puhul sarnaseid eeskujusid, mõlemad autorid olid saanud oma teoloogiahariduse Rostocki ülikoolist. Ericus Erici jutlustekogu uurinud Erkki Kouri väitel järgis autor saksa, mitte Skandinaavia jutluskirjanduse traditsiooni.⁷¹⁹

Georg Manceliuse, Stahli kaasegse, sulest pärit esimest lätikeelset jutlustekogu *Lettische lang-gewünschte Postill* analüüsinud Jānis Krēsliņš tõdeb

⁷¹⁶ Stahl, *Leyen Spiegel*, Winter Theil, Vorrede.

⁷¹⁷ Stahl, „Dritte und Letzte Continuatio des Leyen Spiegels Winter Theils Von Ostern bis an Pfingsten”, Vorrede.

⁷¹⁸ Postilla, eli Vlgostoimitus, nijnen Ewangeliumitten päälle kuin ymbäri aiastaian, saarnatan Jumalan seuracunnasa. ... I. osa. Adwenti sunnantaista nijn pyhän colminasuiden sunnuntain asti. Ericus Erici, episcopus Aboënsis; Postilla, eli Vlgostoimitus, nijnen Ewangeliumitten päälle kuin ymbäri aiastaian, saarnatan jumalan seuracunnasa. Caickein Jumalisten ia Hywäin ... Toinen osa

⁷¹⁹ Kouri, 510–511.

Wittenbergi teoloogide, sealhulgas Aegidius Hunniuse, Daniel Crameri ja Fridericus Balduini vaadete mõju autorile.⁷²⁰ Samast tuleks otsida Stahli jutlustekogu mõjutusi ja lähtepunkte. Hunniuse jaoks seisneb eduka jutluse võti korrektse esituses ja materjali ranges valikus, mille puhul tuleb aga arvestada erineva auditooriumiga. Daniel Cramer oli üks Wittenbergi aristotellikumaid õpetajaid. Talle omane teema arendamine küsimuste ja vastuste vormis on iseloomulik ka Stahli kirjatöödele. Balduin rõhutab kuulajas emotsioonide tekitamise osatähtsust. Õnnestunud jutlus peab tema arvates mõjutama kuulaja tundeilma. Jānis Krēsliņš kirjutab, et ka Manceliuse postilla õpetab, lohutab ja hoiatab. Erinevalt Stahlist puuduvad Manceliuse jutlustel aga distinktselt eraldatud osad ning see sisaldab näiteid igapäevaelust. Manceliuse tekst on elav ja visualiseeritud, kristliku kõrgstiili kohaselt kasutab ta ohtralt kõnekujundeid, tekst mõjub rohkem visuaalselt kui audiaalselt. Alates 1620–30ndatest aastaist muutusid jutlused üha retoorilisemaks selle klassikalises mõttes, üha enam kasutati värvikaid kõnekujundeid.⁷²¹

Rohkete piiblitstaatide kasutamine Stahli jutlustes nagu ka antiikautoritele ja kirikuisadele viitamine johtub humanistlikust retoorikatraditsioonist: tsitaat peab kinnitama öeldu tõesust.⁷²² Tõde on antud väljaspoolt. Aristotelliku käsitluse järgi eeldab kuulajate veenmine faktiteadmisi ja kindlate reeglite järgimist, kõigepealt tuleb näidata oma allikaid.⁷²³ Emotsioonid ei ole Aristotelese järgi irratsionaalsed takistused otsustuste tegemisel, nad on pigem ratsionaalsed vastused kindlatele olukordadele ja argumentidele. Ühelt poolt aitavad tugevad emotsioonid kaasa isikliku kontakti saavutamisele, teiselt poolt raputavad ootamatud ja üllatavad kujundid kuulajat, hoiavad ta ärksana. Värvikaist visuaalseist kujundeist oli nende tekitamisel suur abi, selguse, võlu ja täpsuse annab stiilile metafoor, kandes nii retoorilist kui poeetilist funktsiooni.⁷²⁴ Metafoor on alati mingi asja võõrandunud nimetus, vastandudes tema triviaalsele tähendusele, tal on oma kindel, mingis väärtushinnangulises skaalas väljakujunenud tähendusväli.⁷²⁵

Stahli jutlusi läbivad visuaalsed kujundid pärinevad Piiblist, loodus kõnetab seal inimest sümbolitena, mitte reaalsete loodusnähtustena. Igal tema kasutataval metafooril on luterlikus teoloogias kinnistunud tähendusväli, st ka filosoofiline mõõde. Tema võrdlused on jõulised ja poeetilised: Sinu patud on veripunased, aga Kristuse vere läbi saavad nad lumivalgeks; kalevipunane saab valgeks nagu vill. Stahl kasutab oma jutlustes vaid nelja värvi: musta, veripunast, lumivalget ja rohelist. Tema armastatuid kujundeid on valgus ja

⁷²⁰ Krēsliņš, 30–35.

⁷²¹ Ibid.

⁷²² Kouri, 511.

⁷²³ Renato Barilli. *Rhetoric*. Tlk. Giuliana Menozzi. Minneapolis: University of Minnesota 1989, 4.

⁷²⁴ James A. Herrick. *The History and Theory of Rhetoric: an Introduction*. Boston: Allyn and Bacon 2001, 82–83.

⁷²⁵ Paul Ricoeur. *The Rule of Metaphor: Multi-disciplinary studies of the creation of meaning in language*. Tlk. Robert Czerny. London: Routledge 1997.

mõistagi päike – Jumala valguse võrdkuju millele vastandub pimedus: Sinu valguses näeme valgust; Õiged säravad nagu päike oma Isa riigis; Käsk on valgus ja seadus on hele, ütleb kuningas Salomon. Eriline koht on neis jutlustes veekujundil. Vett on kahesugust – kosutav, värskendav ja eluandev vesi – ta toidab meid oma sõnaga, ta viib janused vee äärde, sest Jumal on elu allikas. Kuid vesi – ja eelkõige on selleks meri –, kätkeb endas samas ohte, torme ja sügavikke. Mere sügavusse heidetakse patud ja ainult Jeesus suudab meid päästa elutormide käest: ta tasandab su patud ja viskab need sinust kaugele mere sügavusse ja peseb sind puhtaks oma verega.

Aristotellikule retoorikale oluline vastandmõistete kasutamine⁷²⁶ on Stahli jutlusi läbiv meetod: igale kujundile leiab ta sama jõulise vastandkujundi. Kõik inimesed, kirjutab ta, on Jumala lambad, iseäranis on seda õiges usus kristlased. Kuid Jumal võtab ka paganad oma lambaiks, kui need teda kuulavad. Kurjuse võrdkuju on Stahli jaoks hunt, kuradi enda kehastus: peame hoiduma põrgu-haudade hundist ja tema tööst – valeõpetusest. Hundi demoniseerimine lähtub mõistagi karjase ja lambakarja kujundist. Hundid, kes Kristuse karja eksitavad, on türannid ja valeõpetajad. See teema on Stahlile südamelähedane – hea karjasega identifitseeris ta ennast, valeõpetajad olid kõik need, kelle vastu ta pühendunult võitles. Asjata ei meenuta ta kuulajatele prohvet Eelijat pilganud poiste kurba saatust: õiged kristlased armastavad oma õpetajat, kes neile õigel viisil saadetud on, mitte ei põlasta ega pilka nagu kurjad poisid, kelle karu puruks rebis.

Stahli rännak ei kulge maastikus, vaid ajas. Ta teab, et kõrgeauline Jumal on meie teekonnal meiega: Oo mu Issand Jeesus, jää minuga, kuni õhtu tuleb ja päev kaob, ilmuta end mulle ja juhi mind sellest hämarast hädaorust oma igaveste rõõmude saali, palub ta; Kristus tõusis üles vara hommikul, kui Päike tõusis, kuid ei näidanud end jüngritele enne, kui õhtu käes oli; nagu jüngrid Evangeeliumis seisid terve päeva teadmatuses, alles hilja õhtul tuli Jeesus ootamatult; Jumal laskis Noad laevas istuda pea terve aasta, enne kui ta vabastas; Jumal tuleb meie juurde õigel ajal.

Maailma kujutamine hea ja kurja vahelise võitluse tandrina oli vaadeldava perioodi jutlustes tavapärane võte. Stahli jutlused on kirjutatud Kolmekümneaastase sõja hirmude ja ängi õhkkonnas. Euroopa konfessionaalne lagunemine polnud sellal ainuke hingelise segaduse allikas, trükikunst tegi kättesaadavaks üha uusi tekste, loodusteaduste kiire areng muutis maailmatunnetust. Selles segases ja rahutus situatsioonis kerkis esile kaks painavat küsimust: üks seondus tõega, teine võimu ja koos sellega ka surmaga.⁷²⁷ Stahl püüab oma jutlustes pakkuda kuulajale, aga võib-olla iseendalegi hingelist pidepunkti kõigi selle maailma katsumustes.

⁷²⁶ Vt. nt. Herrick, 76.

⁷²⁷ François Laplanche. „Die Kirchen und die Kultur des 17. Jahrhunderts.” – Die Geschichte des Christentums, 9, Das Zeitalter der Vernunft (1620/1630). Hrsg. von Jean-Marie Mayeur, Charles und Luce Pietri etc. Freiburg; Basel; Wien: Herder 1998, 932–986.

Tema jutlused mõjuvad poeetiliste ja jõulistena, ning ülimalt emotsionaalse-tena. Kuid sellise tulemuse saame üksnes siis, kui tõlgime tema saksakeelse teksti kaasaegsesse eesti keelde. *Leyen Spiegeli* eestikeelsest tekstiveerust lähtudes saame kaunis abitu ja segase jutluse, mis on ühtaegu ebaühtlane ja kohmakas keeleliselt (mida juba hulk filolooge tõdenud on), samuti üsna raskesti mõistetava sisuga.

Leyen Spiegeli talveosa autorile pühendatud gratulatsioonide seas on üks ristikujuline kreekakeelne luuletus. Rahvusraamatukogus säilitatavas eksemplaril on sellele eelnevale lehele püüdnud kellegi kohmakad sõrmed eestikeelset Meie Isa palvet kirja panna. Jutlustekogu otsekui ühendaks sümboolselt neid kaht maailma, kujutaks endast silda või teed nende vahel. Kuid see tee osutus liiga pikaks: kui käsi omandas kirjakunstis vilumuse, ei hoolinud ta ristist enam, kreeka keele poole ei taibanud püüeldagi.

4.4. Esimene eesti keele õpetus⁷²⁸

Esimest eesti keele grammatikat koostades ei osanud Stahl aimatagi, et paneb aluse eesti keeleteadusele. Oma 1637. aastal ilmunud eesti keele grammatika eessõnas mainib ta, et tal ei oleks kunagi pähe tulnud ei käesolevat ega mõnd teist sissejuhatust kirjutada ja trükkis avaldada, kui temalt ei oleks seda paljud lugupeetud inimesed nii suuliselt kui kirjalikult palunud. Väide kõlab usutavalt: olnuks Stahlil veidigi huvi keele või siis põlisrahvaste keele ja kultuuri vastu, jäänuks sellest mingi kirjalik jälg. Eriti palju vaatlusainet oleks ta sel juhul leidnud Ingerimaalt. Sissejuhatuse all on ta silmas pidanud lihtsamat sõnavara ning hädavajalikke grammatikareegleid, mille tundmiseta eesti koguduste hingekarjased toime ei tulnud. Ülekohtune on aga arvata, nagu suhtunuks Stahl eesti keele tutvustamisse pealiskaudselt. Ta on jälginud talupoegade keelt ja võrrelnud erinevaid murdeid ning toonud ära üksnes need sõnad, mida nood ise kasutavad. Samuti ei kahtle Stahl, et nii see kui tema teised tööd on täiuslikkusest kaugel.⁷²⁹

Heinrich Stahli grammatikat kirjeldanud Huno Rätsepa arvates on autorit seda kirjutama ajendanud soov tugevdada oma positsiooni Eestimaa kirikupea kandidaadina. Stahl olevat oma keeleõpetuse kirjutamisel lähtunud oma aja tava kohaselt ladina keele grammatikate mudelist, konkreetselt Aelius Donatuse elementaargrammatikast ja Chytraeuse *Grammatica Latina*’st, väidab Rätsep soome keeleteadlase Sakari Vihoneni doktoritööle tuginedes. Analoogiliselt Donatusega esinevad tema raamatus keeleõpetuse neljast osast – ortograafia, morfoloogia, süntaks ja prosoodia – üksnes esimesed kaks. Keele kergemaks

⁷²⁸ *Anführung zu der Esthnischen Sprach*, auff Wolgemeinten Rath, und Bittliches Ersuchen, publiciret von M. HENRICO Stahlen. Revall, Druckts Chr. Reusner der älter, in Verlegung des Authoris. M.DC.XXXVII.

⁷²⁹ Ibid. „Author ad Isagogen.”

omandamiseks on Stahl aga toonud välja eesti keele ühisjooni saksa keelega.⁷³⁰ Stahli enda eesti keel on ootuspäraselt samuti saksa pärane, kuid tema keelekasutuse eripära uurinud Külli Habicht on leidnud tema töödest ka rahvapäraseid ja kujundlikke fraase.⁷³¹

Stahli grammatika, nagu tema teisedki raamatud, on kirjutatud puhtrakendusliku eesmärgiga, keel ise ega keeleteooria teda ei huvitanud. Keel oli tema jaoks pelgalt vahend jutlustamiseks. Eesti keele kirjeldamine ladina ja saksa keele taustal lähtus nii tema enda kui raamatu adressaadi hariduslikust tagapõhjust – valdavalt saksa emakeelega pastorid tundsid samuti ladina grammatikat.

Kuna jutlus on suuline žanr, ei pööranud Stahl erilist tähelepanu ortograafia ühtlusele, mida talle hiljem on korduvalt ette heidetud. See on ka põhjaks, miks ta – erinevalt tolle aja akadeemilisematest käsitlustest – pöörab tähelepanu hääldusele ja rõhule.

Heinrich Stahli eesti keele õpiku käsitlemine misjonilingvistika kontekstis⁷³² on intrigeeriv ja tundub sisuliselt õigena, kuid on küsitav terminoloogiliselt. Tolleaegne misjonigrammatika ja misjonilingvistika olid seotud põhiliselt portugali ja hispaania jesuiitide ning dominiiklastega, kes lõid erinevate ladina-ameerika, aasia ja aafrika rahvaste grammatikaid ja leksikone. Populaarseks sai nt „Roboredo meetod”, mille kohaselt kõik keeli (ka ladina!) tuleb kirjeldada läbi emakeele (st. portugali keele) prisma.⁷³³ Stahliil polnud nendega mingeid seoseid. Protestantlik misjonigrammatika tekkis alles 18. sajandil.

Stahli kirjalikud allikad pole päris selged. Donatuse dialoogivormis grammatika ei saanud olla talle otseks eeskujuks, kuna sellel on teine ülesehitus. Tõenäolisem on protestantlikes maades, eriti Skandinaavias populaarse Nathanael Chytraeuse grammatika eeskujule, mis on stiililt sarnasem, kuid siingi on kokkulangevused vaid osalised. Sellegipoolest ei saa tema *Anführung* struktuuri pidada originaalseks, tegu on pigem lühendatud versiooniga grammatika-

⁷³⁰ Huno Rätsep. „Heinrich Stahli keeleõpetus oma aja peeglis.” – Keel ja Kirjandus 1987, nr. 12, 709–715, siin 712–714.

⁷³¹ Külli Habicht. *Eesti vanema kirjakeele leksikaalsest ja morfosüntaktilisest arengust ning Heinrich Stahli keele eripärast selle taustal*. Dissertationes Philologiae Estonicae Universitatis Tartuensis 10. Tartu 2001, 40.

⁷³² Marju Lepajõe. „350 aastat Johannes Guslaffi grammatikat.” – Keel ja Kirjandus nr. 6 1999, 369–377, siin 376–377.

⁷³³ Amaro de Roboredo. *Methodo grammatikal para todas as linguas*. Lisboa: Pedro Craesbeck, 1619 [faksimiiilne korduustrükk]: Vila Real 2007. Vrdl. ka Maria Carlota Rosa retsensioon: *Historiographia Linguistica* XXXV:3 (2008), 457–460; Rogelio Ponce de León Romeo. *Nótulas sobre as gramáticas latinas de Amaro de Roboredo: Edições da mesma obra ou obras diferentes?* Marta Várzeas, Belmiro Fernandes Pereira (toim.) „As Artes de Prometeu. Estudos em homenagem a Ana Paula Quintela”. Porto: Universidade do Porto. Faculdade de Letras, 2009, 135148.

lisest kirjeldusest (nt Emanuel Álvarez /Manoel Alvarez⁷³⁴). Ei saa siiski väita, et Alvareze grammatika esimesed osad olid Stahlile vahetuks eeskujuks, Alvareze eeskujul kirjeldati mitmeid keeli Euroopa eri osades.⁷³⁵

Stahl mitte üksnes ei orienteeru ladina traditsiooniga tuttavale lugejale, vaid nagu tolle aja teisedki autorid, näeb ta (eesti) keelt läbi ladina keele prisma. Nii näeb ta eesti keeles nominatiivi, genitiivi, daativi, akusatiivi, ablatiivi ja vokatiivi (märkides samas, et ainsuses nominatiiv ja vokatiiv „sind gleich”); samuti näeb ta eesti keeles futuurumit. Samal põhjusel ei märka ta neid eesti keele omadusi, mil pole analooge saksa/ladina keeles, nt astmevaheldust käänamisel/pööramisel: tüvi tema käänamist/pööramist demonstreerivates näidetes ei muutu.

Sellelgi pooldest on tegemist eesti keeleteaduse ajaloo seisukohalt pöördelise sündmusega – eesti keel sai esimese süstemaatilise kirjelduse. Stahlil grammatika polnud originaalne oma ülesehituselt, kuid originaalne oli materjal ise: Stahl ei saanud parimagi tahtmise juures kombineerida oma *Anführungis* eesti-keelset ainet, ta pidi leidma selle ise. Kuna normatiivset eesti keelt tol ajal polnud, pidi ta selle ise looma, lähtudes elavast kõnepruugist, orienteerudes siin mitte linnaelanikele, vaid talurahvale ning isegi erinevaid murdeid võrreldes.

⁷³⁴ Emmanuelis Aluari. *De institutione grammatica...* Macau: Collegio Amacusensi Societas Jesu, 1594; mittu kordustrüki: Köln 1596 (In officina Birckmannica, Sump-tibus Arnoldi Mylij in Coloniae Agrippinae..) jne.

⁷³⁵ Isegi kirikuslaavi keelt on kirjeldatud Alvarese järgi: М. Смотрицкий 1979 [1619]. *Грамматики Славенския правильное сунтаγμα*. Київ: Наукова думка. В. Н. Перетц 1900. *Историко-литературные исследования и материалы. Том I. Из истории русской песни*. Санкт-Петербург.

5. KOKKUVÕTE

Eesti- ja saksakeelsete paralleeltekstidega neljaosalise *Käsi- ja koduraamatu* ning jutlustekogu *Leyen Spiegel* autorina rajas Heinrich Stahl 17. sajandi teisel veerandil aluse eesti kirjakeele järjepidevale arengule. Kirjakeelel on eesti identiteedi seisukohalt võtmeroll – emakeelse kirjasõnata jaganuksime Põhja-sõja järel Vene impeeriumi koosseisu sattudes oma hõimuvendade saatust, kestes rahvusena parimal juhul hääbuva etnograafilise haruldusena. Stahl elutöö käsitlemine pelgalt tema eestikeelsete trükitööde valguses – olgu siis kiitvalt või kriitiliselt, on seetõttu mõistetav, kuid mitte õigustatud. Kirjakeel oli rahvusliku eneseteadvustamise seisukohalt kindlasti oluline, vähem kaalukas polnud eesti ühiskonna integreerimisel Euroopa kultuuriruumi aga kristlike väärtushinnagute ja läänelike haridusideaalide kujundamine. Siin ei piisanud ideedest või heast tahtest, rahvapedagoogilise programmi elluviimise edukus sõltus süstemaatilisusest ja metoodilisest järjepidevusest. Eestlaste kirjaoskuse lähtepunktiks peetakse traditsiooniliselt reformatsioonist lähtuvat rõhuasetust emakeelsele jumalasõnale, jättes seejuures tähelepanuta, et talurahva sihipärane õpetamine sai alguse alles sajand hiljem Rootsi valitsuse kooli- ja kirikuprogrammi raames. Selle eelduseks oli kogu maad hõlmav kirikuorganisatsioon ning iga inimeseni jõudev katekismuseõpetus. Taolise süsteemi edukaks toimimiseks vajab riik pühendunud kirikuõpetajaid.

Heinrich Stahl ei küündinud Eestimaal 17. sajandi teisel veerandil tegutsenud vaimulike seast esile üksnes raamatute autorina, vaid ka innuka hingekarjasena. Erinevalt senistest Heinrich Stahl elu ja tegevuse käsitlustest ei ole käesolevas töös vaadeldud seda läbi eesti kirjakeele või kultuuriloo prisma, vaid püütud mõista tema ambitsioone ja tegutsemisvõimalusi kirikuõpetajana. Lisaks varasematele uurimustele on siin kasutatud arhiiviallikaid ning Stahl trükipärandit, usaldades kuulata autori enda sõnumit.

5.1. Kirikuõpetajana Eestimaal

Pole võimalik kindlaks teha millal (ja kas üldse) otsustas 16. ja 17. sajandi vahetuse paiku Tallinna kaupmehe perekonnas sündinud Heinrich Stahl pühendada oma elu hingekarjasetööle. Erinevalt tänapäevast ei olnud 17. sajandi inimene vaba oma valikuis ja vaimsetes pürgimustes, Rootsi suurvõimu aegses hierarhilises ühiskonnas määrasid tema saatuse sageli päritolu ja sotsiaalne kuuluvus.

Põhihariduse omandas Stahl Tallinna triviaalkoolis, mis ei taotlenud üksnes heade teadmiste andmist lisaks usuõpetusele klassikalistes keeltes ja retoorikas, vaid ka eetilise ja kohusetundliku ühiskonnaliikme kasvatamist. Stahl õpingutest, nagu tema noorusajast üldse, arhiiviallikaid säilinud ei ole. Kuid tõsiasi, et 1617. aastal sai Stahl stuudiumi alustamiseks Rostocki ülikoolis stipendiumi Rootsi riigilt lubab teda pidada väljapaistvalt võimekaks õpilaseks. Saadud

stipendium polnud aga üksnes võimalus, vaid ka kohustus, mis määras suuresti kogu tema tuleviku.

Rostocki, Põhja-Euroopa vanima ülikooli kõrgetasemelise teoloogiaõpetuse erijooneks oli selle tugev seotus praktilise kirikutööga. Stahli pea kuueaastasest stuudiumist Rostockis on säilinud tema esimene trükitöö: 1619. aastal kaitsnud Johannes Olthoffi juhendatud disputatsioon *Demonstrationis medio, cui coronidis loco doctrina de definitione, divisione & methodo subjungitur....* Tallinna linnalt kolmeks aastaks saadud stipendiumiga suundus Stahl 1621. aastal end täiendama Wittenbergi ülikooli, kus promoveerus 1622. aastal filosoofiamagistriks Balthasar Meisneri juhendatud väitekirjaga *De peccato pertinentium, quam adiuvante deo optimo maximo, praeside admodum reverendo*. Stahli teoloogiahuvi (ja ka akadeemilist võimekust) kinnitab tema teinegi Wittenbergis kaitsnud disputatsioon: Jacob Martini juhendamisel kirjutatud *De lege Dei*.

Paraku katkestas Heinrich Stahli akadeemilise karjääri Tallinna rae keeldumine stipendiumi edasisest maksmisest. 1623. aasta varasuvel Greifswaldi ülikooli immatrikuleerunud Stahlist sai sama aasta sügisel hoopis Järva-Madise koguduse pastor. Stahl ise soovinuks jätkata teoloogiaõpinguid Saksamaal, kuid tema stuudiumi rahastamise tingimuseks oli naasmine kirikuõpetajana Eestimaaale.

Tõenäoliselt algatas tema kutsumise Järva-Madise kogudusse sõjakomissar ja Riia asehaldur Adam Schrapfer, kellele kuulus Albu mõis Järvamaal. Sõdadeest laastatud Eestimaa kirikuelu oli sel ajal kaoselähedases seisundis: esiteks puudusid selge kirikuorganisatsioon ja ühtne liturgia, teiseks nappis nõuetekohase ettevalmistuse ja laimatute elukommetega pastoreid, kes suutnuksid läbi viia sakramenditalitusi ja juhatada oma kogudused kasvõi lihtsamate usutõdedeni. Eestlastest põliselanikkonna usuteadmised erinesid piirkonniti, kuid valdavalt järgiti paganlikke tavasid, kuhu olid sulandunud katoliku riituse elemendid. Armulaua käisid vaid vähesed, paljud lapsed jäid ristimata ning surnuid ei maetud pühitsetud mulda. Eestlaste katehhiseerimist raskendas asjaolu, et võõramaalastest vaimulikud oskasid halvasti, kui üldse, eesti keelt ning tolleks ajaks polnud säilinud ühtki paralleeltekstidega luterlikku katekismust. Pastorite kasutuses olevad eestikeelsed käsikirjalised vaimuliku sisuga tekstid olid vigased nii keeleliselt kui teoloogiliselt. Liivimaa kirikuorganisatsiooni rajamisel energiliselt osalenud Schrapfer otsustas ilmselt parandada enda valduste usulist olukorda hea haridusega hingeekarjase abil: Rostocki ülikool oli pastorite ettevalmistamisel kõrgelt hinnatud.

1624. aasta 12. veebruaril laulatati Heinrich Stahl Tallinna Oleviste kirikus Suurgildi oldermanni Eberhard Eckholti tütre Dorotheaga. Stahli abielu on peetud tema kirjandusliku tegevuse lähtepunktiks. Dorothea isa Eberhard Eckholt oli varasurnud Pühavaimu koguduse õpetaja Georg Mülleri tütre eestkostja, paljud uurijad on näinud siin võimalust Müllerist järele jäänud käsikirjade sattumiseks Stahli valdusesse. Mülleri kirjalik pärand olevat ärgitanud Stahli sulge proovima. Siinkirjutaja arvates sai Stahl siiski tõuke vaimuliku kirjanduse loomiseks Västeråsi piiskopilt Johannes Rudbeckiuselt. Johannes Rudbeckiuse Eestimaa visitatsioon 1627. aastal oli Heinrich Stahli elu olulisemaid sündmusi.

Rudbeckiuse ülesandeks oli ülevaate saamine Eestimaa kirikuelust ning sellele organisatsioonilise aluse rajamine. Vastuolude tõttu Tallinna rae ja linnakonsistoriumi ning Eestimaa rüütelkonnaga, kes apelleerisid oma vanadele, eeskätt patronaadiõigust puudutavatele privileegidele ja keeldusid kuuletumast Rootsi piiskopile, lahkus Rudbeckius ilma, et oleks suutnud rajada toimivat konsistoriumi. Tema olulisemaks saavutuseks oli provintsi jagamine kuueks praostkonnaks ja haritud ning võimekate vaimulike esiletoomine nende praostidena. Järvamaa praostiks pühitsetud Heinrich Stahl sai visitatsioonil peetud kirikukogul ilmselt ärgitust eestikeelse katekismuse kirjutamiseks, kolm aastat hiljem on temalt teadaolevalt ilmunud (kuid mitte säilinud) katekismus *Kurtze und einfältige Fragen, die Grundstücke des Christenthums betreffend, in estnischer Sprache*, mis sarnaneb nimetuselt Johannes Rudbeckiuse katekismusele. Küllap kohtas Stahl Västeråsi piiskopi näol inimest, kes metoodiliselt ja tulemuslikult tegeles temagi ees seisva ülesandega – usutõdede arusaadavaks tegemisega harimatule ja patust elu elavale lihtinimesele. Johannes Rudbeckiuse teoloogilised vaated pärinesid luterlikult Saksamaalt, õpinguaastad sajandialguse Wittenbergi ja Jena ülikoolides olid koolitanud temast aristotelliku loogika järgija. Kuid rohkem kui teoreetiline teoloogia ja akadeemiline karjäär köitis haritud ja professoriametit pidanud Rudbeckiust rahvakasvatus, reaalne töö ühiskonna kõlblisel kujundamisel. Emakeelse ning lihtrahvale mõistetava luterliku kirjasõna üllitamine oli selle missiooni loomupärane osa.

Eestikeelse käsiraamatu ja katekismuse koostamine oli nii ühtse kirjakeele kui luterliku mõisteparatuuri puudumise, samuti raamatute kaudse adressaadi – Eestimaa kohaliku elanikkonna pea olematu haridustaseme tõttu komplitseeritud ülesanne. Teoloogiahariduse kõrval eeldas see autorilt ka kohalike olude head tundmist ning pedagoogilisi võimeid. Järgnevail, nii tegevvaimulikuna kui kirjanduslikult viljakail aastail õigustas Stahl igati talle pandud lootusi.

1633. aastal pühitseti ta lisaks Kadrina praostiks, aastail 1632–1638 ilmus tema neljaosaline saksa- ja eestikeelsete paralleeltekstidega *Käsi- ja koduraamat*. 1637. aastal kerkis Stahli nimi esile ühe kandidaadina Eestimaa piiskopi ametisse, kuid eestkostevalitsuse poliitika kohaselt võis piiskopiks saada üksnes sünnilt rootslane. 1638. aastal Eestimaa piiskopiks ordineeritud Joachim Jheringi algatusel määrati Heinrich Stahl Tallinna toompraostiks, ühtaegu sai temast Harjumaa praost ja konsistoriumi esimene assessor. Piiskopi lähima kaastöölisena, tema Stockholmis viibimise ajal ka asendajana, tuli Stahlil kokku puutuda ajalooliselt kujunenud vastasseisuga oma privileegide eest seisvate korporatsioonide ja Rootsi kirikuvõimu vahel. Vastasseisuga, mille täit teravust sai ta tunda alles oma järgmisel ametikohal Ingerimaa superintendendina.

5.2. Ingerimaa superintendent

Stolbovo rahulepinguga 1617. aastal Rootsi võimu alla läinud Ingerimaa on soome-ugri asustusala, mis 10. sajandil alanud Vene kolonisatsiooni käigus oli omaks võtnud vene õigeusu. Moskva vürstiriigi laienemisega läände asus neile

aladele teiste seas venelasi, krimmitatarlasi ja teisi vene keelt kõnelevaid rahvaid, mille tulemusena domineeris Rootsi võimuperioodi algul selles piirkonnas juba slaavi element.

Luteriusulised talupojad olid valdavalt Savost ja Äyräpäält sisse rännanud soomlased, eesti talupojad elasid aastail 1641–1651 Ingerimaa koosseisu kuulunud Alutagusel. Rootsi talupojad sattusid Ingerimaale kas mõisnike kaasa toodud tööjõuna või väljasaadetud kurjategijatena, kel oli lubatud pärast karistuse kandmist sinna vabade meestena elama asuda.

Sakslastest maaelanike osakaal oli kaduvväike, kuid saksa kaupmehed olid Ingerimaa suurima linna Narva mõjukaimad elanikud, domineeriva seisundi saavutasid saksa kaupmehed ka 1632. aastal asutatud Nyenis. Ingerimaa õigeusklike hoiakuid dikteeris suurel määral 1617. aastal linnaõigused saanud Ivangorodi vene kaupmeeskond, kes pidas kirjavahetust Novgorodi metropoliidiga, esindades samas õigeusklike huve Rootsi valitsuse ees.

Ingerimaa õigeusklikest põliselanike emakeele sarnasus eesti keelega lõi illusiooni, et Eestimaal rakendatud katehhiseerimismeetod toimib edukalt siingi. Elanike keelelist identiteeti tähtsustav luterlik käsitlus alahindas vene õigeusklike usulise identiteedi tugevust, mis üksnes ei ühendanud erineva etnilise ja sotsiaalse päritoluga inimesi – linna- ja maaelanikke, talupoegi ja aadlikke, vadjalasi, venelasi ja isureid –, vaid ületas isegi riigipiiri. Ingerimaa luterlik kirik seevastu oli killustunud erineva keelelise, sotsiaalse ja korporatiivse identiteediga kogukondadeks, mille konfliktid nii üksteise kui kirikupeaga raskendasid ühtse kirikuorganisatsiooni loomist ja takistasid oluliselt konverteerimistööd.

Nagu Rootsi valitsuse kirikupoliitika, nii alahindas ka Heinrich Stahl vene õigeusu identiteedi tugevust, rituaali ja maagia olulisust selles. Tekkinud pinge-kolded võiks liigitada kaheks: 1) need, kus õigeusklikud eirasid Rootsi kirikupea ettekirjutusi ja järgisid kangekaelselt, kuid pigem varjatult oma käitumismustreid; 2) avalik ja äge tüli puhkes aga juhul, kui luteri pastor juhtus kontakti otsides sisenema nende pühasse ruumi, olgu siis otseses või ülekantud tähenduses.

Esimesed olid eelkõige seotud sakramentidega: õigeusklikud ei tunnistanud luteri vaimuliku ristimistalitust ega soovinud mätta oma surnuid viimse võidmiseta. Kuna luteri vaimulikel puudus pühitsus, käisid sakramenditalitusi toimetamas salaja üle piiri tulnud õigeusu vaimulikud. Superintendendi katseile jutlustada õigeusu kirikus reageerisid venelased avaliku vastuhakuga. Puudulikust kommunikatsioonist johtunud arusaamatuste põhjusena on ajaloolased näinud Heinrich Stahli taktitut käitumist, kuid selline hinnang on pealiskaudne. Õigeusklike religioosne tunnetus ei olnud kiiresti ega hõlpsasti pelgalt sõnade abil muudetav. Rootsi valitsuse kava meelitada kohalik soomeugri juurtega elanikkond luteri kirikusse keelelise identiteedi tugevdamise abil oli põhimõtteliselt perspektiivikas, kuid kulukas ja teostatav alles mitme põlvkonna jooksul tingimusel, et piirkond olnuks isoleeritud Venemaa ideoloogilisest mõjust. Paraku ei olnud Venemaa Ingerimaast lõplikult loobunud ning mida aktiivsemalt püüdis superintendent õigeusklikke konverteerida, seda energilisemalt

tegutsesid Novgorodi metropoliidid, keda kõiki iseloomustas umbusk teiseusuliste, eriti aga luterliku kirjasõna vastu. Õigeusklike käitumist Ingerimaal mõjutasid eriti patriarh Nikoni reformidega kaasnenud vaenuavaldused luterlaste vastu Moskvast: juba mitu aastat enne Vene-Rootsi sõja puhkemist käitusid õigeusklikud superintendendi suhtes varjamatult vaenulikult. Konverteerimisprogrammi läbikukkumise põhjusena sel perioodil ei näinud Stahl Rootsi kirikupoliitika ebajärjekindlust, vaid tajus seda oma isikliku läbikukkumisenä.

Ingerimaa luterliku kirikuorganisatsiooni ülesehitamine kulges Stahlil esialgu edukalt. Ta asutas Ingerimaa vaimuliku konsistooriumi, viis läbi visitatsioonid ning pidas kaks korda aastast sinodeid, kus eksamineeriti ja ordineeriti vaimulikke ning peeti disputatsioone nende harimise eesmärgil. Rahapuudusel jäi Stahli superintendatuuri ajal Narva asutamata gümnaasium, trükikoda ja raamatukogu, küll aga rajas ta triviaalkooli, mis ühendati hiljem saksa linna-kooliga, ning maale mitu lastekooli. Samuti ehitati tema ajal Narva toomkirik, mis 1649. aastal pühitseti kuninganna Kristiina auks.

Ühtse luterliku kiriku kujunemist takistasid aga konfliktid koguduste endi vahel ja lahkarvamused superintendendiga. Nagu Eestimaalgi, oli siin peamiseks tüliallikaks patronaadiõigus kirikute üle, samuti keeldusid Ingerimaaga ajutiselt liidetud Alutaguse mõisnikud osalemast superintendendi visitatsioonidel. Saksa ja Rootsi jumalateenistustel ei erinenud üksnes keel, vaid ka liturgia, pühakutepäevad ja kujunenud tavad. Superintendent pooldas küll Rootsi kirikuseaduse kehtestamist Ingerimaal, kuid on ebaõiglane süüdistada teda rootslaste eelistamises. Nyenis, kus saksa kodanikkonnal puudusid vanad privileegid, toetas superintendent erinevalt valitsusest iseseisva saksa koguduse asutamist ja kiriku ehitamist.

Heinrich Stahl suri Ingerimaal 1657. aasta suvel, Vene-Rootsi sõja ajal, mil enamik luteri pastoreid oli maalt põgenenud. Ingerimaa üheteistkümnest superintendendist oli Stahl ainus, kes suutis nii kaua vastu pidada ametis, millele esitatavad nõudmised ületasid selle volitused ning rahalised võimalused.

5.3. Künlavalgel kirjutatud raamatud

Saksa- ja eestikeelsete paralleeltekstidega raamatuid ajendas Stahli kirjutama ühelt poolt puhtpraktiline vajadus – tema sulest ilmusid üksnes misjonitööks vajalikud tekstid; teisalt võib oletada, et see oli tema jaoks ainuke vaba eneseteostuse võimalus. Siin ei piiranud teda riiklikult suunatud kirikupoliitika ega kellegi korporatiivsed huvid, raamatulehekülgedel on võimalik kujutada inimese silmade avamist õigele usule nii, nagu see ideaalis olema peaks. Tema erinevas keeles ja žanris kirjutatud raamatuid ühendab nende didaktiline eesmärk ja range metoodika.

Stahli neljaosaline *Käsi- ja koduraamat* on kavandatud täitma kolme funktsiooni: olema esmaste usuteadmiste allikaks lihtsale talupojale, käsiraamatuks eesti keelt mittevaldavatele vaimulikele ja koduseks palveraamatuks. Käsi-raamatu 1632. aastal ilmunud esimene osa sisaldab Martin Lutheri väikese

katekismuse tõlke kõrval Stahli esimest eestikeelset algupärast tööd – eesti talupojale koostatud lihtsa pihipeeglit. Siin avaldub esmakordselt tema kirjatööde juhtmotiiv, mis on võetud Pauluse esimesest kirjast korintlastele: usuteadmisi tuleb võhikutele jagada sammhaaval, vastavalt sellele, kuidas nad on võimelised aru saama.

Käsiraamatu teine osa on seevastu suunatud südamele: sellesse on koondatud erinevate vaimulike tõlgitud laulud Lutheri lauluraamatust, luues lugejale pildi Kristuse eluteest. Nimelt lugejale – või ka kuulajale – saksakeelsete laulude reaalusteks tõlgeteks, sest riimilised ja viisistatud, seega lauldavad, on neist vaid väike osa.

Raamatu kolmas osa sisaldab kirikuaasta evangeeliumeid ja epistleid adventi esimesest pühapäevast kuni apostlite Siimoni ja Juuda mälestuspäevani ning Jeesuse kannatusloo nelja evangeeliumi põhjal. Autor on siia lisanud „Neljanda laulu Jumala sulasest” prohvet Jesaja raamatust.

Kõige mahukam ning sisult huvipakkuvaim on teose 1638. aastal ilmunud viimane, neljas osa, mis sisaldab Taaveti psalme, palveid, küsimusi südame-tunnistuse kohta, nõuandeid, kuidas kohelda raskemeelseid, vaevatuid, haigeid, surijaid ja kurjategijaid ning tekste laulamiseks, ristimiseks ja matusteks. Stahl on siin kasutanud Rootsi 1614. aasta käsiraamatut, kuid lähtunud ka isiklikust kogemusest. Tema koostatud õpetused erinevate hingehädadega inimeste kohtlemiseks annavad kujuka pildi 17. sajandi eesti talupoja probleemidest.

Heinrich Stahli Ingerimaal kirjutatud ja Tallinnas 1644. aastal trükitud rootsikeelne katekismus *Förnufftenes Miölk* on mõeldud abivahendina kohaliku, valdavalt soomeugri päritolu õigeuskliku elanikkonna konverteerimiseks luterlusse. Autori kavatsuse kohaselt tulnuks vene keelde tõlgitud raamat avaldada samuti trükis, kuid teadmata põhjusel jäi see teostamata. Juba raamatu pealkiri – Kasulik Piim – viitab Stahli meelismotiivile: usuteadmisi tuleb pakkuda aeglaselt ja ettevaatlikult, nii nagu vastsündinule on lubatud ainult rinnapiim. Rootsi keelse katekismuse puhul on Stahl oma meetodit täiustanud, lapselikult ja lihtsalt kõlavad küsimused on kirjutatud kolmes erinevas kirjas, seejuures algteadmised kõige suuremate tähtedega. Nii saab katekismuse õppija omandada teadmisi liikudes lihtsamalt keerulisemale. Autori taotlusele vaatamata on raamatu tekst aga tänu pikkadele piiblitšitaatidele lihtinimese jaoks liiga raskepärane.

Tekib küsimus, miks pidi Stahl üldse kirjutama katekismuse keeles, milles ta end vabalt ei tundnud ja milles oli selleks ajaks ilmunud juba terve rida katekismusi. Võib arvata, et Ingerimaa esimene superintendent pidas oma kohuseks arendada edasi luterlikku kirjakultuuri konverteeritavas regioonis. Katekismus kuulus loomupäraselt luterliku misjoni juurde, kultuuriline enesekehtestamine toimus läbi trükisõna. Ingerimaa võitmist ortodokssele luterlusele pidi märkima Ingerimaa oma katekismus.

Heinrich Stahli kirjandusliku tegevuse krooniks on tema kaheosaline jutlustekogu *Leyen Spiegel*, mille talveosa ilmus 1641. ja lõpetamata jäänud suveosa 1649. aastal. Postilla pealkiri – Ilmikute Peegel – viitab Stahli käsitusele indiviidi ja kogu ühiskonna suhtes Jumalaga. Pühakiri on nagu peegel,

milles inimene näeb oma tegude tõelist olemust. Evangeelium ei ole mõeldud kuulamiseks, selle järgi tuleb elada oma elu. Kirikuaasta evangeeliumitekstidel põhinev jutlustekogu on kirjutatud Kolmekümneaastase sõja ängi ja hirmude õhkkonnas. Stahli didaktilised jutlused on mõeldud pakkuma hingelist tuge selles ebakindlas maailmas elavale inimesele, võib-olla talle endalegi.

Saksa analüütilist jutluskirjanduse traditsiooni järgivalt on *Leyen Spiegeli* jutlused komponeeritud viieosalistena: päevakohasele evangeeliumitekstile järgneb selle kokkuvõte, jutluse mahukaim osa „Õpetus sellest evangeeliumist” koosneb mitmest, tavaliselt seitsmest või kaheksast alajaotusest, milles jutlustaja avab üksikasjalikult kõik teksti kätketud teemad, seejärel toob autor esile evangeeliumis peituvat lohutussõnumi. Jutluse lõpetab palve. Ka jutluste retoorika on ajastuomane, selle rikkalikud metafoorid kannavad ühtaegu retoorilist kui poeetilist funktsiooni. Stahli värvikad ja jõulised kujundid pärinevad Piiblist, mitte reaalsest maailmast. Kuid tänapäeva lugejale pikana tunduvad jutlused on oma kaasaegsete jutluskogudega võrreldes suhteliselt lühikesed ja selged, autor on arvestanud oma eeldatava auditooriumiga. *Leyen Spiegeli* adressaadiks ei ole konkreetne kogudus, samuti pole sedalaadi jutlused mõeldud tervikuna ettelugemiseks. Kõnealune jutlustekogu on näidispostilla, millest vilumatu pastor võiks leida valitud kohti ja õpetusivasid oma reaalsete jutluste tarbeks.

Heinrich Stahli sulest pärit esimene eesti keele grammatika on kirjutatud puhtpraktilisel eesmärgil, abivahendiks välismaalasest jutlustajale. Keeleteooria ega keel ise Stahlile huvi ei pakkunud. Kuna jutlus on suuline žanr, ei pööranud Stahl erilist tähelepanu ortograafia ühtlusele, vaid keskendus erinevalt tolle aja akadeemilisematest käsitlustest hääldusele ja rõhule. Stahli grammatika konkreetsed allikad on ebaselged, on vaid ilmne, et ta on lähtunud oma kaasaja ladina ja saksa keele grammatikatest. Stahl mitte üksnes ei orienteeru ladina traditsiooniga tuttavale lugejale, vaid nagu tolle aja teisedki autorid, näeb (eesti) keelt läbi ladina keele prisma.

On irooniline, et eesti kultuuritraditsioon vaatleb Stahli elu ja loomingut läbi eesti keele prisma. Käesolev töö on püüdnud nihutada vaatepunkti, keskendudes Stahli rahvavalgustuslikule tegevusele Eesti- ja Ingerimaal. Stahli mitmekülgse ja viljaka töö igakülgne analüüs paraku ühe uurimuse raamidesse ei mahu: üksnes tema jutlustekogu vääriks omaette monograafiat. Heinrich Stahli tegevuse tähtsuse ja tähenduse mõistmine seisab meil alles ees.

KASUTATUD ALLIKAD

Arhiiviallikad

Eesti Ajalooarhiiv (EAA)

Fondid:

- 1 Eestimaa kindralkuberner
- 278 Liivimaa kindralkuberner
- 632 Ingerimaa ja Käkisalmi kindralkuberner
- 854 Eestimaa rüütelkond
- 1187 Eestimaa Evangeeliumi Luteriusu Kiriku Konsistoorium
- 1646 Narva Magistraat
- 1656 Ingerimaa rüütelkond

Eesti Kirjandusmuuseum (EKM)

Fondid:

45

Rootsi Riigiarhiiv (SRA)

Livonica II

Muscovitica

Axel Oxenstiernas brevväxling E-732

Tallinna Linnaarhiiv (TLA)

Fondid:

230 Tallinna magistraat

Trükiallikad

Actes de la Conférence international pour la protection des droits d'auteur réunie a Berne du 8 au 19 septembre 1884. Berne 1884

Album Academiae Vitebergensis. Jüngere Reihe, Teil I; Magdeburg 1934.

Allgemeines Schriftsteller- und Gelehrten-Lexikon der Provinzen Livland, Esthland und Kurland. Bearb. von Johann Friedrich v. Recke und Karl Eduard Napiersky. Vierter Band. Mitau 1832.

Christliches Gebet-Buch, So sich Ein frommes Kind Gottes in seinem Stande bey unterschiedenen Fällen und mancherley Gelegenheiten, sonderlich bey Buss- Beicht- und Communion-Andachten gar erbaulich bedienen kan. Welches Theils aus des geistreichen Hn. D. Joh. Habermanns, theils auch anderer hocherleuchteten Männer Gebethen zusammen getragen. Reval: Verlegt von Christian Trapp 1706.

Chytraeus, David, vanem. Catechesis Davidis Chytræi postremo nunc ab ipso avtore recognita, & multis in locis aucta. Magdeburgi. Excudebat Vvolffgangus Kirchnerus. M. D. LXXXIX. [1589]

Cordier, Mathurin. Colloquia Scholastica Matvrini Corderii: Commodiori nunc ordine quinq[ue]libris Composita & quibusdam aliis ... exornata. Hanau: Antonius 1601.

Cramer, Daniel. Die Vernünftige lautere Milch des heiligen Catechismi Lutheri. In Zehen Predigte der Christlichen Gemein öffentlich fürgetragen: Nunmehr aber Allen recht- und schlechtgleubigen Christen zu gut / durch den Truck außgegeben: Durch Danielem Cramerum, der Heiligen Schrift Doctorem, Pastorn der StifftsKirchen /

- vnd Professorn des F. Paedagogij zu Alten Stettin. Gedruckt zu Alten Stettin / Bey Samuel Kelnern / In verlegung Georg Schultzen / Im Jahr 1621.
- Dieterich*, Conrad. Institutiones Catecheticae: è B. Lutheri Catechesi Depromtae Et Variis Notis Illustratae. Lubecae: Typis & Sumptibus Samuelis Jauchij, 1621.
- Ericus Eriici*. Postilla, eli Vlgostoimitus, nijnen Ewangeliumitten päälle cuin ymbäri aiastaian, saarnatan Jumalan seuracunnasa. ... I. osa. Adwenti sunnantaista nijn pyhän colminasuiden sunnuntain asti. Ericus Eriici, episcopus Aboënsis;
- Ericus Eriici*. Postilla, eli Vlgostoimitus, nijnen Ewangeliumitten päälle cuin ymbäri aiastaian, saarnatan jumalan seuracunnasa. Caickein Jumalisten ia Hywäin ... Toinen osa
- Est- und Livländische* Brieflade: Eine Sammlung von Urkunden zur Adels- und Gütergeschichte Est- und Livlands, in Uebersetzung und Auszügen. 2.: Schwedische und polnische Zeit. Bd. 1, Die Jahre 1561 bis 1650. Reval: Kluge und Ströhm 1861.
- Finska* prästerskapets besvär och Kongl. Majestäts därpå gifna resolutioner: från slutet af 1620-talet intill stora ofredens slut / samlade af K.G. Leinberg. Helsingfors 1892.
- Folkpedagogiska* stiftsstatuter. Utgivna av B. Rud. Hall. I., Tyska, Baltiska och Finländska kyrkoedikt i svensk tid. Lund 1929.
- Hafenreffer*, Matthias. Compendium doctrinae caelestis ex locis theologicis ... / Dn. Matthiae Hafenrefferi ... et in vsum scholarum particularium inclyti regni Sueciae separatim editum. Arosia [ca. 1622].
- Handbook*, ther vthi är författadt, huruledes Gudztiensten/ medh Christelighe Cereemonier och Kyrkiosedher / vthi våra Swenska Församlingar skal Bliffua hållin och förhandladt. Anno Christi M.DC.XIV, ... / [av Petrus Kenicius]. Upsala 1614.
- Handlingar* rörande finska kyrkan och presterskapet. Andra samlingen: 1627–1651. Jyväskylä 1883
- Handlingar* upplysande Finlands Historia under Gustaf II Adolfs tid. Samlades af D:r Johan E. Waaranen. II., 1615–1618. – Samling af urkunder rörande Finlands historia; 5. Helsingfors 1878.
- Een kort berättelse och vnderwisning. Om vår christeliga troo och gudz dienst vthi Swerige: ther vthi ock the groffueste wilfarelser som äre vthi the ryssars religion warda kortelighan förlagde ... / skriffu in til the ryske präster och gemene församling vthi Iwangorodh, ... vthaff Konung Majestetz til Swerige, etc. hoffpredikanter Johanne Rudbeckio Nericio & Jona Palma Austroburgio. ... Westerås aff Peder Erickzson Wald, medh capitels tryck, år 1640.
- Luther*, Martin. Kinder Bibel: der kleine Catechismus D. Martini Lutheri mit schoenen Spruechlein heiliger Schrifft erklarert gegruendet vnd bekrefftiget: Item Widerlegung der fuernemesten Irrthumen so darwider streiten, sampt den Bete vnd Tischgebetlein der Hausstafel vnd den Hauptspruechen auss den Sontags Episteln vnnd Euangelien... Magdeburg: Durch Andreas Duncker, 1595.
- Die *Matrikel* der Universität Rostock. Bd. 3: Ost. 1611 –Mich. 1694. Rostock 1895, 26.
- Neu* Ehstnisches Gesangbuch, Worinnen die Kirchen-Gesänge Sel. Hn. Lutheri und anderer Gottseligen Männer in die gewöhnliche Melodeyen und gleiche Reimen verfasst sind. Zum Aufnehmen der Gemeine Gottes in Ehstland wolmeinentlich verfertigt und zum Druck übergeben Von Etlichen Pfarrherren im selbigen Lande. Reval, Gedruckt bey Adolph Simon, Gymn. Buchd. 1656.
- Olearius*, Adam. Offt bekehrte Beschreibung Der Newen Orientalischen Reise ... Schlesswig, Bey Jacob zur Glocken. Im Jahr 1647.
- Oxenstierna*, Axel. Rikskansleren Axel Oxenstiernas skrifter och brevexling. Afdelning 2, Bd. 12, Brev från andlige och lärde. Del 1 / utgifna af Kongliga Vitterhets-

- historie- och antiqvitetets-akademien i samarbete med Riksarkivet. Stockholm: Norstedt 1930.
- Prästerskapets besvär och Postulata av Viborgs stift, 2 okt. 1635. – Finska prästerskapets besvär och K. M. därpå givna resolutionen. Jyväskylä 1892.
- Prästeståndets* riksdagsprotokoll: på Riksdagens uppdrag ... 1, 1642–1660 / utgivna av Arne Forssell och Erik Granstedt. Stockholm 1949.
- Rudbeckius*, Johannes. Eenfalligha frågor och spörsmaal om vår christendoms stycker, som eenfallight folk bredhe widh catechismo Lutheri i visitatione förehållas plägha. Västerås 1627.
- Sederberg*, Henrik. Anteckningar öfver ryska folkets religion och seder under dess vistande I Ryssland åren 1709–1718. Christianstad 1836.
- Scholbach*, Michael. Göttliche Trewe, Welche der trewhertzige Gott an allen und jeden Fromm-Gläubigen Creutz-trägern allergnädigst beweiset, insonderheit aber recht-schaffen an Der weyland Ehren-gebohrnen, Viel Ehr- und Tugendsamen Matronen, Frawen Dorotheen Eeckholt des ... Herrn M. Henrici Staheln, Erbgesessen auff Nessn. Reval 1647.
- Stahl*, Heinrich. Anführung zu der Esthnischen Sprach, auff Wolgemeinten Rath, und Bittliches Ersuchen, publiciret von M. HENRICO Stahlen. Revall, Druckts Chr. Reusner der älter, in Verlegung des Authoris. M.DC.XXXVII.
- Stahl*, Heinrich. Anführung zu der estnischen Sprach / Heinrich Stahl. Observationes Grammaticae circa linguam Esthonicam / Johann Gutsclaff/ kommentiert und herausgegeben von Harald Haarman. Hamburg: Buske 1976.
- Stahl*, Heinrich. Anführung zu der estnischen Sprach auff wolgemeinten Rath und bittliches Ersuchen/publiciret von M. Henrico Stahlen. Rooma: Maarjamaa 1974.
- Stahl*, Heinrich. Disputatio logica secunda de demonstrationis medio, cui coronidis loco doctrina de definitione divisione & methodo subjungitur. Quam ... facultatis philosophicae in Academia Rostochiensi, praeside M. Johanne Olthoff Tuebitur Henricus Stahlus Revaliensis ... Rostochii typis excrispit Joachimus Pedanus, anno M. DC. XIX.
- Stahl*, Heinrich. De peccato pertinentium, quam adiuvante deo optimo maximo, praeside admodum reverendo, ... Dn. Balthasare Meisnero, S.S. theol. doct. celeberrimo, ejusdemque in illustri ad Albim Electorali Academia prof. publ. & pro tempore spectabili decano, ... examinandam proponit Henricus Stahlus, Revalia Livo. Ad d. 14. Aug. in colleg. veteri. Wittebergae typis Johannis Gormanni. Anno M. DC. XXII.
- Stahl*, Heinrich. De quaestione an Moscovitae Christiani..., Narva 1643.
- Stahl*, Heinrich. Förnufftennes Miölk För the Narwiske / Ingermanlandske / och Allentackiske Kyrkior upsat aff M. Henrico Staheln/ Superintendente dersam-mastädes. Revall/ Tryckt aff Heinrich Westphal/ Åhr 1644.
- Stahl*, Heinrich. Hand und Hauszbuches Für die Pfarherren, und Hauszväter Ehstnischen Fürstenthumbs. Erster Theil, Darinnen der kleine Catechismus D. Martini Lutheri, zusamt einer kleinen Zugabe In Teutscher und Ehstnischer sprache angefertigt, und auff eigenen kosten zum Druck übergeben Von M. Henrico Stahlen, Probste in Jerven, und Pastoren derer Christlichen Gemeinen zu S. Petri und S. Matthaei. Gedruckt zu Riga, durch Gerhard. Schröder, 1632.
- Stahl*, Heinrich. Hand und Hauszbuches Für die Pfarherren und Hauszväter Esthnischen Fürstenthumbs. Ander Theil. ... Von M. Henrico Stahlen, Pastoren an S. Catharinen Kirchen, Probste in Wirrland und Jerrwen, und des Königl. Consistorij Assessoren. Revall Druckts Christoff Reusner der älter, Gymnasij Typogr. Anno MDCXXXVII.

- Stahl*, Heinrich. Hand und Hauszbuches Für die Pfarherren und Hausz-Väter Esthnischen Fürstenthumbs, Dritter Theil, Darinnen die gewöhnliche Evangelia und Episteln durchs gantze Jahr, zusamt der Historia des bitteren Leidens und Sterbens unsers Herrn Jesu Christi, In Teutscher und Esthnischer Sprache angefertigt, und auff eigenen Kosten zum Druck übergeben, Von M. Henrico Stahlen, Pastoren an S. Catharinen Kirchen, Probste in Jerwen und Wirrland, und des Königl. Esthnischen Consistorij Assessoren. Revall, In Chr. Reusners Sel. Nachgelassener Widwen Drückerey, Im Jahr M.DC.XXXIIX.
- Stahl*, Heinrich. Hand- und Hauszbuches Für die Pfarherren und Hausz-Väter Esthnischen Fürstenthumbs, Vierdter und Letzter Theil, Darinnen I. 14. Psalmen Davids, II. Etliche Gebete, III. Unterschiedliche Gewissens Fragen, IV. Bericht wie mit Schwermütigen, Angefochtenen, Krancken, Sterbenden, Ubelthätern zu handeln, V. Texte zu Hochzeit- Tauff- und Leich-Predigten, Ausz Gottes Wort und Reinen Kirchen-Lehrern zusammen getragen, Von M. Henrico Stahlen. Revall, In Chr. Reusners Sel. Nachgelassener Widwen Drückerey, Im Jahr M.DC.XXXIIX.
- Stahl*, Heinrich. Leyen Spiegel, Darinnen kürztlich gezeiget wird, wie ein einfältiger Christ Die Fest- un[d] [S]ontägliche Evangelia in reiner Lehr und heiligem Leben jhm zu nutze machen kan, [Winter Theil] Zugerichtet Von M. Henrico Staheln, bisshero Thumb-Probst un[d] Pastorn an der Haupt-Kirchen des Fürstenthumbs Esthen in Revall, und des Königl. Consistorij daselbst primario Assessore, nun aber verordneten Superintendente in Ingermanland. Mit Königl. Mayst. zu Schweden Allergnädigster Begnädigung und Freyheit nicht nach zu drucken. Revall, Gedruckt bey Heinrich Westphal, des Gymnasij Buchdrucker, Anno 1641.
- Stahl*, Heinrich. Leyen –Spiegel, Darinnen kürztlich gezeiget wird, wie ein einfältiger Christ Die Fest- un[d] Sontägliche Evangelia in reiner Lehr und heiligem Leben Ihm zu nütze machen kan, Sommer-Theil, Zugerichtet Von M. HENRICO Staheln, Superintendenten. Reval, Gedruckt bey Heinrich Westphal, desz Gymnasij Buchdrucker, Anno 1649.
- Svenska riksrådets protokoll VIII*, 1640–1641, Stockholm, 1898.
- Svenska riksrådets protokoll IX*, 1642, Stockholm, 1902.
- Svenska riksrådets protokoll X*, 1643–1644, Stockholm, 1905.
- Ältre Universitäs-Matrikeln*. II Universität Greifswald. I (1456–1645). Leipzig 1893.

Kirjandus

- Aarma*, Liivi. „Heinrich Stahl – esimene suurem Eesti kirjamees”. – *Horisont*, 1990, 10, 23–25.
- Aarma*, Liivi. *Põhja-Eesti kogudused ja vaimulikkond 1525–1885*. 2. raamat, Põhja-Eesti vaimulike lühielulood 1525–1885. Tallinn 2007.
- Aarma*, Liivi. „Ring ümber Eesti varasema trükisõna”. – *Raamatukogu*, 1995, 2, 6–8.
- Aarma*, Liivi. „Tsensuur ja kirjasõna Eestis 16.–17. sajandil”. – *Uurimusi tsensuurist*. – Eesti Rahvusraamatukogu toimetised; 4. Toim. P. Lotman. Tallinn 1995, 8–66.
- Ahrens*, Eduard. „Johann Hornung, meie eesti kirikukeele looja” (1845; tõlkinud Kristiina Ross) – *Uue ajastu misjonilingvist*. Eduard Ahrens 200. Koostanud ja toimetanud Kristiina Ross. Tallinn: Eesti keele sihtasutus 2003, 25–74.
- Akiander*, Matthias. *Bidrag till kännedom om evangelisk-lutherska församlingarna i Ingermanlands stift*. Helsingfors 1865.
- Allgemeine Deutsche Biographie*. 23. Band. Leipzig: Duncker & Humblot 1886.

- Allgemeines Gelehrten-Lexikon*. Erster Theil. Hrsg. von Christian Gottlieb Jöcher. Leipzig: Gleditsch, 1750.
- Aluari, Emmanuelis (Alvares, Manuel). *De institutione grammatica...* Macau: Collegio Amacusensi Societas Jesu, 1594; Köln 1596 (In officina Birckmannica, Sumptibus Arnoldi Mylij in Coloniae Agrippinae..).
- Andreev, Igor. „Zeremoniell als Sinnbild der Macht: die ersten Romanows und ihre kirchlichen und höfischen Zeremonien“. – *Bilder der Macht in Mittelalter und Neuzeit: Byzanz-Okzident-Rußland*. Hrsg. Otto Gerhard Oexle und Michail A. Bojcov. – Veröffentlichungen des Max-Planck-Instituts für Geschichte; 226. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht 2007.
- Andresen, Andres. *Eestimaa kirikukorraldus 1710–1832*. Tartu Ülikooli doktoritööd. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus 2008.
- Anjou, Lars Anton. *Svenska kyrkans historia ifrån Uppsala möte år 1593 till slutet af sjuttonde århundradet*. Stockholm 1866.
- Arnold, Fritz. „Die Bedeutung Paul Flemings in der deutschen Literatur.“ – *Paul Fleming Festtage am 20. und 21. Juni 1959*. Hartenstein/Herzbirge, 15–21.
- Askergren, Katrin. „Varauusaegsed identiteedid ja integratsiooniprotsessid Rootsi Läänemere-provintside“. – *Läänemere provintside arenguperspektiivid Rootsi suurriigis 16./17. sajandil*. II. Toim. Enn Küng. Tartu: Eesti Ajalooarhiiv 2006.
- Askmark, Ragnar. *Svensk prästutbildning fram till år 1700*. – Samlingar och studier till svenska kyrkans historia; 7. Stockholm 1943.
- Barilli, Renato. *Rhetoric*. Tlk. Giuliana Menozzi. Minneapolis: University of Minnesota 1989.
- Baumgart, Peter. „Die deutschen Universitäten im Zeichen des Konfessionalismus.“ – *Die Universität in Alteuropa*. Hrsg. von Alexander Patschinsky und Horst Rabe. – Konstanzer Bibliothek; 22. Konstanz: Univ. Verlag 1994, 147–168.
- Beiträge zur Geschichte der Ehstländischen Ritter- und Domschule: Einladungsschrift zu der 550 jährigen Jubelfeier der Domschule zu Reval am 19. und 20. Juni 1869*. Reval 1869.
- Bertrand, Régis. „Modelle und Entwürfe zum Christlichen Leben“. – *Die Geschichte des Christentums*. Hrsg. von Jean-Marie Mayeur, Charles und Luce Pietri etc. Bd. 9, Das Zeitalter der Vernunft (1620/1630). Herder; Freiburg; Basel; Wien 1998, 823–930.
- Blankenburg, Walter. „Der Gottesdienstliche Liedgesang der Gemeinde“. – *Leiturgia: Handbuch des evangelischen Gottesdienstes*. 4, Die Musik des evangelischen Gottesdienstes. Kassel: Stauda 1961, 559–659.
- Blosfeld, Paul. *Geschichte der Domschule zu Reval 1906–1922*. Reval und Leipzig 1923.
- Bonsdorff, Carl von. *Nyen och Nyenskans*. – Acta Societatis Scientiarum Fennica; 18. Helsingfors 1891.
- Braungart, Georg. „Zur Rhetorik der Polemik in der Frühen Neuzeit“. – *Feindbilder: die Darstellung des Gegners in der politischen Publizistik des Mittelalters und der Neuzeit*. – Bayreuther Historische Kolloquien; 6. Köln-Weimar-Wien: Böhlau 1992, 1–21.
- Cederberg, Arno Rafael. „Dr. Gustaf Oskar Fredrik Westling“. – *Sitzungsberichte der Gelehrten Estnischen Gesellschaft*; 1926. Dorpat 1927, 152–157.
- Charipova, Liudmila V. *Latin books and the Eastern Orthodox clerical elite in Kiev 1632–1780*. Manchester: Manchester University Press 2006.

- Christiani, Titus. „Bischof Dr. Johannes Rudbeckius und die erste estländische Provinzialsynode. I-II.” – *Baltische Monatsschrift*, Bd. 34, 1887/1888, 549–587; 637–668.
- Cnattingius, Hans. „Rudbeckius, Gustav II Adolf och Oxenstierna – några reflexioner”. – *Kyrkohistorisk Årsskrift* 1950, 216–229.
- Cramer, Kevin. „Religious conflict in History: the nation as the one true church”. – *Religion und Nation – Nation und Religion*. Hrsg. Michael Geyer und Hartmut Lehmann. – Bausteine zu einer Europäischen Religionsgeschichte im Zeitalter der Säkularisierung; 3. Göttingen: Wallstein 2004.
- Daniel, David Paul. „Evangelische theologische Literatur und Verleger des XVII. Jahrhunderts in Obern-Ungarn”. – *Lesestoffe und kulturelles Niveau des niederen Klerus*. Szeged: Scriptum Rt. 2001, 27–34.
- Dobreff, James. *Hermannus Samsonius to Axel Oxenstierna: Latin correspondence from 1621 to 1630 with linguistic and historical commentaries*. Lund: Center for languages and literature Lund University 2006.
- Eesti kooli ajalugu, 1. kd., 13. sajandist 1860. aastateni. Toim. E. Laul. Tallinn 1989.
- Ehrenpreis, Stefan. „Teaching religion in early modern Europe: catechism, emblems and local traditions”. – *Cultural exchange in early modern Europe; 1, Religion and cultural exchange in Europe, 1400–1700*. Ed. by Heinrich Schilling & István György Tóth. Cambridge: Cambridge University Press 2006, 256–273.
- Erbt, Wilhelm. *Die deutsche Erziehung*. Frankfurt am Main: Diesterweg 1920.
- Ericsson, Peter. „Det Välsignade konunga regementet: Johannes Rudbeckius och makten”. – *Gud, konung och undersåtar: politisk predikan i Sverige under tidigmodern tid*. – *Opuscula historica Upsaliensia*; 35. Uppsala: Historiska institutionen, Uppsala universitet 2007, 63–140.
- Erviö, Helle Kalervo. „Narva eesti kogudus Rootsi valitsuse ajal.” – *Usuteadusline Ajakiri*, 1933, nr.1–3, 16–19; 49–51; 81–89.
- Estborn, Sigfrid. *Evangeliska svenska bönböcker under reformationstidevarvet: med en inledande översikt över medeltidens och över reformationstidens evangeliska tyska bönelitteratur*. Lund 1929.
- Federey, Berndt. *Kunglig Majestät, Svenska Kronan och Furstendömet Estland 1592–1600*. – *Commentationes Humanarum Litterarum*; 14,1. Helsingfors: Societatis Scientiarum Fennica 1946.
- Federley, Berndt. *Konung, ståthållare och korporationer: studier i Estlands förvaltning 1581–1600*. – *Commentationes humanarum litterarum*; 30,1. Helsinki: Societatis Scientiarum Fennica 1962.
- Fischer, Steven Roger. *A History of Reading. (Globalities.)* London: Reaktion Books 2003.
- Friedrich, Markus. *Die Grenzen der Vernunft: Theologie, Philosophie und gelehrte Konflikte am Beispiel des Helmstedter Hofmannstreits und seiner Wirkungen auf das Luthertum um 1600*. – *Schriftenreihe der Historischen Kommission bei der Bayerischen Akademie der Wissenschaften*; 69. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 2004.
- Friedrich, Markus. „Mündlich zuhandeln sei gefährlich, schriftlich sei das beste”: Anhörungen als Mittel der Konfliktlösung und ihre Kritik durch frühneuzeitliche Theologen. – *Wirklichkeit und Wahrnehmung in der Frühen Neuzeit*; Bd. 1, Wahrheit, Wissen, Erinnerungen. Hrsg. Ralf-Peter Fuchs, Winfried Schulze. Münster-LIT 2002, 57–86.
- Forsström, Oskar Adolf. *Kuvaus Inkerinmaan oloista Ruotsinvallan aikana*. 1. Akatemiallinen väitöskirja. Sortavalassa 1890.

- Gadebusch, Friedrich Konrad. *Livländische Bibliothek nach alphabetischer Ordnung*. Bd. III. Riga: Hartknoch 1777, 194–196.
- Geyer, Michael. „Eine unbewältigte Geschichte”. – *Religion und Nation – Nation und Religion: Beiträge zu einer unbewältigten Geschichte*. – Bausteine zu einer Europäischen Religionsgeschichte im Zeitalter der Säkularisierung; 3. Göttingen: Wallstein 2004, 11–34.
- Gierlich, Ernst. *Reval 1621 bis 1645: von der Eroberung Livlands durch Gustav Adolf bis zum Frieden von Brömsebro*. Bonn: Kulturstiftung der deutschen Vertriebenen 1991.
- Goldbaum, Wenzel. *Übereinkunft zwischen Deutschland und Rußland zum Schutze von Werken der Literatur und Kunst*. Berlin: Vahlen 1913.
- Gonneau, Pierre. „Die Russische Kirche: Unterjochung, Fortbestand und Glaubensspaltungen”. – *Die Geschichte des Christentums*. 9, Das Zeitalter der Vernunft (1620/1630). Hrsg. von Jean- Marie Mayeur, Charles und Luce Pietri etc. Freiburg; Basel; Wien: Herder 1998, 502–538.
- Habicht, Külli. *Eesti vanema kirjakeele leksikaalsest ja morfosüntaktilisest arengust ning Heinrich Stahli keele eripärast selle taustal*. – *Dissertationes philologiae Estoniae Universitatis Tartuensis*; 10. Tartu 2001.
- Hakanen, Marko. „Klienttijärjestelmäroolit identiteetin muokkaajina 1600-luvun Ruotsin valtakunnassa.” – *Aika ja identiteetti: katsauksia yksilön ja yhteisön väliseen suhteeseen keskiajalta 2000-luvulle*. Toim. L. K. Moilanen ja S. Sulkunen. – *Historiallinen arkisto*; 123. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura 2006, 99.
- Hall, Bror Rudolf. *Johannes Rudbeckii katekesutveckling jämte aftryck af „Eenfalligha fråghor”*. Stockholm: Norstedt 1919.
- Hall, Bror Rudolf. „Den kyrkliga folkuppfostran i Joh. Rudbeckii stift.” – *Kyrkohistorisk Årsskrift* 1919, 66–236.
- Hansen, Heinrich Johann. *Geschichte der Stadt Narva*. Dorpat 1858.
- Hansson, Stina. *Svensk brevskrivning: teori och tillämpning*. – *Skrifter utgivna av Litteraturvetenskapliga institutionen vid Göteborgs universitet*; 18. Göteborg 1988.
- Hastings, Adrian. *The Construction of Nationhood: ethnicity, religion and nationalism*. – *The Wiles lectures*; 1996. Cambridge: University Press 1997.
- Helle, Anton Thor. *Lühike sissejuhatus eesti keelde. 1732*. Tlk. Annika Kilgi ja Kristiina Ross. Tallinn: Eesti keele Sihtasutus 2006.
- Heller, Ludwig. *Nikolaus Hunnius: Sein Leben und Wirken: ein Beitrag zur Kirchengeschichte des siebzehnten Jahrhunderts, größtentheils nach handschriftlichen Quellen*. Lübeck: Rohden 1843.
- Helk, Vello. *Jesuiidid Tartus 1583–1625: vastureformatsiooni eelpost Põhja-Euroopas*. Tartu: Ilmamaa 2003.
- Herrick, James A. *The History and Theory of Rhetoric: an Introduction*. Boston: Allyn and Bacon 2001.
- Hiio, Toomas. „Üliõpilasorganisatsioonid keskaegsetes ülikoolides: Saksa ülikoolide korporatsioonid 14.–21. sajandini.” – *Vivat academia: üliõpilasseltsid ja korporatsioonid Eestis*. Tallinn: EÜS 2007, 9–50.
- Hirschhausen, Jacob Johann Anton von. „Bemerkungen über Stahl’s deutsch-ehstnische Postille”. – *Beiträge zur genauern Kenntniss der ehstnischen Sprache*; 12 (1818), 77–78.
- Holmquist, Hjalmar. *Svenska kyrkans historia; 4:1, Svenska kyrkan under Gustav II Adolf, 1611–1632*. Stockholm 1938.
- Holmquist, Hjalmar. *Från reformationen till romantiken*. Stockholm 1940.

- Holtz, Sabine. *Theologie und Alltag: Lehre und Leben in den Predigten der Tübinger Theologen 1550–1750*. Tübingen: Mohr (Siebeck) 1993.
- Hope, Nicolas. *German and Scandinavian Protestantism*. Oxford: Clarendon Press 1995.
- Isberg, Alvin. *Kyrkoförvaltningsproblem i Estland 1561–1700*. – *Studia historico-ecclesiastica Upsaliensia*; 16. *Acta Universitatis Upsaliensis*. Uppsala 1970.
- Isberg, Alvin. *Livlands kyrkostyrelse 1622–1695: reformsträvanden, åsiktsbrytningar och kompetensvister i teori och praxis*. – *Studia historico-ecclesiastica Upsaliensia*; 12. *Acta Universitatis Upsaliensis*. Uppsala 1968.
- Isberg, Alvin. *Svensk segregations- och konversionspolitik i Ingermanland 1617–1704*. – *Studia historico-ecclesiastica Upsaliensia*; 23. *Acta Universitatis Upsaliensis*. Uppsala 1973.
- Isberg, Alvin. *Ösels kyrkoförvaltning 1645–1710: kompetensvister och meningsmotsättningar rörande funktionssättet*. – *Studia historico-ecclesiastica Upsaliensia*, 24. *Acta Universitatis Upsaliensis*. Uppsala 1974.
- Jansen, Ea. *Eestlane muutuvast ajast: seisusühiskonnast kodanikuühiskonda*. Tartu: Eesti Ajalooarhiiv 2007.
- Janzon, Bror Tore. *Johannes Matthiae Gothus och hans plats i gudstjänstlivets historia*. Lund 1954.
- Johansen, Paul, Zur Mühlen, Heinz, von. *Deutsch und Undeutsch im mittelalterlichen und frühneuzeitlichen Reval*. Köln-Wien: Böhlau 1973.
- Johansen, Paul. „Teated vanimast eesti katekismusest.” – *Kaugete aegade sära*. Koostaja Jüri Kivimäe. Tartu: Ilmamaa 2005, 196–199.
- Johansen, Paul. „Rahvuslikud eelarvamused ja alaväärsustunne sotsiaalse tegurina keskaegsel Liivimaal.” – *Kaugete aegade sära*. Koostaja Jüri Kivimäe. Tartu: Ilmamaa 2005, 324–351.
- Karl, Horst. „Zeitalter der Religionskriege? Konfessionelle Kriegslegitimationen und ihre Wahrnehmungen von der Reformation bis zum Dreißigjährigen Krieg.” – *Konfessionalisierung in West- und Osteuropa in der frühen Neuzeit: Deutsch-russische wissenschaftliche Konferenz vom 14.–16. November 2000*. Hrsg. von Andrei J. Prokopjev. St. Petersburg: Aletheia 2004.
- Karling, Sten. *Narva: eine baugeschichtliche Untersuchung*. Stockholm: Wahlström & Widstrand, 1936.
- Kask, Arnold. *Eesti kirjakeele ajaloo I*. Tartu: Tartu Riiklik Ülikool 1970.
- Katze, Heinz. *Die Wittenberger Philosophische Fakultät 1502–1817*. Köln-Weimar-Wien 2002.
- Kaufmann, Thomas. *Universität und lutherische Konfessionalisierung: die Rostocker Theologieprofessoren und ihr Beitrag zur theologischen Bildung und kirchlichen Gestaltung im Herzogtum Mecklenburg zwischen 1550 und 1675*. Gütersloh: Gütersloher Verl.-Haus 1997.
- Kelch, Christian. *Liivimaa ajalugu*. Tlk. Ivar Leimus. Tartu: Eesti Ajalooarhiiv 2004.
- Kirkinen, Heikki. *Karjala idän ja lännen välissä. I, Venäjän Karjala renessanssiajalla (1478–1617)*. – *Historiallisia tutkimuksia*; 80. Helsinki: Suomen Historiallinen Seura 1970.
- Kikas, Kristel. „Mida sisaldab Heinrich Stahli Vocabula?” – *Tartu Ülikooli Eesti keele õppetooli toimetised*; 21. Tartu: Tartu Ülikool 2002, 12.
- Kirby, David Gordon. *Northern Europe in the early modern period: the Baltic world 1492–1772*. London: Longman 1993.
- Kivimäe, Jüri. „Teated eestikeelsest trükisest 1525.” – *Keel ja Kirjandus* 1975, nr. 4, 197–207.

- Kivimäe, Jüri. „Teateid senitundmatu eestikeelse katekismuse kohta Liivi sõja algul.” – *Keel ja Kirjandus* 1993, nr. 7, 388–397.
- Kjöllerström, Sven. „Kyrkolagsproblemet i Sverige 1571–1682.” – *Samlingar och studier till svenska kyrkans historia*. 11. Utg. av Hilding Pleijel. Stockholm: Svenska kyrkans Diakonistyrkelse 1944, 57–70.
- Klatt, Detloff. *David Chytraeus als Geschichtslehrer und Geschichtschreiber*. Rostock: Adler 1908.
- Klöker, Martin. „Literarische Kultur in Reval in der ersten Hälfte des 17. Jahrhunderts”. – *Stadt und Literatur im deutschen Sprachraum der Frühen Neuzeit*; 2. Tübingen: Niemeyer 1998.
- Klöker, Martin. *Literarisches Leben in Reval in den ersten Hälfte des 17. Jahrhunderts (1600–1657): Institutionen der Gelehrsamkeit und Dichten bei Gelegenheit*. 1, Darstellung. Tübingen: Niemeyer 2005.
- Klöker, Martin. *Reiner Brockmann und der Revaler Dichter- und Gelehrtenkreis im frühen 17. Jahrhundert*. Magisterarbeit zur Erlangung des Magister Artium (M.A.) im Fachbereich Sprach- und Literaturwissenschaft der Universität Osnabrück. [Mimeogr.] 1993.
- Klöker, Martin. *Stahl, Heinrich. Pfarrer. Superintendent*. – <http://www.ostdeutsche-biographie.de/stahhe07.htm>, 20.05.2010.
- Koolmeister, Richard. „Upsala peapiiskopkond ja Eesti kirik.” – *Issanda kiriku tööpõllul*. Uppsala 1962, 47–111.
- Korhonen, Arvi.. „Ein religiöser Rechtsfall aus Ingermanland vom Jahre 1637” - *Õpetatud Eesti Seltsi Toimetused XXX. Litterarum Societas Esthonica 1838–1938. Liber Saecularis Tartu: Õpetatud Eesti Selts 1938*, lk. 264–278
- Kouri, Erkki. „Historiankirjoitus. Poliitikka. Uskonto.” – *Studia historica Jyväskyläensia*; 42. Jyväskylä 1990, 506–507.
- Krabbe, Otto. *Aus dem Kirchlichen und wissenschaftlichen Leben Rostocks: zur Geschichte Wallensteins und des dreißigjährigen Krieges*. Berlin: Schlawitz 1863.
- Krēsliņš, Jānis. *Dominus narrabit in scriptura populorum: a study of early seventeenth century Lutheran teaching on preaching and the Lettische lang-gewünschte Postill of Georgius Mancelius*. Wiesbaden: Harrassowitz 1992.
- Krikmann, Arvo. *Fraseoloogiline aines eesti vanimais grammatikates ja sõnastikes*. Tallinn: Valgus 1986.
- Kõiv, Lea. *Johannes Gutsclaff ja tema „Lühike teade ja õpetus”*. Magistr töö. Juhendaja prof. Tiit Rosenberg, Tartu 2005. Käsikiri.
- Kõpp, Johan. *Kirik ja rahvas: sugemeid eesti rahva vaimse palge kujunemise teelt*. Lund: Eesti Vaimulik Raamat 1959, 154.
- Kälvemark, Torsten. „Petrejus’ och Johannes Botvidis skildringar av den ryska kyrkan.” – *Kyrkohistorisk Årsskrift* 1968, 85–95.
- Küng, Enn. „Nyen linnakeskkonna kujunemisest 17. sajandi teisel veerandil.” – *Õpetatud Eesti Seltsi aastaraamat 2003*. Tartu 2005, 148–174.
- Küng, Enn. *Rootsi majanduspoliitika Narva kaubanduse küsimuses 17. sajandi teisel poolel*. Tartu: Eesti Ajaloarhiiv 2001.
- Laar, Mart. *Raamat Jakob Hurdast*. Tartu: Ilmamaa 1995.
- Laasonen, Pentti. *Novgorodin imu: miksi ortodoksit muuttivat Käkisalmen läänistä Venäjälle 1600-luvulla?* – *Historiallisia tutkimuksia*; 222. Helsinki: Suomen Kirjallisuuden Seura 2005.
- Laplanche, François. „Die Kirchen und die Kultur des 17. Jahrhunderts.” – *Die Geschichte des Christentums*; 9, Das Zeitalter der Vernunft (1620/1630). Hrsg. von

- Jean-Marie Mayeur, Charles und Luce Pietri etc. Freiburg; Basel; Wien: Herder 1998, 932–986.
- Leetberg, Kaarel. „On Stahl plagiaator?” – Eesti Postimehe Teaduste eralisa 1904, nr. 15.
- Lehtonen, Aleks. *The Church of Finland*. Helsinki: Valtioneuvoston Kirjapaino 1927.
- Lehtonen, Aleks. *Kirkon pyhät toimitukset*. Porvoo: Werner Söderström. 1931.
- Lehtonen, Aleks. *Die Livländische Kirchenordnung des Johannes Gezelius*. – Suomen kirkkohistoriallisen seuran toimituksia; 32. Helsinki: Die Kirchengeschichtliche Gesellschaft Finlands 1931.
- Leiturgia: *Handbuch des evangelischen Gottesdienstes*. Hrsg. von Karl Ferdinand Müller und Walter Blankenburg. Bd. 5, Der Taufgottesdienst. Kassel: Johannes Stauda 1970.
- Lempiäinen, Pentti. *Kastekäytäntö Suomen kirkossa 1500- ja 1600-luvulla*. – Suomen kirkkohistoriallisen seuran toimituksia; 69. Helsinki: Suomen Kirkkohistoriallinen Seura 1965.
- Lepajõe, Marju. „350 aastat Johannes Gutsclaffi grammatikat.” – *Keel ja Kirjandus* 1999, nr. 6, 369–377.
- Lepajõe, Marju. „Reiner Brockmanni ladina-, kreeka- ja saksakeelsest luulest.” – Reiner Brockmann. *Teosed*. Koost. ja toim. Endel Priidel. Tartu: Ilmamaa 2000, 41–48.
- Liedgren, Jan. „Tillkomsten av drottning Christinas privilegier för prästeståndet.” – *Kyrkohistorisk Årsskrift* 1939, 146–193.
- Liiv, Otto. *Suur näljaaeg Eestis 1695–1697*. Tartu; Tallinn: Loodus 1938.
- Liiv, Otto. *Vene asustusest Alutagusel kuni XVIII sajandi esimese veerandini: koos asustuse tulunduse ja usulise seisundi vaatluskatsega päämiselt Rootsi ajal*. – Akadeemilise Ajalooseltsi toimetised. 5. Tartu: Loodus 1928.
- Liljedahl, Ragnar. *Svensk förvaltning i Livland 1613–1634*. Uppsala: Almqvist & Wiksell 1933.
- Lindberg, Gustaf. *Johannes Rudbeckius som predikant*. Stockholm: Svenska Kyrkans Diakonistyrelses Bokförlag 1927.
- Lindhardt, Poul Georg. *Kirchengeschichte Skandinaviens*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht 1983.
- Lindquist, David. „Uniformitetsproblemet i Stockholms tyska församlingarna.” – *Kyrkohistorisk Årsskrift* 1956.
- Lindroth, Sten. *Svensk lärdoms historia. Medeltiden. Reformationstiden*. Stockholm: Norstedt 1975. Lindroth, Sten. *Svensk lärdoms historia. [2.] Stormaktstiden*. Stockholm: Norstedt 1989.
- Lipp, Martin. *Heinrich Stahl. – Tähtsad mehed*. Kuues anne. Toim. M. J. Eisen. Tartu: Schnakenburg 1884.
- Lipp, Martin. *Kodumaa kiriku ja hariduse lugu. 1. raamat, Katoliku kiriku ajast Rootsi aja lõpuni*. Tartu: Laakmann 1897.
- Lotman, Piret. „Heinrich Stahl ja Rootsi kirikupoliitika.” – *Läänemere provintside arenguperspektiivid Rootsi suurriigis 16/17. sajandil*. – Eesti Ajalooarhiivi toimetised; 12 (19). Koost. Enn Küng. Tartu: Eesti Ajalooarhiiv 2006, 312–335.
- Lotman, Piret. „In Estland und im Ingermanland geschriebene Katechismen von Heinrich Stahl.” – *Kirik ja Kirjasõna Läänemere regioonis 17. sajandil*. – Eesti Rahvusraamatukogu toimetised; 7. Tallinn 1998, 134–154.
- Lotman, Piret. „Unustatud uus linn”. – Tuna: ajalookultuuri ajakiri; 2003, nr. 3, 25–35.
- Lotman, Piret. „Veel kord Heinrich Stahli Ingerimaal kirjutatud katekismusest.” – *Keel ja Kirjandus* 1995, nr. 8, 541–547.

- Lund, Eric. „Die zweite Phase der Reformation: luterische und reformierte Spiritualität (1550–1700).” – *Geschichte der christlichen Spiritualität*; 3, *Die Zeit nach der Reformation bis zur Gegenwart*. Hrsg. Louis Dupré. Würzburg: Echter 1997, 239–264.
- Lundström, Ernst Hjalmar Johannes. *Bidrag till Livlands kyrkohistoria under den svenska tidens första skede*. Uppsala; Stockholm: Almquist & Wiksell 1914.
- Malmstedt, Göran. *Bondetro och kyrkoro: religiös mentalitet i stormaktstidens Sverige*. Lund: Nordic Academic Press 2002.
- Masing, Uku. „Saksa vaimulike ja aadli vahekorra Eestis XVII sajandil.” – Eesti vanema kirjakeele lood. Tartu: Ilmamaa 1999.
- Meie Issanda Jesusse Kristusse Uus Testament Ehk Jummal Ue Sädusse Sanna. Tallinn: Brendeken 1715.
- Meyer, Leo. „Ueber die Predigten Georg Müller's.” – Sitzungsberichte der Gelehrten Estnischen Gesellschaft in Dorpat 1891, 1–23.
- Mohrfeldt, Aleksander. *Jakob Hurda elu ja töö*. Tartu: Ilmamaa 2007.
- Montgomery, Ingun. *Enhetskyrkans tid*. – Sveriges kyrkohistoria. 4. Stockholm: Verbum 2002.
- Muir, Edward. *Ritual in early modern Europe*. Cambridge [etc.]: Cambridge University Press 2005.
- Mustonen, Juuso. *Inkerin suomalaiset seurakunnat*. – Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran toimituksia; 191. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura 1931.
- Mârza, Jacob. „Über die Lesestoffe und den kulturellen Horizont des rumänischen Klerus im XVII-XVIII. Jahrhundert in Siebenbürgen.” – *Lesestoffe und kulturelles Niveau des niederen Klerus*. Szeged: Scriptum Rt. 2001.
- Mühlen, Heinz von zur. „Reval vom sechzehnten bis zum achtzehnten Jahrhundert.” – *Quellen und Studien zur baltischen Geschichte*. 6. Köln: Böhlau 1985, 85.
- Müller, Georg. *Jutluseraamat*. Tartu: Ilmamaa 2007.
- Müller, Georg. *Neununddreissig Estnische Predigten von Georg Müller aus den Jahren 1600–1606* / Mit einem Vorwort von Wilhelm Reiman, Pastor zu Klein St. Johannis; herausgegeben von der Gelehrten Estnischen Gesellschaft bei der Universität Dorpat. 1891.
- Müller, Wiesław. „Polen und die Länder Skandinaviens.” – *Die Geschichte des Christentums*. Hrsg. von Marc Venard. Bd. 9. Das Zeitalter der Vernunft (1620/1630–1750). Freiburg [u.a.]: Herder 1998, 58–66.
- Naber, Jaak. *Motsättningarnas Narva: statlig svenskhetspolitik och tyskt lokalvälde i ett statsreglerat samhälle 1581–1704*. – *Opuscula Historica Upsaliensia*; 15. Uppsala 1995.
- Naber, Jaak. *Statlig svenskhetspolitik och tyskt lokalvälde I stormaktstidens Estland*. Uppsala: Historiska Institutionen 1994.
- Neill, Stephen. *A history of christian missions*. 2. ed. – The Penguin history of the church; 6. London [u.a.]: Penguin Books 1990.
- Nolte, Hans-Heinrich. *Religiöse Toleranz in Rußland 1600–1725*. – Göttinger Philosophische Dissertation, D 7. Göttingen; Zürich; Frankfurt: Musterschmidt cop. 1969.
- Norlin, Theodor. *Svenska kyrkans historia efter Reformationen*. Bd. 1, afd. 2. Lund: Gleerup 1871.
- Otto Wilhelm Masingu kirjad Johann Heinrich Rosenplänterile: 1814–1832. II. 1819–1820. Kirjandusmuuseum 1997.
- Paarma, Jukka. „Hiipakuntahallinto Suomessa 1554–1604”. – *Suomen kirkkohistoriallisen seuran toimituksia*; 116. Helsinki: Suomen kirkkohistoriallinen Seura 1980, 40–48.

- Pahtma, Leino.* Heinrich Stahl 17. sajandi 1. poole Eesti- ja Ingerimaa kiriku- ja kirjan-
dusloos. Magistritöö. Juhendaja prof. J. Kivimäe. Tartu 1988. Käsikiri. [Väike-
paljundus].
- Pahtma, Leino.* „Heinrich Stahl, „Käsi- ja koduraamatust”. – Eesti Ajalooarhiivi toime-
tised; 3 (10), Tartu: Eesti Ajalooarhiiv 1998, 57–83.
- Pahtma, Leino.* „Täpsustusi ja täiendusi Heinrich Stahli noorus- ja õpinguaastaisse.” –
Kultuuriloolised ekskursid. – Eesti Ajalooarhiivi toimetised; 6 (13). Toim. Enn Küng
jt. Tartu: Eesti Ajalooarhiiv 2000, 5–20.
- Parvio, Martti.* „Suomalainen katekismus kyrillisin kirjaimin (1644) eli ns van Selowin
katekismus.” – Suomen Kirkkohistoriallisen Seuran Vuosikirja 75. Helsinki: Suo-
men Kirkkohistoriallisen Seura 1985, 37–71.
- Paucker, Hugo Richard.* Ehtlands Geistlichkeit in geordnete Zeit- und Reihenfolge.
Reval 1849
- Paul, Toomas.* *Eesti piibli ümberpanemise lugu.* – Eesti Teaduste Akadeemia, Ema-
keele Seltsi toimetised. 27. Tallinn 1999.
- Paul, Toomas.* *Eesti piiblitõlke ajalugu: esimestest katsetest kuni 1999. aastani.* Tallinn:
Emakeele Selts 1999.
- Ponce de León Romeo, Rogelio.* „Nótulas sobre as gramáticas latinas de Amaro de
Roboredo: Edições da mesma obra ou obras diferentes?” – *As Artes de Prometeu:
Estudos em homenagem a Ana Paula Quintela.* Marta Várzeas, Belmiro Fernandes
Pereira (toim.). Porto: Universidade do Porto, Faculdade de Letras 2009, 135–148.
- Possevino, Antonio.* Kiri Mantova hertsoginnale. Tlk. Vello Salo. Tartu: Johannes Esto
Ühing 1994.
- Pursiainen, Terhi.* Sigfridus Aronus Forsius: pohjoismaisen renessanssin astronomi ja
luonnonfilosofi. – Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran toimituksia. 674. Helsinki:
Suomalaisen Kirjallisuuden Seura 1997.
- Pöld, Toomas.* *Kullamaa katekismus: eestikeelse katekismuse kujunemisest 1532–1632.*
Tartu: Tartu Ülikooli kirjastus 1999.
- Päss, Elmar.* „About the customs at childbirth among the Ingers and the Votes.” –
Litterarum Societas Esthonica 1838–1939: Liber Saecularis. – Õpetatud Eesti Seltsi
toimetused; 30. Tartu: Õpetatud Eesti Selts 1938, 538–564.
- Rauch, Georg von.* „Protestantisch-ostkirchliche Begegnung im Baltischen Grenzraum
zur Schwedenzeit”. – *Archiv für Reformationsgeschichte*; 43/1952, 197.
- Rauch, Georg von.* „Moskau und der Westen im Spiegel der Schwedischen diplo-
matischen Berichte der Jahre 1651–1655.” – *Sonderdruck: Archiv für Kultur-
geschichte 1951*, Bd. 34, H. 1. Münster-Köln: Böhlau 1951
- Realencyklopädie für protestantische Theologie und Kirche.* 3. Aufl. Bd. 13. Begründet
von J. J. Herzog. Hrsg. von Albert Hauck. Leipzig 1903.
- Rehermann, Ernst Heinrich.* „Das Predigtexempel bei protestantischen Theologen des
16. und 17. Jahrhunderts.” – *Schriften zur niederdeutschen Volkskunde*; 8.
Göttingen: Schwartz 1977, 46.
- Reiman, Willem.* *Eesti Piibli ümberpanemise lugu.* Tartu: Hermann 1890.
- Riasanovsky, Nicholas Valentine.* *Russian identities: a historical survey.* Oxford [u.a.]:
University Press 2005.
- Richter, Alexander von.* *Geschichte der dem russischen Kaiserthum einverlebten
deutschen Ostseeprovinzen bis zur Zeit ihrer Vereinigung mit demselben.* I Bd.,
Geschichte Liv- und Ehtlands während 1562–1629. Riga: Kymmell 1858.
- Ricoeur, Paul.* *The Rule of Metaphor: Multi-disciplinary studies of the creation of
meaning in language.* Tlk. Robert Czerny. London: Routledge 1997.

- Roberts, Michael. *Queen Christina and the general crisis of the seventeenth century*. – Essays in Swedish history. Minneapolis: University of Minnesota Press 1967.
- Roboredo, Amaro de. *Methodo grammatical para todas as linguas*. Lisboa: Pedro Craesbeck 1619. [Faksimiiilne kordustrukk: Vila Real 2007].
- Rodhe, Edvard. *Studier i den Svenska reformationstidens liturgiska tradition*. – Uppsala universitets årsskrift; 1917, Teologi; 1. Uppsala 1917.
- Ross, Kristiina. „Kas eesti kirjakeel võinuks kujuneda teistsuguseks”. – *Mis on see ise: tekst, tagapõhi, isikupära*. – Collegium Litterarum; 11. Toim. Maie Kalda ja Öñne Kepp. Tallinn: Eesti Teaduste Akadeemia, Underi ja Tuglase Kirjanduskeskus 1999, 9–30.
- Rossihnius, Joachim. *Südestnische Uebersetzung des Lutherischen Katechismus, der Sonntags-Evangelien und -Episteln und der Leidengeschichte Jesu nebst einem Anhang in das Südestnische übersetzter Kirchenlieder und Stücke der Agende mit einer Einleitung von Wilhelm Reiman*. Jurjew (Dorpat): Gelehrten Estnischen Gesellschaft 1898.
- Russow, Balthasar. *Liivimaa kroonika*. Tlk. Dagmar ja Hermann Stock. Tallinn: Hotger 1993.
- Ruthenberg, Ralph. „Die Beziehungen Luthers und der anderen Wittenberger Reformatoren zu Livland”. – *Baltische Kirchengeschichte: Beiträge zur Geschichte der Missionierung und der Reformation, der evangelisch-lutherischen Landeskirchen und des Volkskirchentums in den baltischen Landen*. Hrsg. von Reinhard Wittram. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht 1956, 56–76.
- Rätsep, Huno. „Heinrich Stahl keeleõpetus oma aja peeglis”. – *Keel ja Kirjandus* 1987, nr. 12, 709–715.
- Saard, Riho. *Eesti kirikute esivaimulikkond 1165–2006*. Tallinn: Argo 2006.
- Salu, Herbert. „Zur Entwicklung des estnischen Kirchenliedes im 17. Jahrhundert”. – *Apophoreta Tartuensia*. Stockholm : Eesti Teaduslik Selts Rootsis 1949, 79–87.
- Salu, Herbert. „Förbjuden estnisk litteratur under svensktiden”. – *Svio-Estonica*; X (Ny följd). Lund 1951, 167–203.
- Salu, Herbert. „Monument tundmatule” – *Tuul üle mere ja muid lühiuurimusi eesti kirjandusest*. – Acta Academiae Socialis; Ser. B. Vol. 2. Tampere: Yhteiskunnallinen korkeakoulu 1965, 90–117.
- Scheffer, Henrika. *Johannes Rudbeckius: en kämpagestalt från Sveriges storhetstid*. Stockholm: Norstedt 1914.
- Scheidegger, Gabriele. *Perverse Abendland – barbarisches Russland*. Zürich 1993.
- Schiemann, Theodor. „Materialien zur Geschichte des Schulwesens in Reval”. – *Beiträge zur Kunde Ehst-, Liv- und Kurlands*; Bd. 4. 1894, 1–64.
- Schindling, Anton. „Bildungsreformen im Reich der Frühen Neuzeit: vom Humanismus zur Aufklärung.” – *Zwischen Wissenschaft und Politik: Studien zur deutschen Universitätsgeschichte*. Stuttgart: Steiner 2001, 11–25.
- Schnitzler, Elisabeth. *Zur Stadt- und Universitätsgeschichte Rostocks*. – Veröffentlichungen der Universitätsbibliothek Rostock; 126. Rostock 1998.
- Schück, Henrik. *Svenska bilder: valda smärre skrifter i svensk kulturhistoria*. IV. Stockholm 1940.
- Scribner, Robert W. *Religion und Kultur in Deutschland 1400–1800*. – Veröffentlichungen des Max-Planck-Instituts für Geschichte; 175. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, cop. 2002.
- Sederberg, Henrik. *Anteckningar öfver ryska folkets religion och seder under vistande i Ryssland 1709–1718: en hittills icke utgifven handskrift*. Christianstad 1836.

- Seifert, Arno. „Das höhere Schulwesen. Universitäten und Gymnasien.” – *Handbuch der deutschen Bildungsgeschichte*. I, 15. bis 17. Jahrhundert: von der Renaissance und der Reformation bis zum Ende der Glaubenskämpfe. München: Beck 1996, 197–374.
- Selart, Anti. „Das Wunder von Narva am 11.mai 1558: zur Geschichte der russischen Polemik gegen die Reformation im 16. Jahrhundert”. – *Forschungen zur Baltischen Geschichte*; 4. Hrsg. von Mati Laur und Karsten Brüggeman. Tartu: Akadeemiline Ajalooselts 2009.
- Sepp, Hendrik. „Bidrag till Ingermanlands historia under 1600-talet”. – *Svio-Estonica* 1934.
- Siitan, Toomas. „Das Kirchenlied in der Geschichte der Esten.” – *IAH Bulletin*; 33. 2005, 13–35.
- Sild, Olaf. *Eesti kirikulugu vanimast ajast olevikuni*. Tartu: Akadeemiline Kooperatiiv 1938.
- Sild, Olaf. „Kas Tallinna doomkirik on kirikuloolises arenemiskäigus olnud piiskopikirikuks?” – *Usuteadusline ajakiri* 1926. Lisavihik 1, 3–40.
- Sild, Olaf. *Kirikuvisitatsioonid eestlaste maal vanemast ajast olevikuni*. Tartu 1937.
- Sivonen, Mika. *Me inkerikot, vatjalaiset ja karjalaiset: uskonnollinen integrointi ja ortodoksien vähemmistön identiteetin rakentuminen Ruotsin Inkerissä 1680–1702*. – *Bibliotheca historica*; 111. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura 2007.
- Sjögren, Andreas Johan. *Ueber die Finnische Bevölkerung des St. Peterburgischen Gouvernements und ueber den Ursprung des Namens Ingermannland*. – *Mémoires de l'Académie impériale des sciences de St.-Petersbourg*. 6-me serie. Sciences politiques, histoire et philologie. T. 2., 121–241.
- Skiera, Ehrenhard. „Frühe Schulkritik und Idee einer menschenfreundlichen Schule”. – *Reformpädagogik und Schulreform in Europa*; 1, Historisch-systematische Grundlagen: Grundlagen, Geschichte, Aktualität. Baltmannsweiler: Schneider 1996, 2–22.
- Sommer, Wolfgang. „Obrigkeits- und Sozialkritik in Luterischen Regentpredigten des früheren 17. Jahrhunderts”. – *Daphnis*; 10 (1981), H.1, 113–140.
- Soom, Arnold. „Ivangorod als selbständige Stadt 1617–1649”. – *Separat: Õpetatud Eesti Seltsi aastaraamat*, 1935. Tartu 1937, [215]–315.
- Soom, Arnold. „Jakob Fougdti tegevus Narva bürgermeistrina 1644–1653”. – *Ajalooline Ajakiri*, 1934, nr. 1–2, 16–25; 65–83.
- Steingrüber, Wilhelm Friedrich. *Bemerkungen, die ehstnische Sprache in beiden Hauptdialekten betreffend, veranlaßt durch M. Heinrich Stahls Schriften, und dem das Ehstnische liebenden Publikum übergeben*. Dorpat 1827.
- Stipa, Günter Johannes. *Finnisch-ugrische Sprachforschung von der Renaissance bis zum neopositivismus*. – *Suomalais-ugrilaisen seuran toimituksia*; 206. Helsinki 1990.
- Strandberg, Olof. *Urban Hiärnes ungdom och dikstning*. Stockholm 1942.
- Suomen kulttuurihistoria. I, Porvoo-Helsinki-Juva 1979.
- Suits, Gustav. „Henrik Stahels svenskspråkiga katekes”. – *Svio-Estonica* 10 (ny följd 1). Lund 1951, 154–168.
- Žukas, Saulius. *Das erste litauische Buch im Kulturkontext seiner Entstehung: der Katechismus von Martinus Mosvidius (1547)*. Vilnius: Baltos Lankos 1997.
- Tammik, Richard. *Kadrina kihelkond läbi aegade*. 2005.
- Tarkiainen, Kari. *Venäjätulkit ja slavistikan harrastus Ruotsin valtakunnassa 1595–1661*. – *Historiallinen Arkisto*; 64. Helsinki 1969.
- Tarkiainen, Kari. „Den svenska synen på den grekisk-ortodoxa religionen i början av 1600-talet”. – *Kyrkohistorisk årsskrift* 1971, Uppsala, 106–142.

- Tarkiainen, Kari. „Den tidiga kyrkliga slavistiken i Sverige.” – *Kyrkohistorisk årsskrift* 1974, 71–95.
- Tarkiainen, Kari. *Se vanha vainooja: käsitykset itäisestä naapurista Iivana Julmasta Pietari Suureen.* – Historiallisia tutkimuksia; 132. Helsinki: Suomen Historiallinen Seura 1986.
- Tarkiainen, Kari. „Christian Agricola ja Ruotsin kirkkopoliitikka Vironmaalla 1583–1586.” – *Suomen Kirkkohistoriallisen Seuran Vuosikirja*. Helsinki: Suomen Kirkkohistoriallisen Seura 2007, 44–72.
- Tassa, Aleksander. „Kadrina kiriku leidused.” – *AEG*, 1922. Nr. 9/12, 31–32.
- Tering, Arvo. „Die est-, liv- und kurländischen Studenten auf den europäischen Universitäten im 17. und frühen 18. Jahrhundert”. – *Stadt und Literatur im deutschen Sprachraum der Frühen Neuzeit*; 2 Hrsg. von Klaus Garber unter Mitwirkung von Stefan Anders und Thomas Elsmann. Tübingen: Niemeyer 1998, 842–872.
- Tering, Arvo. *Eesti-, liivi- ja kuramaalased Euroopa ülikoolides 1561–1798*. Tartu: Eesti Ajalooarhiiv 2008.
- Tering, Arvo. „Tallinna ja Riia linnastipendiumid 16.–18. sajandil.” – *Kleio*, 1995, nr. 3, 36–42.
- Tering, Arvo. „Ülikoolidesse sõitvate eesti- ja liivimaalaste reisiolud 17.–18. sajandil.” – *Eesti Ajalooarhiivi toimetised*; 6 (13), *Kultuuriloolised ekskursid*. EAA. Toim. Enn Küng jt. Tartu: Eesti Ajalooarhiiv 2000, 67–117.
- Theding, Otto. „M. Luthers lilla katekes i dess tidigaste svenska dräkt.” – *Kyrkohistorisk årsskrift* 1909, 29–113.
- Tholuck, August. *Der Geist der lutherischen Theologen Wittenbergs im Verlaufe des 17. Jahrhunderts, theilweise nach handschriftlichen Quellen*. Hamburg und Gotha: Friedrich und Andreas Perthes 1852.
- Tholuck, August. *Lebenszeugen der lutherischen Kirche aus allen Ständen vor und während der Zeit des dreissigjährigen Krieges*. Berlin: Wiegandt & Grieben 1859.
- Tholuck, August. *Vorgeschichte des Rationalismus*. 1, Das akademische Leben des siebzehnten Jahrhunderts. Halle 1853.
- Thomson, Erik. *Geschichte der Domschule zu Reval 1319–1939.* – *Ostdeutsche Beiträge aus dem Göttinger Arbeitskreis*; 45. Würzburg: Holzner 1969.
- Thyselius, Pehr Erik. *Bidrag till svenska kyrkans och läroverkens historia, utur archiver samlade och utgifna*. Stockholm 1848.
- Thuß, Heinz. „Paul Flemings Lebensgang”. – *Paul Fleming Festtage am 20. und 21. Juni 1959*. Hartenstein/Herzbirge, 8–14.
- Treumann, Hans. „Molleriana: isikuloolist Georg Mülleri kohta.” – *Vanemast raamatukultuuriloost*. Tallinn: Eesti raamat 1977, 38–43.
- Valk, Ülo. *Kurat Euroopa usundiloos. Sisesejuhatuse demonoloogiasse*. Tallinn: Vikerkaar 1994.
- Valk, Ülo. „Ristimise tähendusest eestlastel rahvausundi andmetel.” – *SATOR* 1. *Artikleid usundi ja kombeloost*. Tartu 1998, 137 – 156.
- Vanags, Pēteris. „Latvian texts in the 16th and 17th centuries: beginnings and development” – *Common roots of the Latvian and Estonian literary languages*. Ed. Kristiina Ross and Pēteris Vanags. Frankfurt am Main [u.a.]: Peter Lang 2008, 173–198.
- Veem, Konrad. *Eesti vaimulik kirjandus läbi aegade*. Stockholm 1972.
- Vilkuna, Asko. *Das Verhalten der Finnen in "Heiligen" /Pyhä /Situationen*. Helsinki: Suomalainen Tiedeakatemia 195
- Vilkuna, Asko. *Die Ausrüstung des Menschen für seinen Lebensweg*. Helsinki: Suomalainen Tiedeakatemia 1959.

- Vogler, Bernard. „Das Luthertum.” – *Die Geschichte des Christenthums*. Hrsg. von Jean-Marie Mayeur, Charles und Luce Pietri etc. Bd. 9, Das Zeitalter der Vernunft (1620/1630). Freiburg; Basel; Wien: Herder 1998, 411–420.
- Võõbus, Arthur. „Eesti kirikulaulu algusest ja selle kujunemisest.” – *Kummargil käsikirjade kohal*. Koost. Amar Annus. Tartu: Ilmamaa 2009, 384–390.
- Västrik, Ergo-Hart. *Vadjalaste ja isurite usundi kirjeldamine keskajast 20. sajandi esimese pooleni. Alltekstid, representatsioonid, tõlgendused*. Dissertationes folkloristicae Universitatis Tartuensis 9. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus 2007
- Västrik, Ergo-Hart. „Vadjalaste ja isurite ebausukombed 18. sajandi alguse Peterburi kubermangu õigeusu sinodikohtu protokollides”. – *Kes kõlbab, seda kõneldakse. Pühendusteos Mall Hiemäele*. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseumi Teaduskirjastus 2008, 291–321.
- Väänänen, Kyösti. *Herdaminne för Ingermanland. 1, Lutherska stiftsstyrelsen, församlingarnas prästerskap och skollärare i Ingermanland under svenska tiden*. – Skrifter / utgivna av Svenska litteratursällskapet i Finland; 538. Helsingfors 1987.
- Väänänen, Kyösti. „Kirkko Inkerimaalla Ruotsin vallan aikana.” – *Inkeri: historia, kanssa, kulttuuri*. Helsinki 199.
- Weikene kiriku lugu: *Eesti koolidelle* / [J. H. Kurtz'i järgi A. F. Raudkepp]. Tartu: Schnakenburg 1883.
- Weiss, Hellmuth. „Beiträge zum Studiengang und zur Bibliographie Mag. Heinrich Stahls.” – *Õpetatud Eesti Seltsi toimetused*; 30. Tartu 1938, 816.
- Westling, Gustaf Oskar Fredrik. *Bidrag till Livlands kyrkohistoria 1621–1656; Bidrag till Livlands kyrkohistoria 1656–1710*. – Stockholm 1901.
- Westling, Gustaf Oskar Fredrik. *Biskop Johannes Rudbecks visitation i Estland 1627. Hernösand 1890*.
- Westling, Gustaf Oskar Fredrik. „Einige Mitteilungen über die Bischöfe und Superintendenten in Estland 1561–1710.” – *Sitzungsberichte der Gelehrten Estnischen Gesellschaft*; 1926. Dorpat, 1927, 140–151.
- Westling, Gustaf Oskar Fredrik. „Estlands kyrka 1571–1644”. – *Kyrkohistorisk årsskrift*; 1920–1921, 185–225.
- Westling, Gustaf Oskar Fredrik. *Förfärdnaden till den estniska öfversättningen af Nya Testamentet 1715: kyrkohistorisk studie*. Sundsvall 1892.
- Westling, Gustaf Oskar Fredrik. *Kyrkolagar och kyrkolagsarbeten i Estland under det svenska väldets tid: kyrkohistorisk studie*. Sundsvall 1894.
- Westling, Gustaf Oskar Fredrik. *Meddelanden om den kyrkliga kulturen i Estland under det svenska väldets tid: kyrkohistorisk studie*. Sundsvall 1896.
- Westling, Gustaf Oskar Fredrik. „Meddelanden om folkundervisningen i Estland 1561–1644.” – *Kyrklig Tidskrift* 1896, 373–362.
- Westling, Gustaf Oskar Fredrik. *Meddelanden om kyrkoförfattningen i Estland under det svenska väldets tid: kyrkohistorisk studie*. Sundsvall 1896.
- Westling, Gustaf Oskar Fredrik. „Meddelanden om luthersk ortodoxi, synkretism och pietism i Estland under det svenska väldets tid.” – Årstrükk: *Kyrklig Tidskrift* 1899. [Sverige 1899]. 304–315.
- Westling, Gustaf Oskar Fredrik. „Mõned lisandused Tallinna doomkooli ajaloo kohta.” – *Ajalooline Ajakiri* 1923, 2, 1–11; 55–66; 99–104.
- Westling, Gustaf Oskar Fredrik. *Några meddelanden om Ösels kyrkliga förhållanden under åren 1645–1650*.
- Westling, Gustaf Oskar Fredrik. „Om det religiösa och sedliga tillståndet i Estland 1561–1710.” – *Kyrklig Tidskrift* 1897

- Westrén-Doll, August. „Die schwedische Zeit in Estland und Livland.” – *Baltische Kirchengeschichte: Beiträge zur Geschichte der Missionierung und der Reformation, der evangelisch-lutherischen Landeskirchen und des Volkskirchentums in den baltischen Landen*. Hrsg. von Reinhard Wittram. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht 1956, 87–109.
- Wetterberg, Gunnar. *Kanslern: Axel Oxenstierna i sin tid*. 1. Stockholm 2002.
- Wetterberg, Gunnar. „Johannes Rudbeckius: den lutheranske prästen.” – *Levande 1600-tal: essäer*. Stockholm 2003, 51–73.
- Wieselgren, Per. „Superintendenten Gazas sändebrev till Martin Beer.” – *Särtryck av Svio-Estonica 1939*. Tartu 1940.
- Wigand, Johann. *Methodvs oder Hauptartickel Christlicher Lehre, wie sie in der Kirchen zu Magdeburg gelehrt werden*. Franckfurt am Mayn: Hüter 1568.
- Winkler, Rudolf. *Der estländische Landkirchenvisitator David Dubberch und seine Zeit (1584–1603)*. Reval 1909.
- Winkler, Rudolf. „Ueber Kirchen und Capellen Ehistlands in Geschichte und Sage.” – *Beiträge zur Kunde Ehst-, Liv- und Kurlands*. Hrsg. von Estländischen Literärischen Gesellschaft. Bd. V, Heft 1. Reval: Franz Kluge 1896, 1–38.
- Winkler, Rudolf. „Das Verhältnis der Stadt und Landgeistlichkeit Estlands zueinander während der Schwedenherrschaft.” – *Mitteilungen und Nachrichten für die evangelische Kirche in Russland*; Bd. 65. Riga: Jonck und Polisewsky 1912, 397–420.
- Wittram, Reinhard. „Die Reformation in Livland”. – *Baltische Kirchengeschichte: Beiträge zur Geschichte der Missionierung und der Reformation, der evangelisch-lutherischen Landeskirchen und des Volkskirchentums in den baltischen Landen*. Hrsg. von Reinhard Wittram. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht 1956, 35–56.
- Öhlander, Carl. *Bidrag till kännedom om Ingermanlands historia och förvaltning*. I, 1617–1645, Uppsala 1898.
- Öhlander, Carl. *Om den svenska kyrkoreformationen uti Ingermanland: ett bidrag till svenska kyrkan historia åren 1617–1704*. Uppsala 1900.
- Историко-литературные исследования и материалы*. Том I. Из истории русской песни. Санкт-Петербург 1900.
- Смотрицкий, М. *Грамматіки Славенския правильное сунтагма*. Київ: Наукова думка. В.Н.Перетц 1900.

SUMMARY IN ENGLISH

HEINRICH STAHL'S ACTIVITIES IN THE SWEDISH BALTIC PROVINCES IN THE FIRST HALF OF THE SEVENTEENTH CENTURY

As the author of the four-part bilingual manual *Käsi- ja koduraamat* (Hand and Home Book) in Estonian and German and the collection of sermons *Leyen Spiegel*, Heinrich Stahl created the basis for a consistent development of the Estonian literary language in the second quarter of the seventeenth century. From the point of view of Estonian identity, the literary language has a key role to play – without our native language written word we would have shared the destiny of our kindred brothers after becoming part of the Russian Empire in the result of the Great Northern War, if the best happened, existing as a nationality like a perishing ethnographic rarity. The treatment of Stahl's life work solely in the light of his Estonian-language print production, either with appreciation or critically, is therefore understandable, however not justified. The literary language from the point of view of national self-awareness was certainly essential; however, the formation of Christian values and Western educational ideals for the integration of Estonian society into the European cultural space was not less important. This was not enough to have just ideas or good will, a successful implementation of a folk pedagogy programme depended on a systematic and methodical continuity. Placing the emphasis on the native language Word of God driven by the Reformation is traditionally considered the starting point of the Estonians' literacy, at the same time disregarding that this was not until a century later that a purposeful teaching of the peasantry started within the school and church programme of the Swedish government. The prerequisite for this was a church organisation covering the whole country and the teaching of Catechism that would reach every person. To make such a system successfully work, the state needed committed parsons. Among the clergy operating in Estonia in the second quarter of the seventeenth century, Stahl gained prominence not only as the author of books but also as an enthusiastic shepherd. Unlike traditional treatments of Heinrich Stahl's life and activities, this work has not observed his life through the prism of the Estonian literary language or cultural history but has sought to understand his ambitions and fields of opportunities as a pastor. In addition to earlier research, in this work archival sources and the printed heritage of Stahl have been used, relying on the message left by the author himself.

Pastor in Estonia

It is not possible to identify when (and whether at all) Heinrich Stahl, born into a family of a Tallinn merchant about the turn of the sixteenth/seventeenth

century, decided to dedicate his life to the work of a pastor. Differently from the present day, a seventeenth century individual was not free in his preferences and mental efforts; his destiny in the hierarchical society of the Swedish Great Power period was often determined by origin or social belonging.

Stahl obtained his basic education at the Tallinn trivial school that endeavoured to provide not only good-knowledge of classical languages in addition to religious instruction, but also to educate ethical and conscientious members of society. No archival sources about Stahl's studies or his early life have survived. But the fact that in 1617 the State of Sweden granted Stahl scholarship to start his studies at the University of Rostock suggests that he was a significantly talented student. However, the scholarship received was not only an opportunity but also an obligation that largely determined his entire future.

A distinguished feature of high-level theological education at the oldest university of Northern Europe, the University of Rostock, was its strong involvement in practical church work. From the almost six-year-period of studies in Rostock has survived Stahl's first printed work: a disputation defended in 1619 under the guidance of Johannes Olthoff *Demonstrationis medio, cui coronidis loco doctrina de definitione, divisione & methodo subjungitur ...* Supported by scholarship provided by the city of Tallinn for three years, in 1621 Stahl pursued his studies at the University of Wittenberg where in 1622 he was conferred the degree of Master of Arts for his thesis *De peccato pertinentium, quam adiuvante deo optimo maximo, praeside admodum reverendo...* written under the tuition of Balthasar Meisner. Stahl's another defended in Wittenberg disputation *De lege Dei* written under the tuition of Jacob Martin also proves his theological interest (as well as academic ability). Unfortunately, the academic career of Heinrich Stahl was interrupted, as the Council of Tallinn refused to continue to pay his scholarship. Stahl, who in the early summer of 1623 had matriculated to the University of Greifswald, in the autumn of the same year instead became the pastor of the Järva-Madise congregation. Though Stahl himself would have preferred to continue his theology studies in Germany, it was not possible for him to decline the post of a pastor since the condition for the acceptance of his scholarship was the obligation to work as a pastor in Estonia.

Most probably his summons to the Järva-Madise congregation was initiated by the War Commissar and Vice Regent of Riga, Adam Schrapfer who owned the Albu manor in Järvamaa. Church life in devastated by wars Estonia was close to chaos at that time: first, it lacked an evident church organisation and a uniform liturgy; secondly, there was a shortage of pastors with appropriate education and of impeccable manners who would have been able to conduct sacrament services and to lead their congregations to at least the common religious truths. Religious knowledge of the Estonian native population varied from region to region; however, predominantly pagan traditions penetrated with the elements of Catholic rites were observed. Only few people attended Communion services; many children were not baptised; and the dead were not buried in the holy ground. The catechisation of Estonians was hindered by the

fact that clergymen of foreign descent had a poor command (if any at all) of the Estonian language and by that time not a single Lutheran catechism with parallel texts had survived. The Estonian-language manuscript texts with spiritual content used by pastors were incorrect both linguistically and theologically. Schrapter, who had been very active in founding the church organisation of Livonia, had obviously decided to improve the religious situation in his land by the help of a pastor with good education – the training of pastors at the University of Rostock was highly appreciated.

On 12 February 1624, Heinrich Stahl was married in Tallinn Oleviste (St Olaf's) Church to Dorothea, the daughter of an alderman of the Great Guild, Eberhard Eckholt. The marriage of Stahl has been considered as the starting point of his literary career. Dorothea's father Eberhard Eckholt was a guardian to the daughter of the early died pastor of Pühavaimu congregation, Georg Müller. Many researchers have seen here an opportunity for Müller's remaining manuscripts to get into Stahl's possession. Müller's written heritage is believed to have encouraged Stahl to try writing himself. But the undersigned thinks that Stahl got an impetus to create spiritual literature from the Bishop of Västerås, Johannes Rudbeckius. The visitation of Estonia by Johannes Rudbeckius in 1627 was one of the most considerable events in the life of Heinrich Stahl. The mission of Rudbeckius was to get an overview of the church life in Estonia and establish an organisational basis for it. Due to the disagreements with the Council of Tallinn, the Consistory and the Knighthood of Estonia, who appealed to their old privileges, in particular those concerning the right of advowson, and refused to submit to the authority of the Bishop of Sweden, Rudbeckius left Estonia without having been able to establish an operative consistory. His most essential achievement was the division of the province into six deaneries and the appointment of educated and competent clergymen to the post of deans. Heinrich Stahl, ordained to the position of the Dean of Järvamaa, got obviously inspiration to write a catechism in Estonian at the Church Council held during the visitation. Three years later, as known, was issued (yet not survived) his catechism *Kurtze und einfältige Fragen, die Grundstücke des Christenthums betreffend, in estnischer Sprache*, which by its title is similar to the catechism by Johannes Rudbeckius. Stahl had probably met in the Bishop of Västerås a person who himself was methodically and efficiently engaged in the task set up before him to make the religious truths understandable to the common people who were uneducated and lived a sinful life.

The theological views of Johannes Rudbeckius originated from Lutheran Germany; the study years at the beginning of the century at the universities of Wittenberg and Jena had trained him to become a follower of the Aristotelian logic. But more than theoretical theology and the academic career, the educated and holding the position of professor Rudbeckius was attracted by educating the masses, and a real work in forming moral values of society. The publication of the native-language Lutheran written word that the common people could comprehend was a natural part of this mission.

The compilation of a manual and catechism in Estonian was a complicated task due to the lack of a uniform literary language and a Lutheran terms system, and almost a non-existent level of education of the indirect addressee of the books – the local population of Estonia. In addition to theological education this task required good knowledge of local conditions and pedagogical talent. During the following years, which were productive for Stahl as an executive clergyman and a writer, he fully justified expectations assigned to him.

In 1633, Stahl was ordained also the provost of Kadrina; in 1632–1638, his four-part manual *Käsi- ja koduraamat* (Hand and Home Book) with parallel texts in German and Estonian came out. In 1637, the name of Stahl emerged as a candidate to the post of the Bishop of Estonia, but according to the policy of the guardianship authorities only a Swede by birth could become a bishop. On the initiative of Joachim Jhering, ordained the Bishop of Estonia in 1638, Heinrich Stahl was appointed the Dean of Tallinn, simultaneously he became the provost of Harjumaa and the first assessor of the Consistory. As the Bishop's closest colleague and his deputy during the Bishop's staying in Stockholm, Stahl had to encounter historically developed confrontation between the corporations defending their privileges and the Church authorities of Sweden. This was the confrontation the acuity of which he got to know not until his next service in the position of the Superintendent of Ingria.

Superintendent of Ingria

Ingria, which by the 1617 Treaty of Stolbovo fell under the power of Sweden, was a Finno-Ugric populated area that in the course of Russian colonization, started in the tenth century, had adopted Russian Orthodoxy. With the expansion of the principality of Muscovy to the west, among others, Russians, Crimean Tatars, and other Russian-speaking peoples immigrated to this area. In the result, at the beginning of the period of Swedish rule the Slavic element was already dominating in this territory.

Lutheran rural inhabitants were the Finns who had predominantly immigrated from Finland and Äyräpää during the Swedish Great Power period. In 1641–1651 also

Estonian peasants of Alutaguse belonged to the superintendency of Ingria. A small number of Swedish peasants happened to get to Ingria either as labour brought by landlords or as deported criminals who were granted the right to live there permanently as free men after their sentence expired.

The proportion of Germans among rural inhabitants was also low; however, German merchants of the largest Ingrian town of Narva were the most influential residents. German merchants attained the dominant status also in Nyen founded in 1632. The attitudes of the Orthodox of Ingria were largely dictated by the Russian merchantry of Ivangorod (was granted town status in 1617) who corresponded with the Metropolitan of Novgorod, representing at the same time the interests of the Orthodox before the government of Sweden.

The similarity of the native language of the indigenous Orthodox population of Ingria to the Estonian language created an illusion that the methods of catechization implemented in Estonia would work successfully here as well. The Lutheran conception, giving importance to the linguistic identity of inhabitants, underestimated the strength of religious identity of the Russian Orthodox that not only united the people of different ethnic and social origin – townspeople, rural inhabitants, peasants and noblemen, the Votes, Russians, and Izhorians – but even spread beyond the state borders. The Lutheran Church of Ingria, on the contrary, was split up into communes of different linguistic, social and corporate identity, whose conflicts with each other as well as with the Head of the Church complicated the establishment of a uniform church organisation and significantly hindered conversion activity.

As did the church policy of the Swedish government, Heinrich Stahl underestimated the strength of the Russian Orthodox identity and the role of rites and magic in it. The appeared hotbeds of tension could be divided into two: 1) those where the Orthodox ignored the orders of the Head of the Church of Sweden and observed stubbornly, but rather secretly, their own behavioural patterns; 2) a fierce public row arose every time the Lutheran pastor, looking for a contact, happened to enter their sacred space, be it in a direct or figurative meaning.

The first disagreements were in the first place connected with sacraments: the Orthodox did not recognize the Lutheran ceremony of baptizing and did not want to bury their dead without the rite of anointing. Since the Lutheran clergy lacked consecration, the sacramental ceremonies were performed by the Orthodox clergy who had secretly crossed the border. The attempts of the Superintendent to preach in the Orthodox church resulted in the public resistance of Russians. Historians have seen the reason of misunderstandings, resulted from poor communication, in Heinrich Stahl's indiscreet behaviour; however, such a judgment is unfair. The religious consciousness of the Orthodox was not quickly and easily changeable just by the means of words; the intensive conversion policy of the Swedish government oriented towards the language identity would have worked in the course of several generations and provided that the area had been isolated from the ideological influence of Russia. Unfortunately, Russia had not finally given up Ingria and the more actively the Superintendent strove to convert the Orthodox, the more energetic were the actions of the metropolitans of Novgorod who were all characterized by their prejudice against people of a different faith, especially the prejudice against the Lutheran written word. The behaviour of the Orthodox in Ingria was in particular influenced by the hostilities against the Lutherans in Moscow, incurred as a result of the patriarch Nikon's reforms: already several years before the outbreak of the Russo-Swedish War the Orthodox openly acted in a hostile way against the Superintendent.

At first the building of the Lutheran Church organisation in Ingria ran successfully for Stahl. He founded the Ecclesiastical Consistory of Ingria, conducted visitations and convened synods twice a year to examine and ordain the clergy and have disputations in order to educate them. Due to the lack of

money no gymnasium, print shop or library were built in Narva during the period of Stahl's superintendancy; but he founded a trivial school, which was later united with the German town school, and several children schools in the countryside. Also, during his time the Narva Dome Church was erected that in 1649 was inaugurated in honour of Queen Kristina.

The formation of a uniform Lutheran Church was hindered by conflicts between congregations themselves and disagreements with the Superintendent. The main source of conflicts was, like in Estonia, the right of advowson over the churches. Likewise, the landlords of Alutaguse, which was temporarily united with Ingria, refused to participate in the Superintendent's visitations. Not only the language but also the liturgy of German and Swedish divine services differed, as did the Saints' days and the established traditions. Though the Superintendent supported the establishment of the Swedish Church law in Ingria, it is unjust to accuse him of giving preference to Swedes. In Nyen, where the German citizenry did not have their old privileges, the Superintendent supported, differently from the government, the establishment of an independent German congregation and the construction of a church.

Embittered and disappointed, Heinrich Stahl died in Ingria in the summer of 1657, at the time of the Russo-Swedish War when the majority of Lutheran pastors had fled the country. Of the eleven superintendents of Ingria he was the only one who had managed to hold so long the post the requirement for which exceeded its authority and financial possibilities.

The books written in the candlelight

It could be said that on the one hand Stahl was driven by a mere practical need for writing German-Estonian bilingual texts as they were solely necessary for his missionary work. On the other hand, it may as well be presumed that this was his only way for free self-realisation. In this field he was not constrained by state driven church policy or by any corporate interests. On the pages of a book it is possible to open the reader's eyes to true faith, as it ideally should be. His written work which varied in languages as well as in genres is connected by a didactic purpose and rigid methodology.

Stahl's four-part manual *Käsi- ja koduraamat* (Hand and Home Book) is designed to fulfill three functions: to be a source of basic religious knowledge for the common peasant, a manual for clergy who did not speak Estonian, and a domestic prayer book. The first part of his manual, published in 1632, contains a translation of Martin Luther's Small Catechism, and Stahl's first original work written in Estonian – some simple preliminary questions on confessions compiled for Estonian peasantry. Here lies the leading motif of his written works, inspired by the First Epistle of Paul to the Corinthians: religious knowledge should be revealed to ignorant people one step at a time and accordingly to their ability to comprehend.

The second part of the manual is directed to the reader's hearts: a variety of songs translated by different clergymen from Luther's hymnal in order to convey an image of Christ's life. Most of these hymns have no rhymes: they are intended for understanding interlinear translation of German texts, not for singing. The third part of the book contains a menology of evangels and epistles from the first Sunday of advent until the memorial days of the apostles Simon and Jude. It also contains the Passion of Christ according to the four gospels and the „Fourth Servant Song” from the Book of Isaiah.

The most voluminous and perhaps the most interesting is the fourth and final part of the manual which was published in 1638 and contains the Psalms of David, prayers, questions about the conscience and advice on how to treat dispirited, careworn, ill, moribund persons and criminals, as well as texts on matrimony, baptising and funeral services. For this, Stahl had used a Swedish manual published in 1614 but had also based it on his personal experience. The teachings he had compiled for the treatment of people with different sorts of spiritual distress display a vivid image of the problems of the seventeenth century Estonian peasantry.

Förnufftenes Miölk, a Swedish catechism written by Heinrich Stahl in Ingria and printed in Tallinn in the year 1644 is intended as a tool for converting the local predominantly of Finno-Ugric origin Orthodox population to Lutheranism. The author also intended to publish a Russian translation of the book but for unknown reasons the plan was never carried out. Already the title – Useful Milk – refers to one of Stahl's preferred motives: religious knowledge should be passed on slowly and cautiously as breastfeeding a newborn child. Stahl has improved his methods in the Swedish catechism: childish and simple questions were written in three different fonts of which the basic knowledge was written in large print. In such a manner the learner of catechism could start with basics and move up to more sophisticated materials. Regardless of the authors ambitions it was still too difficult for the common folk to comprehend due to long quotations from the Bible.

The question arises as to why Stahl had written the catechism in a language that had already been used for publishing an array of catechisms prior to his period and in which he did not feel at ease. It may be presumed that Ingria's first superintendent deemed it his duty to further develop the culture of the Lutheran letter in the region undergoing conversion. Catechism inherently belonged to the Lutheran Mission, cultural assertiveness was carried out through the printed word. Ingria's successful conversion into Orthodox Lutheranism was to be marked by its own catechism.

The two-part sermon collection *Leyen Spiegel* could be considered the prime of Heinrich Stahl's literary activities; Winter Part is published in 1641 and the unfinished Summer Part in 1649. The title of this postil- Mirror of the Laity – refers to Stahl's understanding of the relationship of an individual and the whole society with God. The Bible is like a mirror in which people see the true nature of their actions. The Gospel is not meant solely for listening, one should live his life accordingly. The collection of sermons based on the menology is

written in the midst of angst and fear of the Thirty Years' War. Stahl's didactic sermons are intended as a spiritual comfort to persons living in this insecure world and maybe even so to himself.

Following the tradition of German analytical sermon literature, the sermons from *Leyen Spiegel* are composed in five parts: the actual evangel followed by its summary, the bulkiest part „Teaching from this Evangelium” consisting of several, usually of up to seven or eight subdivisions intended to be used by preachers as a means of analysing thoroughly each of the topics embedded in the text, a message of consolation, and a prayer for ending the sermon. Even the sermon's rhetorics are common to its age inasmuch as its illustrious metaphors bear both a rhetorical and a poetical function. The rich and powerful imagery is based on the Bible and not on that of everyday life. The sermons which might seem rather long to nowadays readers are relatively short and clear as compared with contemporary sermon collections, the author has kept in mind his presumable audience. *Leyen Spiegel* did not address any particular parish as sermons of such kind were not to be read in their entirety. It is an exemplary postil designed for inexperienced preachers as a tool for creating their own sermons.

The first book on Estonian grammar is written solely for practical purposes as a tool for foreign preachers. Linguistic theory or language as such did not interest Stahl. Since the sermon is an oral genre, Stahl did not pay much attention on the uniformity of spelling, as it was common to the academic approach of that time, but on pronunciation and stress. Concrete sources of Stahl's grammar remain unclear but it is obvious that he was guided by contemporary German and Latin grammar. Stahl did not write only for a reader familiar with the Latin tradition but sees (Estonian) language through the prism of it as did many of his contemporary authors.

Ironically the Estonian cultural tradition regards Stahl's life and work in light of the Estonian language. This thesis tries to shift such point of view, concentrating on his missionary work in Estonia and Ingria. Unfortunately, a full analysis of Stahl's versatile and productive work does not fit inside the frames of a single research: his collection of sermons alone deserves a separate monograph. The full understanding of Heinrich Stahl's importance and meaning is yet to be discovered.

ELULOOKIRJELDUS

Sünniaeg- ja koht: 24.06. 1950, Tallinn

Kodakondsus: Eesti

Aadress: Madara 7–1, 10612 Tallinn

Telefon, e-post: +372 630 7125, pyret@nlib.ee

Haridus: Tartu Riiklik Ülikool 1977, Tallinna Pedagoogikaülikool MA
(raamatukogundus) cum laude 1997

Teaduslik tegevus

Peamised uurimisvaldkonnad: 17. sajandi kirikulugu ja vaimulik kirjandus, Eesti raamatukogude ajalugu, nõukogude trükitsensuur

Doktoriväitekirjaga seotud publikatsioonid:

1. „Veelkord Heinrich Stahli Ingerimaal kirjutatud katekismusest.” – Keel ja Kirjandus. 1995 (8), 541–547.
2. „In Estland und im Ingermanland geschriebene Katechismen von Heinrich Stahl.” – *Eesti Rahvusraamatukogu toimetised* (7), Tallinn 1998, 134–154.
3. „Ingermanlands kyrkliga utveckling från superintendenturens inrättande till svensk-ryska kriget 1640–1657” – *Stat-kyrka-samhälle*. Studia Baltica Stockholmensis 21, s. Stockholm 2000, 87–139.
4. „A Lutheran pastor in an Orthodox land: Heinrich Stahl converting Russian Orthodox population of Ingermanland (1641–1656)”. – *Estnische Kirchengeschichte im vorigen Jahrtausend*. Hrsg., Riho Altnurme, Kiel, Friedrich Wittig Verlag, 2001, 86–98.
5. „Heinrich Stahls *LeyenSpiegel*: eine jahrhundertelang schweigende Predigt-sammlung.” – *Kulturgeschichte der baltischen Länder in der Frühen Neuzeit: mit einem Ausblick in die Moderne*. Tübingen, 2003, 363–374.
6. „Unustatud uus linn”. – Tuna. Ajalookultuuri ajakiri, 2003 (3), 25–34.
7. „Ideaalid ja tegelikkus. Õigeusklike konventeerimine Ingerimaal Heinrich Stahli superintendantuuri ajal usulisest aspektist vaadatuna.” – *Narva Muuseumi toimetised* (4). 2005, 65–75.
8. „Heinrich Stahli rootsikeelse katekismuse võimalikke lähtepunkte”. – *Eesti teoloogilise mõtlemise ajaloost*. Tartu 2006, 26–37.
9. „Забывтый новый город”. – Tuna. Ajalookultuuri ajakiri. *Спецвыпуск по истории Эстонии с 17 по 20 век*. Tartu–Tallinn 2006. 38–48.
10. „Der Kirchenstreit zwischen schwedischen und deutschen Geistlichen in Nyen”. – *Forschungen zur Baltischen Geschichte 2*. 2007. Hrsg. Mati Laur und Karsten Brüggemann. Akadeemiline Ajalooselts, 9–23.
11. „Kyrkoherdens son från Nevastranden. Föräldrar och barndomsmiljö”. – *Den otidsensliga Urban Hiärne*. Föredrag från internationella Hiärne

- symposiet I Saadjärve, 31. augusti – 4. september 2005. Nordistica Tartuensia (17). Tartu, 2007, 11–18.
12. „Thomas Hiärne – nimi Rootsi Läänemereprovintside varasest ajalookirjutusest.” – *Eesti Rahvusraamatukogu Toimetised* (11). Allseeria „Raamat ja aeg” (1). *Ajalookirjutaja aeg*. Koost. Piret Lotman. Tallinn: Eesti Rahvusraamatukogu 2008, l. 119–140.
 13. (teine autor Mihhail Lotman) „Fennougristka eellugu ja Thomas Hiärne”. – *Läänemere provintside arenguperspektiivid Rootsi suurriigis 16/17. sajandil*. (3). Toim. Enn Küng. Eesti Ajalooarhiivi Toimetised 17. Tartu: Eesti Ajalooarhiiv 2009, 206–230.
 14. „Ingerimaa vene õigeusklike identiteet 17. sajandi esimesel poolel luterlikust vaatepunktist”. – Tuna. Ajalookultuuri ajakiri, 2010, (3), 9–19.

CURRICULUM VITAE

Date and place of birth: June 24, 1950, Tallinn

Citizenship: Estonian

Address: Madara 7–1, 10612 Tallinn

Phone, e-mail: 630 7125, pyret@nlib.ee

Education: State University of Tartu 1977, Tallinn Pedagogical University
1997, MA (librarianship) cum laude

Research activity

Main interests of research: the history of church and religious literature in the seventeenth century in the Swedish Baltic Region; the history of Estonian libraries; Soviet censorship of printed matters

Publications connected with the thesis:

1. „Veelkord Heinrich Stahli Ingerimaal kirjutatud katekismusest.” – Keel ja Kirjandus. 1995 (8), 541–547.
2. „In Estland und im Ingermanland geschriebene Katechismen von Heinrich Stahl.” – *Eesti Rahvusraamatukogu toimetised* (7), Tallinn 1998, 134–154.
3. „Ingermanlands kyrkliga utveckling från superintendenturens inrättande till svensk-ryska kriget 1640–1657” – *Stat-kyrka-samhälle*. Studia Baltica Stockholmiensa 21, s. Stockholm 2000, 87–139.
4. „A Lutheran pastor in an Orthodox land: Heinrich Stahl converting Russian Orthodox population of Ingermanland (1641–1656)”. – *Estnische Kirchengeschichte im vorigen Jahrtausend*. Hrsg., Riho Altnurme, Kiel, Friedrich Wittig Verlag, 2001, 86–98.
5. „Heinrich Stahls *LeyenSpiegel*: eine jahrhundertelang schweigende Predigt-sammlung.” – *Kulturgeschichte der baltischen Länder in der Frühen Neuzeit: mit einem Ausblick in die Moderne*. Tübingen, 2003, 363–374.
6. „Unustatud uus linn”. – Tuna. Ajalookultuuri ajakiri, 2003 (3), 25–34.
7. „Ideaalid ja tegelikkus. Õigeusklike konventeerimine Ingerimaal Heinrich Stahli superintendantuuri ajal usulisest aspektist vaadatuna.” – *Narva Muuseumi toimetised* (4). 2005, 65–75.
8. „Heinrich Stahli rootsikeelse katekismuse võimalikke lähtepunkte”. – *Eesti teoloogilise mõtlemise ajaloost*. Tartu 2006, 26–37.
9. „Забывтый новый город”. – Tuna. Ajalookultuuri ajakiri. Спецвыпуск по истории Эстонии с 17 по 20 век. Tartu-Tallinn 2006. 38–48.
10. „Der Kirchenstreit zwischen schwedischen und deutschen Geistlichen in Nyen”. – *Forschungen zur Baltischen Geschichte* 2. 2007. Hrsg. Mati Laur und Karsten Brüggemann. Akadeemiline Ajalooselts, 9–23.
11. „Kyrkoherdens son från Nevastranden. Föräldrar och barndomsmiljö”. – *Den otidsensliga Urban Hiärne*. Föredrag från internationella Hiärne

- symposiet I Saadjärve, 31. augusti – 4. september 2005. Nordistica Tartuensia (17). Tartu, 2007, 11–18.
12. „Thomas Hiärne – nimi Rootsi Läänemereprovintside varasest ajalookirjutusest.” – *Eesti Rahvusraamatukogu Toimetised* (11). Allseeria „Raamat ja aeg” (1). *Ajalookirjutaja aeg*. Koost. Piret Lotman. Tallinn: Eesti Rahvusraamatukogu 2008, l. 119–140.
 13. (teine autor Mihhail Lotman) „Fennougristka eellugu ja Thomas Hiärne”. – *Läänemere provintside arenguperspektiivid Rootsi suurriigis 16/17. sajandil*. (3). Toim. Enn Küng. Eesti Ajalooarhiivi Toimetised 17. Tartu: Eesti Ajalooarhiiv 2009, 206–230.
 14. „Ingerimaa vene õigeusklike identiteet 17. sajandi esimesel poolel luterlikust vaatepunktist”. – Tuna. Ajalookultuuri ajakiri, 2010, (3), 9–19.

DISSERTATIONES THEOLOGIAE UNIVERSITATIS TARTUENSIS

1. **Tarmo Kulmar.** Die Theologie der Kraft-, Götter- und Seelenvorstellungen der ältesten Schicht der estnischen Urreligion. Tartu, 1994, Autorreferat, 45 S.
2. **Toomas Paul.** Die Geschichte der estnischen Bibelübersetzung, I Teil (XVI–XIX Jahrhundert). Tartu, 1994, Autorreferat, 27 S.
3. **Kalle Kasemaa.** Semistikat ja poeetikat. Tartu, 1997, 131 lk.
4. **Arne Hiob.** Uku Masingu religioonifilosoofia põhijooned. Tartu, 2000, 186 lk.
5. **Riho Altnurme.** Eesti Evangeeliumi Luteriusu Kirik ja Nõukogude riik 1944–1949. Tartu, 2000, 326 lk.
6. **Pille Valk.** Eesti kooli religiooniõpetuse kontseptsioon. Tartu, 2003, 209 lk.
7. **Peeter Roosimaa.** Uue Testamendi eestikeelsetest tõlgetest ja tõlkimist toetavatest eksegeesist. Tartu, 2004, 242 lk.
8. **Einike Pilli.** Terviklik elukestva õppe kontseptsioon eesti protestantlike koguduste kontekstis. Tartu, 2005, 265 lk.
9. **Lea Altnurme.** Kristlusest oma usuni. Uurimus muutustest eestlaste religioossuses 20. sajandi II poolel. Tartu, 2005, 329 lk.
10. **Aira Võsa.** Johann Georg Gichtel – teosoofilise idee kandja varauusaegses Euroopas. Tartu, 2006, 311 lk.
11. **Veiko Vihuri.** Hugo Bernhard Rahamägi, Eesti Evangeelse Luterliku Kiriku teine piiskop 1934–1939. Tartu, 2007, 364 lk.
12. **Kaido Soom.** Täiskasvanute leeritöö Eesti Evangeelses Luterlikus Kirikus ja selle arengustrateegia koostamine. Tartu, 2007, 242 lk.
13. **Meelis Friedenthal.** Tallinna Linnaarhiivi *Tractatus moralis de oculo*. Tartu, 2008, 206 lk.
14. **Andrei Sõtšov.** Eesti Õigeusu Piiskopkond Nõukogude religioonipoliitika mõjuväljas 1954–1964. Tartu, 2008, 208 lk.
15. **Jaan Lahe.** Gnosis und Judentum. Alttestamentliche und jüdische Motive in der gnostischen Literatur und das Ursprungsproblem der Gnosis. Tartu, 2009, 412 S.
16. **Roland Karo.** Eros & Mysticism. Are Mystical States of Consciousness Evolutionary Byproducts of Sexual Response? Tartu, 2009, 237 p.
17. **Olga Schihalejev.** Estonian young people, religion and religious diversity: personal views and the role of the school. Tartu, 2009, 256 p.
18. **Ingmar Kurg.** Oikumeenilise evangelisatsiooni perspektiiv Euroopa kontekstis: missioloogiline ja religioonisotsioloogiline uurimus. Tartu, 2010, 354 p.
19. **Peeter Espak.** The God Enki in Sumerian Royal Ideology and Mythology. Tartu, 2010, 284 p.